

Наум
Тухий

**РАХУНОК
ЗА
СОНЦЕ**

Наум Тухий

**РАХУНОК
ЗА
СОНЦЕ**

РОМАН

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1978

Роман Наума Тихого присвячений подіям Великої Вітчизняної війни. ...Грізний 1943 рік. Кілька місяців тому відгриміла Сталінградська битва. У глибокому тилу вчителює після поранення колишній зв'язківець Сергій Лимаренко. Та душею, пам'яттю він і досі у рідному третьому батальйоні, у вирі недавніх боїв...

Наум Миронович Тихий

**СЧЕТ
ЗА СОЛНЦЕ**

Роман

Издательство «Дніпро»

(На українском языке)

Редактор *Л. Г. Білик*
Художник *А. П. Коробейников*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Г. Г. Подгурський*
Коректор *Г. П. Михайлова*

ІБ № 330

Здано на виробництво 26.08.77.

Підписано до друку 31.01.78.

Формат 84 × 108^{1/32}.

Папір друкарський № 3.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Умовно-друк. арк. 13,02.

Обліково-видавн. арк. 14,390.

Тираж 65 000.

Замовл. № 7-426.

Ціна 1 крб.

Видавництво «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, Володимирська, 42.
Харківська книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».
310057, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Ровесникам моїм — первенцям радянської ери, поколінню, котре з першим подихом ввібрало в груди радянське повітря і якому воно на всіх його дорогах, на всіх перевалах і крутизнах було, є і довіку буде єдино придатним для життя, присвячую цю книгу.

Автор

Не знаю, може, й не треба ніяких передмов?

А втім — кілька слів...

Ранньої осені минулого року журналістське відрядження закинуло мене в глухе селище тайгового Заоб'я — одне з тих, які, сьогодні ледве знані в межах свого району, завтра стануть відомими на весь світ Братськими та Усть-Ілімами...

День був на схилі. Мрячило. Я стомився, від раннього досвітку проїхавши на попутних машинах понад триста кілометрів. Але мені начебто пощастило: виконроб місцевої дільниці запевнив мене, що головний інженер будівельного тресту, за яким я четвертий день марно ганявся по розкиданих у тайзі об'єктах, завтра буде в нього.

— Залишайтеся, гарантую, — сказав переконано. — А поки що... — Він підвів мене до потемнілого від часу будинку. — Тут мої друзі квартирують, але їх сьогодні, та, мабуть, і завтра, не буде. Переночуйте, наберіться сил...

Так я на ніч став квартирантом у квартирантів.

Господарка — немолода, мовчазна жінка — відчинила двері «проданої», як вона її назвала, кімнати, кивнула на диван у кутку і пішла. Я відчув себе вкрай незручно, що без дозволу хазяїв вторгся в чуже мешкання, тим більше, що тут — з усього було видно — жили не одиначи, а подружжя.

Але іншого виходу вже не було. Я, не роздягаючись, сів на диван і незчувсь, як заснув...

Проснав я, однак, навряд чи півгодини, бо зненацька поблизу щось гримнуло, і я розплющив очі. Біля етажерки, над купою розсипаних книжок, стояв, злякано кліпаючи оченятами, чорнявий хлопчик років п'яти.

Він хотів висмикнути оцю поворозочку — показав, — а книжки взяли й ухнули!

Я, наскільки то було в моїх силах, постарався погасити гнів матері, яка, притьмом прибігши, накинулась на малого; попросив світла, а коли вона принесла лампу, заходився ліквідувати аварію.

І от, складаючи і вже заодно за звичкою розглядаючи книжки, я несподівано натрапив на ці три зошити... Не знаю, що й прикувало так мою увагу до них — може, в першу мить лише те, що вони, хоч і не були перев'язані, міцно трималися вкупі, прикипівши один до одного цератовими обкладинками?

Як би там не було, я мимоволі відхилив палітурку, перебіг кілька рядків на першій, тоді ще на якійсь і ще на якійсь сторінці... То писалося в роки війни і мало що моїм ровесником (це я відчув відразу), — на одній з сторінок майнула назва знайомого населеного пункту, на іншій — номер дивізії, яка — це і я пам'ятав — билася влітку сорок другого року на підступах до Сталінграда... Значить, той, кому належали ці зошити, був тоді десь зовсім близько від мене?

Серпневі бої на підступах до Сталінграда залишили в моїй пам'яті надто болючий слід. Скільки зазнано було там! Скільки друзів моїх полягло у тих випалених степах!

І хоч я розумів, що чиню недозволене, не було сил перебороти себе. Я сів за стіл і підсунув ближче лампу...

* * *

Сьогодні вранці цей зошит лежав у речовому мішку, мішок стояв наготові біля порога, а серце моє було вже в дорозі.

Те, про що я збираюся зараз писати, сьогодні вранці вже начебто вкрилося пеленою туману, подаленіло і, здавалось навіть, відлягло від душі. І хоч у цю хвилину мені важко повірити, що таке могло бути, то, мабуть, цілком природна річ: коли людина ладнається в путь, вона дивиться вперед, а не назад, і думає більш про майбутнє, аніж про минуле.

Я знав, що неодмінно повернуся до цих пекучих подій. Ось уже близько року невідступно стоять вони перед моїми очима, і я знав, що як не сьогодні, то завтра змушений буду засісти і написати про них. Але я надто спрагло

марив тією щасливою дниною, коли зможу нарешті вивратися звідси, надто часто протягом всіх цих місяців снились мені поїзди, а сьогодні вранці я вже бачив себе у вагоні...

Тепер з цим покінчено. Вчора я міг ще вважати, що живу на біваку, що невідомо, скільки пробуду тут, і що, отже, не варто й розпочинати. Сьогодні ця перепона відпала, бо поперед у мене, на жаль, більш ніж досить вільного часу...

І до чого ж гидотно вийшло все! Особливо, як Тетяна Павлівна (хто б і подумати міг — така привітна, трохи навіть соромлива у себе в поліклініці Тетяна Павлівна!) підхопилась і почала, мов перед строем, вичитувати:

— Ви ж солдат! Вас учили поважати військову дисципліну?

Після цього залишалось одне: повернутись і — в двері. Але я не зміг вийти.

Минулого разу слідом за мною з'явився на комісію безногий солдат. Підійшов, посміхаючись, до писаря, хвацько вдарив костуром по протезу.

— Що, старшина, здумали перевірити, чи не приросла, бува, моя фабрична та не стала живою?

Той підвівся, здивований.

— Хто вас сюди... викликав?

— Хто ж, як не ви? — Витяг інвалід повістку і смачно зареготав, аж заточився. — Може, справді, придумано щось таке, щоб приростала, га?

Він був явно напідпитку, і писар, підійшовши, примриливо поклав йому руку на плече.

— Не ображайся, браток. Закрутивсь я. Сидиш день і ніч над картотекою... Людей, людей треба! Війна не спить...

А мене ось знов завернули, дарма що війна не спить. «Контрактура ліктьового суглоба». — «Так лівого ж!» — вкотре доводжу. «Не має значення, все одно контрактура». — «Але ж гвинтівку тримати я можу!» — «І це не має значення. Згідно інструкції, наявність контрактури виключає...» — «А ви самі, без інструкції, подумайте — щось же мусить людина робити!» — «Масажі. Принаймні найближчих два місяці — тільки масаж!»

То було надміру спокійно сказано, настільки спокійно, що межувало зі знуцанням.

І все-таки я даремно вибухнув. Мав би стиснути кулаки й змовчати. Тоді міг би ще раз попросити. До

біса ж як пізно озивається часом здоровий глузд! Адже й головку броневийного снаряда покривають зверху шаром м'якого металу!

Тепер треба заново призвичаюватись до цієї кімнати, до учнівських зошитів на столі, до розкладу занять на стінці... Завтра в п'ятому класі перший, а в шостому — третій урок... «На чому ми спинились минулого разу?»

Нізащо не повірив би, що буде день, коли я мало що без трепету, без хвилювання, а отак — з відразою — думатиму про завтрашні уроки. Перед війною як мріялось: учитель! Ще рік — і вчитель! Бувало, вві сні наснитись, що заходжу в клас, і вже потім цілий день живу, як у райдужному тумані... Або, скажімо, ця лампа на столі, засклеєне вікно, стеля над головою...

Чого варта тільки стеля! Здається, саме її найбільше й бракувало весь цей час. Скільки довгих місяців мріяв я про затишок людського житла там, у налитих спекою або промерзлих окопах! А ось же — сумний парадокс! — ні разу не спало мені на думку, як гірко може бути від того, що мрія справджується...

І все через оті сім днів! Через оті сім днів!

В хвилини малодушності я часом шкодую: як хороше жилося б мені, якби їх не було в моїй долі. Іноді я боягузливо раджу собі: забудь, викресли, скільки можна передумувати одне й те ж!

А втім, навіть і тоді, коли отак умовляю себе, я добре знаю, що нічого не забуду й не викреслю. Навпаки, я ось вирішив ще й записати це. І не тому, що не довіряю своїй пам'яті, ні! Я боюся згубного втручання часу, який, коли й не зачіпає послідовності подій, все ж помалу збиває температуру пристрастей, притуплює гостроту відчуття і вгамовує біль... Адже буде день, закінчиться ця війна, і ті з нас, які лишаться живими, матимуть, так чи інакше, складати звіт за себе й за всіх. Звіт своїм і чужим матерям, звіт своїм і чужим коханим, звіт удовам, сиротам, усім... І я боюся (якщо мені випаде щастя вернутися) постати перед ними благодушним оповідачем «епізодів».

І ще одне невідступно тривожить мене.

Кожна людина — і суддя, і підсудний. Самий спосіб спілкування між людьми — то безперервний суд над кимось і над собою, який чиниться кожною мислячою істотою впродовж усього життя. І я боюсь, щоб природне, часом навіть підсвідоме бажання захиститися, виставити

себе з кращого боку коли-небудь не взяло гору над правдою хоч би оцих гірких семи днів. Щоб стати сьогодні кращим, треба точно знати, яким ти був учора. Бо якщо це й не застраховує від нових помилок, то принаймні застерігає від повторення старих...

Отже, усе — як було, і тільки так, як було. Інакше просто ні для чого писати це!

— — — — —

В серпні минулого, 1942, року наш батальйон потрапив у оточення.

Перед тим ми близько двох тижнів стояли в обороні у голім степу на північний схід від уже захопленого німцями міста Котельникова.

На рубіж ми вийшли загодя. Протягом перших двох днів через наші порядки перекотилися пошматовані в боях рештки військ, що відступали з-під Котельникова чи й з-під Ростова.

В кінці третього на похилих піщаних горбах проти наших позицій з'явилися ворожі танки. Проте в бій вони чомусь не вступили. Коли наші «сорокап'ятки» вдарили по них, танки ці без жодного пострілу відповзли назад і зникли.

Відтоді й почалось оте стояння в обороні — війна силами взводів і рот, раптові розвідки боєм і короткі мінометні дуелі. Скидалось на те, що німецький наступ видихався. А що за нашими спинами був Сталінград, то в нас дедалі міцнішою ставала впевненість, що це — останній рубіж, до якого дійшли фашисти, що ось звідси — об тім усе частіше й переконаніш погомонювали в нас — звідси ми нарешті рушимо вперед.

На фронті новини й чутки ширяться з фантастичною швидкістю, і для цього не потрібні ні телефон, ні радіо. (Хіба не досить того, що мільйони людей стоять — окоп біля окопу, рота біля роти і армія біля армії — уперек усієї Землі?) А тут іще самі обставини владно вимагали не просто змін, а зламу, рішучого зламу!

Чутки, одна обнадійливіша за іншу, хвилями перекочувалися по окопах, бентежачи серця й розпалюючи фантазію. І природно, що жодна не обминала нашої землянки, — бо в кого, як не у зв'язківців, можна дістати найдостовірнішу інформацію? Ще не встигло до ладу розвіднітись, а вже почалося паломництво; прибігали за підтвердженням, за уточненнями і, як водиться, не стільки черпали в нас, скільки нам же й приносили.

Наша землянка і в звичайні дні була чи не найлюднішою в усім батальйоні, бо, крім нас, телефоністів, тут постійно товклися зв'язкові з рот, санітари з розташованого поблизу перев'язочного пункту, розвідники, котрі, відіспавшись після нічної роботи, не знали, куди себе діти до вечора. А тут ще такі новини, такі події назрівають!

Навіть Позолотін, похмурий, завжди мовчазно відсторонений від усіх Позолотін, з годину посидівши в нас (він прийшов з дев'ятої роти поміняти апарат і не застав командира взводу), несподівано зауважив посміюючись:

— Готуйте, хлопці, нову плащ-палатку на двері! Буде щось чи не буде, а цю вам до вечора обірвуть.

Ми з Тимошаком презирнулися: дивись-но! Треба було знати Позолотіна, щоб сповна оцінити цю фразу! За весь час, відколи доля звела нас із ним у взводі зв'язку, ніхто не пам'ятав випадку, щоб він випалив підряд стільки слів. «Так», «Ні», «Вишня» слухає», «Поклич до телефону п'ятнадцятого або вісімнадцятого» — рідко коли Позолотін переступав за межі цього свого максимуму. І раптом така довга — та ще й з усмішкою — черга!

— Ну все! Значить, наступ буде. Точно! — значливо підморгнув Тимошак. Це його розвеселило. — Агей, братці, — гукнув, блиснувши очима, — збігайте хто-небудь скажіть фріцам, щоб намазували п'яти!

По землянці перекотився очікувальний смішок; знали: якщо Тимошак входить у настрій, скучно не буде.

А Тимошак, схоже було, й справді входив у настрій. Невисокого зросту, кощавий і рухливий, він у такі хвилини робився лінкуватого-солідним, на очах, здавалося, гладшав, набрякаючи лукавством, а обличчя йому від баламутної посмішки викруглювалось, як місяць уповні.

— От тільки не видно охочих... — обвів він поглядом землянку. — Може, ти, Ваню? Чогось ти давно не показувався!

Тепер уже можна було не сумніватися — діло піде! Зв'язковий з тієї ж дев'ятої роти Ваня Орликов був для Тимошака постійним і безвідмовним партнером, чи, вірніше, об'єктом у його, як він називав їх, ППК — польових пересувних концертах, — і всі в землянці авансом заусміхались, бо вже знали, що буде далі. Декотрі навіть не полінувались — пересіли ближче, і в очах у них засвіти-

лась відверта під'юджлива цікавість: ану, мовляв, давай-те! Давайте, хлопці!

...Не знаю чому, але завжди, коли гортаю в пам'яті минуле, мене не менш, ніж самі події, хвилюють останні години, останні хвилини перед ними. Особливо, якщо йдеться про події вирішальні, буває до щему бентежно згадати, чим займався, про що думав напередодні, що клопотало тебе в мить, коли ти, сам того ще не відаючи, стояв уже біля тої невидимої грані, за якою усе круто переінакшилось.

Іноді, всупереч усьому, починає здаватись, що ти, коли й не знав, то, в кожному разі, передчував, що назріває переміна. В таких випадках що більше проминає часу, тим виразніше на ті передзламні години лягає відсвіт самого зламу, і в тобі поступово й непомітно мовби поселяється друга, сказати б, підправлена цією дифузією, пам'ять, і, піддавшись їй, ти, буває, ще трохи — і ладен повірити, що наділений даром ясновидіння.

Та частіше все-таки виходить навпаки. Частіше зламні події так знагла оглушують своєю раптовістю, що на якийсь мент начисто вимикається свідомість. Ти начебто перестаєш існувати, і за цей час обриваються усі твої зв'язки з минулим. Струс, мов велетенської сили вибух, притьмом виорює непрохідну прірву між двома суміжними хвилинами, і коли ти, відродившись, приходиш до тями, вони стоять уже настільки далеко одна від одної, наче їх прожито у двох різних життях... І тоді, навіть через якусь годину озираючись назад, бачиш себе за тою гранню до невпізнання іншим, завжди чомусь значно молодшим, мало не жовторотим і страхітливо безпомічним у своїм невіданні, в своїй невмілості й непристосованості до життя. І з сумним подивом думаєш: які ж ми безтурботні й сліпі! Як рідко заглядаємо ми вперед, та й коли заглядаємо, як мало бачимо ми!

Чи, може, так і повинно бути? Може, інакше і жити було б немислимо?

За день до початку війни я прикро злостився на себе: вперше за весь місяць, відколи приїхав додому, зібрався на риболовлю, а гачки, будши в райцентрі, купити не здогадався.

За лічених кілька годин перед оточенням я безтурботно посміювався, слухаючи баяндраси Тимощака...

Я встиг уже звикнути до його незлобивого блазнювання: Тимошак частенько пригощав нас всякою всячиною.

Але того разу номер і справді закроювався нерядовий, бо під руку йому трапився Ваня Орликов.

Кругловидий, з налитими, аж лискучими щоками й подитячому безхмарними голубими очима, Ваня був на голову вищий за всіх нас. Худорлявого оцього довгоши-його Тимощака міг би одним ударом причмелити до пів-смерті. А ось же в його присутності ставав він плохим, мов ягня. Подейкували, ніби Орликов слізно просився назад, у роту, щоб не потрапляти так часто в поле зору клятого телефоніста.

А телефоніст таки, не сказати, щоб був клятий, а по-глузувати з ближнього полюбляв. Робив він це, як правило, без якоїсь задньої думки, з самої потреби в сміхові, і на нього рідко хто ображався, хоч він часом і бував дошкульним, навіть нещадним. За зачіпку йому під на-стрій слугувало що завгодно. А як уже рішуче не було до чого прискіпатись, то, покладаючись на натхнення, починав з першої-ліпшої фрази...

Орликова, наприклад, він, недовго сушивши голову, спитав:

— Ну, то що у вас вийшло з нею, га?

Той спершу не збагнув навіть, про що мова.

— З ким це? — кліпнув здивовано.

— Ось вам, будь ласка! — обернувся до глядачів Ти-мощак.— Такий собі з вигляду свій у дошку, юний друг МОПРу, а не признається! Ні, не признається...

У Орликова, як завжди в таких випадках, рот мимо його волі розтягнувся в розгубленій, трохи аж безглуз-дій посмішці. Йому вже ясно було, що вивернутись не вдасться. Але раптом все-таки? Про всяк випадок він вирішив удати байдужого і махнув рукою.

— Та ну тебе!

Тимощаківі, проте, й цього виявилось досить.

— Я здогадувався, що ти скажеш «ну»...— зневажливо скривився він.— А діло ж серйозне! Я на твоєму місці сам розповів би... Та, видно, доведеться мені...

Не знаю, як хто, а я по очах його бачив, що він і сам ще не уявляє, про що розповідатиме. Але йому не довго було придумати.

— Розумієте,— почав з розрахованою лінькуватістю, за якою мало відчуватись, що він уже не вперше розпо-відає про це,— ото як стояли на доформуванні біля Іва-нівки, вбігає одного разу Ваня, горить увесь: «Де коман-дир взводу?» Я до нього: «Що трапилось, Ваню?» А він

аж захлинається: «Де командир взводу, хай дасть дозвіл на весілля!» Я здивувався: «Женишся? Коли?» — «Сьогодні!» — «А хоч гарна, — питаю, — дівчина?» — «Тобі така й не присниться, — каже. — Очі — як п'ятаки! Фігурка — вво! А голос який! Барсовій сто очок форидасть!» — «І справді, — кажу, — скарб... Але ж характером яка вона? Для сімейного життя, знаєш, самої краси..» — «Це нам відомо, — перебиває, — але й характер золотий у неї! Лагідна, слухняна, роботяща, по хазяйству все вміє...» — «Що ж, поздоровляю, — кажу, — вона землячка твоя чи тут познайомились?» — «Та тут, — радісно підстрибує мій Ваня, — тут! Вона на станції коло водокачки проходила, а я в бінокль саме дивився...» — «А далі? Як у вас далі було? — питаю. — Ти побіг, наздогнав її і...» — «Та ні, — каже, — не побіг, я того ж і командира взводу шукаю, щоб дозволив. Як добре налягти, то ще ж, певне, наздогнати її можна...»

Ми реготали як навіжені. Не знаю, що нас більше смішило — сама ця історія, розгубленість Вані Орликова, котрий дедалі густіше червонів і знічувався, чи та непередавана шахраювата міна, що не сходила з обличчя Тимошака, — але втриматись було понад силу.

І тут знову вразив мене Позолотін. Чомусь, — певне, через ту ж несподівану в його устах жартливу фразу, — вийшло так, що він став для мене одним з основних учасників того пам'ятного ППК, бо про що б не сипав, що б не витівав Тимошак, я за сміхом, за безтурботністю, котра, як і всіх у землянці, опанувала й мене, однак не забував про нього — раз по раз скидав оком: ану, чи засміється на повен голос, чи знов, як перед тим, відтане його непричетне, заморожене обличчя?

Ні, він більше не зраджував себе — не сміявся вголос і не докидав реплік. Слухав, як завжди: зовні уважно і разом з тим відсторонено; могло здатись — він все це колись уже чув, а тепер знічев'я, коли не з ласки, вислуховує ще раз. І посмішка, що зрідка торкала його губи, здавалась робленою.. Одне слово, після раптового того спалаху Позолотін став тим же, яким був доти...

Але в тім-то й річ, що я і раніше не так уже беззастережно вірив у цю його незворушну тихість. Мало не з першого дня, коли він з'явився у нашому взводі, вчулося мені в ній щось несправжнє, в кожному разі — зайво акцентоване, тим паче, що, попри все його старання не виказати себе, з-за неї ні-ні — та й прозирило інше,

незгідне, іноді здавалося — абсолютно протилежне. Бувало, стоїть у гурті, не добереш — стежить чи не стежить за розмовою, на обличчі відсутній або похнюплений вираз, і раптом проблісне в очах гострий (разів кілька в мене майнуло порівняння — вовчий) сполох якоїсь аж над уваги, може — бажання втрутитись, заперечити, ну достоту ignis, suppositus cineri doloso *, силкувався прорватись нагору, і в мене прохоплювалось: та ніякий він не тишко, він...

А втім, може, й тут діє ота дифузія пам'яті і мої тодішні враження підмінюються пізнішими, підправляються тим, що мені відомо про нього тепер?

ППК тим часом тривав. Тимошак начебто передчував, що це востаннє, і не переводив подиху. Облишивши недовзі бідного Ваню, з ходу перекинувся на такого ж, як і сам, циганкуватого розвідника Кустанбаєва, потім на зв'язкового десятої роти Гришу Коновода... Слухачів набралася повна землянка, позакурювали й розвісили вуха — траві давай! І він травив...

І, певне, це затяглося б до обіду, якби не з'явився зненацька на порозі лейтенант Хомутков.

— Ви чим тут займаєтесь, що аж у штабнім бліндажі регіт чутно?! — крикнув сердито. — Дивись-но, скільки їх набилося! — Тоді помітив Позолотіна (йому завжди перепало першому): — А ти чого тут?

— Прибув згідно вашого наказу, — виструнчився той.

— Так ти що, не знав, за чим ішов сюди, не міг без мене апарат обміняти? — І ще вищий взяв тон: — Чого тут стільки сторонніх? Це ти, Тимошак, мітинг зібрав?!

Лейтенантові нашому небагато треба було, аби розігрітись, і, спровадивши Позолотіна та сторонніх, він узявся за мене.

— І ти теж рота роззявив! Нехай вже цей, як та баба: і рада б замовкнути, та язик теліпається! Чи вже роботи нема? Кáбель Пушкін за вас поремонтує?

Було шкода, що веселий спектакль закінчився таким несподіваним фіналом, але, правду сказати, відносно кабеля комвзводу мав рацію. Кабеля у нас увесь час бракувало, а тут ще, як на зло, побило напередодні осколками майже повну котушку, залишену кимось у ході сполучення.

* Вогонь, схований під попелом (лат.).

Сівши долі, ми заходились її перемотувати, уважно вишукуючи пошкодження і зрошуючи кінці. В землянці, коли вийшов і лейтенант, стало тихо-тихо, як буває при смерком у старій, вгрузлій в землю хаті. Недоставало тільки цвіркуна, щоб завів свою одвічну сумирно-задумливу бесіду, та ще дівочої пісні з околиці — переливчатої, по-скрипковому тонкої на високих злетах.

Притихлий після лейтенантової нагінки Тимошак, попоравшись у кутку в купці мотків та обривків дроту, повитягував найдовші з них і поклав напохваті.

— Давай і ці доточувати потроху. Пропадає ж добро!

— Давай! — зохотився я. І, зненацька розчулений, замислився.

Було щось печально зворушливе в цій його ошадності отут, на однім з пожарищ велетенської пожежі, яка стільки коштовних скарбів обернула і шохвилини обертає в прах. За нею воскресало вчорашнє. Вчорашні, вже забуті радощі й клопоти. Вчорашня фантастично-неймовірна усталеність життя. І чимось таким милим-милими ввійнуло, так хороше стало на душі від немудрящої нашої роботи! Може, тому, що було в ній щось спільне з лагодженням рибальської снасті, пригадалась мені наша некваплива Горобинівка, досвітні багаття рибалок на березі, шовкове шамотіння комишу...

За час, відколи почалась війна, я не знав більшої втіхи, ніж оці короткі сни наяву. Приходять вони чомусь у найнапруженіші години, коли, здається, в самому повітрі носиться передчуття якоїсь незвичайної події, крутого зламу, і знаходять тебе; де б ти не був — у нічному степу на поході, в залитому тванню окопі чи в такій ось землянці за роботою.

Сидиш, поглинений своїм ділом, і очі начебто уважно прикуті до того, що перед ними, і вуха сторожко ловлять навколишні звуки, а насправді все не так. Насправді тільки руки завчено роблять своє, а очі, крім того, що перед ними, бачать ще щось, і вуха чують, разом з навколишніми, ще й інші, збережені пам'яттю, звуки... І весь ти водночас і тут, і далеко-далеко звідси — в минулому, в маренні, в мріях...

Я відкілясь вертався додому. Не знаю звідки, тільки йшов я понад Горобинівкою. Від рибальських вогнищ слався над лугом туманець... А поверх нього, вдалині, за посадкою, виднівся червоний дах нашої школи, і чорна

на тлі неба шкільна тополя цілилась у напівзатоплений ранковою синявою човник місяця.

Можливо, це був той травневий (останнього мирного травня!) ранок, коли я з достроково заповненим матрикулом у кишені (ось позаду й четвертий курс!) зійшов з поїзда і в мене не стало терпцю дождитись, поки прийдуть на молокопункт наші добродарівські підводи. На моєму місці мало хто зміг би, маючи в кишені такий скарб, цілу годину товктися на заспаній станції, і я, з набитим книжками чемоданом у руці, в накинутому наопах плащі, рушив навпростець.

А потім — не знаю, як це й сталося, — я побачив себе в шинелі, з речовим мішком за спиною... Начебто йду я тією ж стежкою понад Горобинівкою, повз ті ж рибальські багаття... Тиша навкруги така, що аж у вухах дзвонить. Густа ранкова голубизна приємно голубить зір. Легені вщерть виповнюють тисячолітнім настоєм лугових пахоців. І злегка дурманіє голова, і серце то шалено колотиться, то завмирає... «Від чого це, — питаю я себе, — від чого?»

І тоді десь глибоко-глибоко в грудях зароджується сміх — беззвучний і радісний, чимось схожий на бриніння обнизаної пухнастими котиками вербової гілки: «Та це ж мир настав, мир!»

Перед очима поволі снувався дріт, пальці, вишукуючи пориви, чутливо перемацували кожний сантиметр; з ходу сполучення, що зв'язував нашу землянку з штабним бліндажем, долинав настирливий «комутаторний» голос Подоляна: «Груша», «Груша», як чуєш мене?»; а в тій короткій, мов спалах блискавки, але невимовно виразній яві я й себе, теперішнього, немовби побачив у минулому — в спогаді, який зненацька настиг мене серед мирної тиші ранкового лугу. І настільки все здавалося справжнім, матеріальним навколо мене — і річка, і пахоці різнотрав'я, і димок над багаттями, що й про сьогоднішній день подумалось, як про давно-давно пережите, і навіть тьохнуло тривожно серце: невже це ще коли-небудь повториться, невже вернеться?

Воно повернулось наступної миті, рішуче й владно порвавши нетривку павутину марення: недалеко від нашої землянки вибухнула міна. Починається наліт?

Тимошак витягнув годинник і похитав головою.

— Ну й зануди!

Було десять годин тридцять хвилин. Німці, як завжди, акуратно дотримувалися свого «розкладу».

А невдовзі по тому, як обстріл затих, вскочив до нас захеканий Ваня Орликов і одразу ж з порога гукнув:

— Сидите, порпаєтесь? А там уже ж почалось!

Ми на хвилику припинили роботу, прислухались. Дивина! Що йому там приверзлось? Ані звуку, ні шелесту нівідкіля, наче в теплу літню ніч у післяжнивному полі. Але він стояв увесь напружений, з застережливо піднятим догори пальцем, і, дивлячись на нього, просто-таки не можна було не затамувати віддих.

І тоді ми теж почали вловлювати: десь, видно, дуже-дуже далеко, але й дійсно гримкотить! Гримкотить! Гуркіт накочувався зліва, з ділянки сусідньої, а мо', дальшої якоїсь дивізії, секундами пропадав, та відразу ж знов зринав...

Рушили! Пішли!

Усі чутки, які останнім часом доходили до нас, в одну єдину мить набули вартості достовірних фактів. Все стало правдою — і полк «катюш», який, казали, два дні тому вивантажився на станції Абганерово, і дві, призначені нашому полкові, маршові роти, які дожидаються тільки темряви, щоб непомітно підійти до передової, і, звичайно ж, той свіжий, тільки-но з формування, корпус, що зосереджувався в районі Тінгутинського лісництва, кілометрів за двадцять позад нас. Певне ж, цей корпус і рушив там, на лівому фланзі!

Навіть Тимошак, котрий завжди кепкував з доморощених наших взводних стратегів, раптом загорівся пристрасною пророкуванню.

— Тут же все як на долоні! Ударна свіжа група військ прорвала на лівому фланзі фронт, а ми, ось побачиш, знімемось ще цієї ночі. Німці ж кинуться концентрувати сили проти таранної групи і цим, звісна річ, оголять інші ділянки, а ми саме тут і вдаримо! Ясно й просто, як пить дать!

Мені воно, признатись, не здавалось таким ясним і простим. Але справа була не в подробицях — важило головне!

Незчулись, як у радіснім чеканні, в напрузі нетерпіння і — чого тут таїтися? — в тривозі проминув той день. Надворі сутеніло. Надходила ніч, яка нікому з нас не могла пообіцяти, що вона для нього не остання. Хлопці — Тимошак, Орликов, Коновод — писали листи. Мені ж

і писати нікуди було. Хіба що послати листа в Москву та попросити після перемоги переправити його на Україну, моїй матері? Але яка установа в Москві приймає такі листи?

О дев'ятій годині німці знов пальнули з мінометів, і одразу ж порвався зв'язок з восьмою ротою. Була моя черга йти на лінію, і я, прихопивши заздалегідь приготовлений моток проводу, почепив на плече наш пошарпаний «унаеф» і вийшов.

Просто над землянкою висіла німецька «свічка», і треба було переждати, поки вона згасне. В її зеленкуватому холодному світлі крута стінка ходу сполучення відкидала різку густо-чорну тінь, і я подумав, що Сухе русло, по якому здебільша тягнеться лінія, так само буде затінено, з якого боку не висіли б ракети. Але як дістатись туди?

Німці тим часом перенесли вогонь зі стику між восьмою і дев'ятою ротами на розташовані праворуч позиції десятої. Через десять хвилин — точно за «розкладом» — вони знов переменяють приціл і, можливо, на цей раз виберуть Сухе русло?

«Свічка» поволі знижувалась і, здавалося, розгорялась ще дужче. В мене уривався терпець. Було таке відчуття, наче я стою тут уже цілу годину, а там же порвався зв'язок! Серед незліченних мерзотних злочинів війни, мабуть, найбільш блюзнірським є те прокляття, яке вона наклала на світло, зробивши його прислужником убивства. Ну спробуй тут висунутись, коли докоला голий степ і тебе як на долоні видно ворожим снайперам, кулеметникам, артилерійським спостерігачам... Правда, в статутах чи не всіх армій світу артилеристам і кулеметникам — щоб економили боєприпаси! — приписується не відкривати вогню по одиночному солдатіві. Але на зв'язківців, — а нас дуже легко відрізнити, коли ми, нав'ючені апаратом і котушкою, петляємо по полю, — на зв'язківців це не поширюється: спеціальними параграфами ми удостоєні винятку...

Нарешті ракета згасла; в непроглядній темряві, яка враз налягла на землю, я одним стрибком вихопився з ходу сполучення, та не встиг і десяти кроків пробігти, як над головою зависла друга, тоді дві разом... До Сухого русла було близько чотирьохсот метрів, і з усієї цієї відстані мені навряд чи сто поталанило подолати перебіжками, а то все плазом і плазом...

Порив відшукався аж на виході з русла: вибухом вивало чималий шмат дроту, а вільний кінець відкинуло далеко вбік, так що довелося добре поплазувати навколо воронки, перш ніж він потрапив під руку. Та коли я, на силу надібавши на нього, зростив лінію, відгукнувся тільки телефоніст восьмої — Володя Камушкін. Німець о ту пору методично гамселив саме по тих місцях, де я щойно лазив, і, мабуть, кабель встигло перебити десь і там. Залишалось єдине — негайно відключатись і, тепер уже прямуючи в зворотному напрямку, розпочинати все заново.

— Тридцять шостому дуже П'ятнадцятий потрібен! — сказав Камушкін. — Уже разів десять запитував, чи скоро?

Я поповз назад. Було видно як удень. Міни лягали все ближче й ближче — то попереду, то позаду. Може, німці помітили мене? Я примусив себе думати про інше. Хоч би ж тільки не довелося знову вертатись у бік восьмої роти! Якимось уже припало мені, що я тричі за один вихід вілазив лінію в обидва кінці.

Проте на ту годину доля, нехай і не відразу, та начебто зглянулась. Десь на півдорозі, проминувши кілька свіжих, ще теплих воронок, я потягнув на себе провід і виразно відчув, як він подався (ось він — порив!), а ще за кілька хвилин в трубці мого «унаефа» зачувся Подольнів стривожений голос:

— Сергій? Ну й довго ж ти!

І одразу ж нетерпляче погукав Камушкін:

— «Тополя!» «Тополя!» Попроси П'ятнадцятого.

Але Подольян перебив.

— Почекай хвилину! Ти ще на лінії, Серьожо? Про тебе батальйонний комісар питає. О двадцять другій тридцять партійні збори. Твою заяву розглядатимуть.

— А котра зараз? — дещо здивовано спитав я, бо мені здавалось, що от-от почне світати.

— Без десяти десять, встигнеш.

У моему розпорядженні малося цілих сорок хвилин. Але звідси до зборів було значно далі, ніж до світанку, бо обстріл тривав, «свічі» змінювали одна одну, як і раніш, а до землянки залишалося ще чимало. Якщо я доберусь до неї живий, мене сьогодні прийматимуть у партію!..

Не зазане досі хвилювання огорнуло мене. На війні не звикаєшся з думкою про смерть: як би довго не

ходив під кулями, до смерті неможливо звикнути. Просто навчаєшся якомога рідше думати про неї. А в ту хвилину я думав, як ніколи раніше — думав!

Перед очима нараз постало, як ми п'ять днів тому перед нічним пошуком подавали заяви, як писали їх у штабному бліндажі, притулившись хто де зміг. Нас було тоді шестеро, і батальйонний комісар Калачов, виврававши із свого зошита шість аркушків, попередив, щоб писали чистенько, бо зошит у нього кінчається.

А сьогодні на зборах нас сидітиме троє.

З тих трьох, яких не буде, лише один, можливо, ще вернеться в полк: ми винесли його тяжко пораненого, але живого. Двоє ж навіки залишились на нічійній смузі в неглибокому окопчику, наспіх присипаному черствими, до дзвону висушеними грудками...

А потім згадалось і інше: адже сьогодні на зборах розглядатиметься не перша моя заява до партії! З першою — я теж подавав її перед боєм — потонув у Дніпрі політрук Чистенко, відчайдушний, світлочубий велетень, на чиїх широких грудях автомат здавався безневинною дитячою іграшкою.

До зборів залишалось зовсім небагато, коли я, увесь прокушпелений, ввалився в землянку. Вона дихнула мені в лице звичною обжитістю й безпекою: ти вдома! Ось у кутку твоя шинель, твій речовий мішок; на цьому ящику ти годину тому сидів і можеш і зараз посидіти... Збігали останні хвилини перед оточенням, останні хвилини, коли в цьому переколошканому, перекинутому догори дном світі все-таки утримувалася ще якась подоба порядку — ще різнилися між собою бій і затишшя, лівий фланг і правий і існували інші такі ж більш-менш усталені поняття. Того, певне, ті хвилини й врізались так у пам'ять, що були останніми, тими, які невдовзі опинилися на самому зламі...

Я дуже поспішав. Треба було встигнути хоч умитися, про гоління й мріяти не доводилося. Та ось же біда — в землянці не знайшлося й ковтка води, Тимошак і казанки всі позабирав — пішов по вечерю. Я витер, як зміг, обличчя рушником, скинув і витрусив гімнастерку. Вона була мокра од поту, особливо спина і комір. Може, хоч новий підкомірець пришити?

Але й тут сталося непередбачене, бо, розв'язавши речовий мішок, я щонайперше наткнувся на черствий шматок пшеничного коржа і одразу забув, що мені ще треба.

Сівши долі, я розгорнув посірілу од давності хусточку... Домашній корж!..

Ідучи з дому, я був певен, що війна закінчиться за місяць, од сили за два, і, дивлячись, як мати, нишком втираючи сльози, запасав мені на дорогу харчі, пожартував, щоб трохи розрадити її.

— Не жалко вам, мамо, моїх плечей — більше ж половини назад доведеться тягти!

Але вона, схоже, знала, на скільки ми розлучаємось.

— Ох, якби ж ти хоч шматочок звідти приніс! — зітхнула.

— Ось побачите, принесу, — обняв я її, — ось побачите!

Уже через тиждень, у запасному полку, я збагнув, що пахне не одним і навіть не кількома місяцями, але разом з тим, як то не дивно, жила ще в душі наївна віра, що все-таки це триватиме не дуже довго. Я тому й залишив цього коржа, щедро розчастувавши решту, що сподівався, нехай навіть через рік, нехай ще пізніше, а таки дотримати слова — вернути матері «зайвину»! Можливо, тут було щось од забобону, хоч я й самому собі не зізнавався в цьому. А може, просто наївність, рожева моя довоєнна наївність промовляла в мені?

А потім був Жолудівський хутір — перший бій і перша могила товариша. Потім радгосп «Друга п'ятирічка»: окутаний сувоями диму степ і руда од крові вода в безіменній річечці... А там — польовий госпіталь і знову — запасний полк, маршова рота; знову села, станції, села... І — дороги. Перемелені на порох магістральні і майже незаймані, порослі, як у нашій Добродарівці, муравою, під віддаленими від великих трактів Демидівками, Красними, Ясенівками...

Не пригадую, коли я це вперше відчув, але восени за Дінцем я вже напевне знав, що зачерствілому цьому коржеві ще довго доведеться пролежати в солдатському моему мішку, перш ніж опиниться він знову в материних руках...

Та й чи опиниться він коли-небудь у материних руках? Якщо не встигла евакуюватись, німці її не пощадять — комуністку, голову сільради...

Мене розбудив Петро Подолян, наш комсорг і мій найближчий друг Петро, який хвилювався перед цими зборами не менш ніж я сам. Залишивши на когось

трубку (хоч це суворо заборонялось), він несподівано вскочив у землянку.

— Ти що, заснув? Уже ж майже всі зібрались!

Я й справді начебто спав, принаймні був надто далеко звідси. А до зборів залишалися і зовсім лічені хвилини. Ще не знаючи, що востаннє тримаю його в руках, я хутко засунув матириного коржа назад у мішок і заходився нашвидкуруч пришивати підкомірець.

І тут влетів Тимошак в облитих супом чоботях, з порожніми казанками в руках.

— Німці!

— Де?

— За кошарою!

— Де?! — я не повірив своїм вухам, бо кошара була за півтора кілометра в тилу у нас.— Тобі приверзлось!

— Кажу, за кошарою! Нас обстріляли. Колодка з дев'ятої роти поранено!

— А може, то з помилки — свої? Поповнення ж має прийти!

— Яке там поповнення!

В цю мить з боку штабного бліндажа донісся тривожний гомін, прозвучали різноголосо команди, і Тимошак, гарячково запихаючи обойми в підсумок та кишені, коротко кивнув у той бік:

— Чуєш?

Гімнастерку я вже одягав на ходу. Ми бігли під вогнем до кошари — комуністи, які були прийшли на партзбори, санітари на чолі з санінструктором, зв'язкові і вільні від чергування зв'язківці — всі, хто на ту годину був поблизу штабу. Попереду капітан Носенко хрипко гукав:

— Політрук Безпалова! Назад! Пришліть взвод Лагунця!..

— — — — —

Я сів за цей зошит, спонукуваний нагальною потребою ще раз побувати на тім спробнім полі, ще раз — один за одним — пережити ті сім днів. Це був владний поклик обов'язку: протистати гоїному плинові часу, неодмінно зробити що-небудь, аби не замулилась пам'ять, не втихомирилося серце...

Але я не врахував однієї істотної обставини. Мені досі й не спадало на думку, як часом непросто буває навіть на коротку годину переселитись у вчорашнє і лише ним самим жити.

Вечорами, коли, впоравшись із планами уроків, контрольними роботами та іншими клопотами, я розкриваю цей зошит, рядки іноді подовгу німують перед очима, мовби це були б разки древніх, ще не розшифрованих ієрогліфів. І треба, напруживши волю, вирватися з тет-нет щойно збіглого дня, щоб вони знов ожили й зазвучали...

По суті, мені щоразу доводиться розпочинати спочатку, бо вертатись у минуле — це як пливати проти течії. Бистрина — хоч у десять рук вигрібай — ненастанно збиває й збиває тебе, а, трапиться, на хвилюк піддасися їй, то й зовсім стаєш її здобиччю: підхопить і, завернувши, понесе кудиглядь, закрутить у чорторії. І вже несила, ба і не смієш навіть вириватись: тут скрізь горе...

За всіх часів люди спільно користуються тим, чого з лишком вистачає на всіх — повітрям, сонячним промінням, світлом зірок... Війна, ставши разом долею цілого народу, чи не передусім усупільнює людський біль, і виходить так, що, по чий би щоді не котилася сльоза, вона падає й на твоє серце.

У школі в нас що не тиждень — нові й нові сироти. З півмісяця тому до гіркого їх ряду приєднався Костик Чув'якін з другого класу; ще через кілька днів — сестри Аня і Ліда Романови з сьомого і дев'ятого. А сьогодні ми дізналися про загибель батька Нюри Тимоніної.

Це було на початку п'ятого уроку. Бикова — її теж звати Нюрою — відповідала біля карти. Раптом з вулиці донеслось:

— Нюро-о! Донечко-о-о!

Кричали здалеку, і я спершу не подумав навіть, що б то могло означати. Здивувався тільки, що Бикова — а я звик, що вона відповідає завжди впевнено, трохи аж цокочучи, — зненацька затнулась і змовкла.

— Ну-ну, сміливіше! — ще підбадьорив я її.

І тут хряснула хвіртка, й на подвір'я вбігла розхристана простоволоса жінка.

— Нюрочко-о! Ню-ро-о! — І заголосила, обхопивши руками голову: — Нема нашого татка, донечко! Вбили, вбили татка нашого-о-о!

Була хвилина, коли весь клас навпосеред подиху скам'янів, начеб вимер. Тільки Нюра Бикова, заточившись, впустила указку і прихилилась до карти. А та Нюра, Нюра Тимоніна, навіть не зворухнулась. Застигла —

оглушена, з напіврозтуленим ротом, з осклянілими невидючими очима. Як усі...

Саме — як усі, і це особливо болісно вражало. Чи то вона не встигла одразу збагнути, що це стосується не когось, а її, чи, може, уже й збагнувши, в запамороченні все-таки ще сподівалася захиститись, підсвідомо силкувалася відвернути або хоч відтягнути це, щоб наостанку бодай ще якусь мить побути такою, як усі інші тут, як ті, в котрих нічого лихого не сталося, у яких все ще гаразд?

Я навіть не уявляю, скільки так тривало. Уже до воріт, де впала, голосячи, Нюрина мати, бігли люди. Попереду, спотикаючись, поспішала Варвара Іванівна, котра й сама нещодавно одержала похоронну, за нею — юрбою дівчата-десятикласниці... По коридору, дедалі наростаючи, котилася громом гупотнява кроків... А в нас тут мертва стояла тиша. Ще не виринувши з туману приголомшення, але, видно, відчувши, що треба щось робити, Нюра несподівано заходилася складати книжки. Поволі, як уві сні, брала одну по одній і совала в портфель... Клас заціпеніло стежив за безтямними Нюриними рухами. В кутку котрась із дівчаток, затуливши долоною рота, затіпалась від беззвучного плачу. І тільки коли Нюра, зненацька зштовхнувши з парти портфелика, несамовито скрикнула й кулею вилетіла в двері, всі поскоплювались і кинулися слідом з плачем, з наївними словами втішання.

Іх повели додому. Варвара Іванівна обняла обох за плечі, сторожиха, тітка Серафима, та кілька старшокласниць сумною валкою рушили за ними.

Жінка не вгаваючи голосила, і обабіч вулиці, не допитуючись — здогадуючись, що трапилося, зупинялись у шанобливим мовчанні перехожі. Покидавши домашню роботу, в чому були, — з підіткнутими спідницями, з засуканими, умашеними то в тісто, то в глину руками, вибігали за ворота молодиці й баби і собі зачинали схлипувати. Декотрі побожно хрестились, а одна — висока, по-чернечому запнута темною хусткою, — на повен голос затужила:

— Це ж Стьопу вбито-о! Стьо-опу-у!

Валка провожатих дедалі більшала і ставала схожою на похоронну процесію. На першій за школою перехресті з подвір'я швейної артілі вискочила з заломленими руками молода робітниця.

— Зіна! — розпачливо зойкнула.— Зіна! — і кинулась навздогінці.

Був похорон. Страшний, незмірно скорботніший, ніж звичайний,— похорон без небіжчика. Полеглих на війні споконвіків ховають двічі, і зараз вдруге проводжали в останню путь Степана Тимоніна. По тих вулицях, якими ходив, під тим небом, яким милувався. Але не тільки його проводжали. Була мить, коли я раптом виразно відчув це — не тільки його. Проводжали й Зіну. Молоду вдову проводжали в далеку й печальну дорогу, в гнітючу самотність, у чорну безвихідь вдовування...

Нас погукали в учительську. До кінця п'ятого уроку залишалось хвилин п'ятнадцять, і продовжувати його не було рації.

— Що ж, почнемо шостий,— скрушно зітхнув, ледве перемигши себе, директор.

Мені було байдуже — я чи так, чи так мав іти в той самий клас. Хоч який там зараз міг бути урок? По-людському годилося б розпустити дітей по домівках, щоб поодходили після цього струсу. Але, як на нашого Якова Яковича, таке рішення, видно, межувало з відчайдушним подвигом, а йому й на менше часто бракувало сміливості.

— Що ви?! — відсахнувся він від мене, коли я йому про те сказав.— А райвно?

Довелось піти. Чесно кажучи, я досить туманно уявляв, як проведу цей урок. З чого його розпочати? Якими словами втішити й заспокоїти учнів? Більше того — як для початку просто заволодіти їхньою увагою?

В ті короткі секунди, поки дзеленчав дзвоник, я гарчково думав над цим, намагаючись виробити хоч який-небудь план дій.

Але вийшло все зовсім не так, як я собі малював.

Діти, тільки-но я відчинив двері, завчено встали. Черговий, як і на попередньому уроці, доповів, хто відсутній, і, дочекавшись дозволу, сів на своє місце.

Все було як завжди. На партах звично лежали підручники. Дошка, як те вимагалось, була старанно витерта. Навіть розтелепуватий Льоня Нечаєв, у котрого перед кожним уроком неодмінно щось пропадало, як завжди, насуплено порпався у своєму ранці... І, признатись, це трохи спантеличило мене, бо про що то мало свідчити? Про недитячу витримку моїх п'ятикласників?

Чи про те, що вони вже забули, що для них все вже минулось?

Що ж, я й собі спробував удати, що все вже минулось. Звелів дістати зошити з історії і, як завжди, коли мав пояснювати новий матеріал, заходився писати на дошці назву теми:

«Пунічні...»

Я навмисне неквапно виводив літеру по літері, а тим часом напружено дослухавсь до того, що діється в мене за спиною. Там наче й не дихав ніхто, така непорушна стояла тиша. На іншій уроці, бувало, на малу тільки хвильку одвернешся — і вже котресь шушукне. А тепер — ні звуку.

...в і й н и».

Вертаючись від дошки до столу, я знов обвів поглядом клас. Ні, ні, то я зопалу не роздивився. Звідки я взяв, що вони забули? У дівчаток, у всіх до одної, заплакані личка; хлоп'ята зовсім по-дорослому хмурять лоби... Про що я їм маю розповідати? Про облогу Сіракуз? Про славетну Ганнібалову перемогу під Каннами? Про зруйнування Карфагена? Така неймовірна далина! Як я дістанусь туди? Хіба два тисячоліття історії не те ж саме, що дві тисячі с в і т л о в и х років?

Пойнятий ваганням, я мовчки спинився біля столу. Несподіване оце відчуття недосяжності дедалі більше сковувало мене.

Минулої осені у розпал боїв під Сталінградом фашистські танки не дійшли якихось тридцяти кілометрів до цього селища. Ціле літо через нього йшли на фронт війська. Німці по кілька разів на день налітали на станцію, а заодно толочили бомбами й селище: рідко на якій вулиці не видно руїн. В кінці вересня тут уже пахло справжнім фронтом: сюди відкотились армійські тили. В оцій ось школі був польовий госпіталь. В цьому класі стогнали й помирали поранені. І діти це знають. Я скажу їм: «Перша з тих трьох воєн, які відомі в історії під назвою Пунічних, розпочалася двісті шістьдесят четвертого року до нашої ери...» А вони під враженням щойно пережитого подумують чи й скажуть: «І ось зараз, у тисяча дев'ятсот сорок третьому році нашої ери, війна... І гинуть, як і тоді, люди, горять міста... Значить, з того, що було в минулому, висновків не зроблено?»

Торішньої зими, в госпіталі, мене діймав подібними запитаннями мій сусіда по палаті — літній лейтенант-

сапер. Він був до війни меліоратором, пишався своєю професією («Одна з найкорисніших на землі!») і цілком серйозно допитувався:

— А який зиск з твоєї? З усіх наук, що їх людство поставило собі на службу, історія давнини, не скажу вже, що найменш практична, вона й найменш повчальна!..

І знов, і знов заходжувався доводити мені або комусь іншому: будівельник, кладучи цеглину на цеглину, користується не лише хтозна-як давно винайденим матеріалом, він знає також,— і це чи не найцінніше його надбання,— що треба не спускати ока з виска, бо перекошена стіна впаде. І так скрізь і в усьому. Людина, по суті, й народжується тисячолітньою, бо в першій-ліпшій царині наук, ремесел чи мистецтв успадковує і віками накопичене вміння й знахідки, і здавен підсумовані уроки з невдач та катастроф. А от перед катастрофами воєн, дарма що вони докладно вивчені історією, людство, як було, так і лишилось безсилим: серед тих незліченних поколінь, що пройшли по землі, немає жодного, якому б гіркі уроки попередніх, нещадно винищуваних у безперервних побойшах, допомогли уникнути такої ж долі..

Він і сам, гадаю, розумів, що то вкрай наївно, але зятято сперечався, відстоюючи своє. Іноді наші перепалки, розпочавшись після обходу й перев'язок, затягувались до пізнього вечора. Але ночами..

Ми лежали в палаті для тяжко поранених, і ночами я часто прокидався — як не од власного болю, то від стогону поблизу. Іноді мене будило рипіння другої стулки палатних дверей: це означало, що когось виносять на ношах. Удень, коли то одного, то другого брали на перев'язку й приносили назад, вона рипіла безперестанку. Тих, кого виносили вночі, в більшості випадків назад уже не вертали..

А там за день чи за тиждень, траплялося, шефи наші — школярки прибігали в палату зі свіжими листами і, радіючи за щасливчиків, дзвінкими голосами вичитували:

— Зайцеву! Калюжному! Фішману! Кашенку!

І прізвища — то одне, то два уряд — як на печальній після виснажливого нічного бою перекличці, падали в порожнечу, не народжуючи відгуку.

— Цих переведено в інший госпіталь,— захопившись, говорив хтось із нас, жаліючи дівчаток.

А в вухах у мене потім ще довго дзвеніла та порожнеча. Вона залишається навіки, думав я, як би тісно не змикалися плечем до плеча живі, порожнеча залишається!

І підступала, згнічувала серце туга. Безконечною валкою зринали в пам'яті війни, війни, війни... Дати їх початку і закінчення, імена полководців, цифри втрат... Що ж, мимоволі згадувалось іронізування мого опонента, муза історії Клію — недаремно дочка богині пам'яті Мнемосіни — вона нічого не проминала: скрупульозно століття за століттям вела лік січам, облогам, легіонам стятих смертю і легіонам наліганих скривавленими нашийниками бранців... От тільки ніде в її ретельній бухгалтерії не підраховано, скільки неповторних людських можливостей змарновано, скільки Сократів та Коперніків полягло або зотліло в полоні, так і не встигнувши викинути й одного бодай зеленого колоса...

Глуха госпітальна ніч, сповнена гарячкового дихання і задушливого паху ліків та запалених ран, важкою камінною глибою налягала на груди, і чим нестерпнішим ставав цей тягар, тим упертіш бився під ним мій жагучий жаль. «У чомусь він має рацію»,— думав я про сусіда. Людство, на нещастя, забудькувате, біль утрат задавнюється й відходить разом з тим поколінням, що його зазнало, і історія мусить термосити, кричати, бити на сполох! Вона ж цього не робила... Історія сама віками була бранкою, і тому, коли й ненавмисне той біль заколисувала, то, в усякому разі, не наважувалась на свій ризик його будити. Йй безпечніше було за щитом безсторонності. А з-за цього щита навіть Пірр видиться великим і славетним; Ганнібал же або Александр Македонський і поготів! А спитати — яким правом? Ще елементарніше — за що? Чим вони різняться від Герострата?

Я немовби п'янів; непереборна жага викривання туманила голову, і я не помічав, як мене начебто відносило у дитинство. Давно колись школярем, як, бувало, щось дошкулить до живого, я виливав своє обурення отакими уявлюваними гарячими і наївними філіппіками...

А втім, я в ті ночі не перепиняв себе, навіть коли й помічав, що впадаю в наївність. Я міг дозволити собі побути кілька хвилин наївним у тій страшній палаті, з якої щодоби виносили і не вертали то двох, то трьох... Уся — з прадавнини — страдна дорога людства починалась і кінчалась біля рипучої стулки палатних дверей,

і в моїм набубнявілім горем серці билася сама наївна беззахисність людського життя: на що, крім історії, може воно покластись? А історія тим часом так простодушно роздає лаврові вінки... Кому?! Та якщо полководницьке мистецтво має самостійну й безвідносну цінність і в віках великими й славетними залишаються напасники, котрі приводили тисячні армади поневолювати й плюндрувати чужі землі, то, виходить, і який-небудь Гудеріан може не страхатися проклять своїх жертв: історія з часом оцінить і визнає його полководницьке вміння, а все інше — злочини, кров, бруд — все спишеться?!

Заполонений цим спогадом, я не відразу й кинувся, що, як і перше, мовчки стою біля столу. А урок? Я ж прийшов на урок!

Щоб остаточно вирватися з заціпеніння і нарешті таки розпочати урок, я рішуче розкрив свій зошит, погортав, силкуючись увійти в звичну колію, класний журнал... Але — марно. Щось заважало зосередитись, одволікало й гасило думку, хоч діти сиділи непорушно, а з коридора чи з-за вікон не долиняло й шелесту. І враз дійшло: то саме оце безгоміння впливає так!

В класі гула важка, нетануча тиша. Такою буває тиша скорботи, і я дедалі виразніше відчував, що не маю права порушити її. То була мовчазна панахида по Нюриному батьку, і самий намір заговорити зараз, здавалось, межував з блюзнірством.

А тоді якось несподівано і — начеб хто в упор вистрелив у мене — різко подумалось: невже й наше покоління не останнє на воєнному полі?

Я глянув на застигли дитячі постаті... Невже й вони в пропотілих, скривавлених гімнастерках бігтимуть з гвинтівками, стрілятимуть і падатимуть під вогнем? «Неймовірно ж! Неймовірно!» — запротестувало, крикнуло все моє ество.

А втім... у глибині душі я знав, що це неминуче, що без них не обійдеться... «Єдине що... — несміло сплигло по хвилині, — може, вони будуть хоч серед тих, хто йтиме на останній штурм?»

Це дещо міняло справу; саме слово «останній» містило в собі щось обнадійливе, обіцяло близький... І враз я скинувся: «Зажди! Чому — «дещо?» Вдумайся-но в ці слова: о с т а н н і й штурм, останній на п л а н е т і!» Мене немовби притьмом винесло на високий гребінь. «Та на таку долю можна позаздрити! — зашвидкувало серце.—

Розбудіть мене тільки тоді! Я сам, на яким бойовищі не лежатиму прахом, встану й з радістю кинусь вперед, і хай мене хоч тисячею куль прострелять в останнім на планеті бою!»

І наче вдарили вже в небо гарячі сполохи того бою, і їх тривожні відсвіти заплигали по стелі, по обличчях, по стінах,— я дивився й насилу пізнавав і клас, і учнів. «Так ссь ви хто... Ви — бійці останнього штурму!.. Але чи відомо вам про те? Чи знаєте ви, яка висока судилася вам доля? І чи готуетесь до неї?»

Вони мусили знати й готуватись, і в цьому було найголовніше, що виправдувало моє існування як викладача історії. Я мав насталити їхні душі готовністю битися в тій жорстокій, останній і вирішальній січі, мав запалити їх сильнішим за смерть волелюбством і сильнішою за смерть зненавистю до гнобителів. І ще я мав зачарувати їх красою того дня, що настане після остаточної нашої перемоги. З цього, по суті, й слід було починать, бо кожен мусить знати, в ім'я якого великого вселюдського свята піде він у бій. І то дарма, що покличуть їх ще не скоро. Починати треба було зараз, зараз! Саме в оцій класній кімнаті, де торішньої осені стогнали й помирали поранені! Саме тут, біля цієї спорожнілої парти, на якій на попередньому уроці дізналась про своє сирітство Нюра Тимоїніна! Звідси воно їм буде видніше, те далеке прийдешне, заради якого пролито і ще проллється стільки крові!

Рвучко ступивши до дошки, я стер попередній напис і квапливо накидав: «Остаточна наша перемога. Що буде після неї?» — І обернувся до класу.

— Ви коли-небудь думали про це?

Тієї години мені самому конче необхідно було знов звернутися думками до цього. Чого варте стало б життя, якби ми, схилившись під важкою ношею щоденних клопотів і скрут, перестали заглядати за обрій?

Я з цього й почав. Зрештою, то було й найбільш доречно зараз, бо горе тамують не лише співчуттям і сльозами. Потрібна віра, залізна віра, що й після найдовшої ночі все одно настане світанок. Бетховен колись одним схвильованим подихом висловив це: через боротьбу й страждання — до радості!

Було тихо в класі. Так тихо, що я час від часу забував, що хтось мене слухає. Я просто думав уголос. Про землю без кордонів і шансів. Про небо, яке не смутитимуть дими пожеж. Про ту всеосяжну радість, до якої

людство обов'язково прийде через усі страждання і жертви...

Ніхто не розчув дзвоника. Ні я, ні діти. Кузьма Власович нагадав нам, що урок закінчився.

А одразу після уроку — коли вже розпочав про цей день, то допишу його до кінця, — одразу після уроку в спорожній учительській несподівано відкрилась мені сумна таємниця Кузьми Власовича.

Кинувши на стіл журнал і книжки, я жадібно закурив, а він у мовчазній задумі підійшов до вікна і надовго застиг біля нього. Раптом, видно, набравшись зваги, обернувся.

— Все Зіна з голови не йде! — Голос у нього був скоріш розгублений, ніж печальний. — Зіна... Зінка... На одній парті сиділи колись...

Я зрозумів, що то про Нюрину матір, і чомусь згадав, як Кузьма Власович годину тому, вийшовши разом з нами за ворота, спершу подався був услід за похоронною тією валкою, та, мабуть, завагався й спинився посеред вулиці.

Тепер він стояв такий же, як і тоді, нерішучий і застиглий. Його непомірно видовжене трикутне підборіддя горбаня понуро й важко лежало на гостроздиблених грудях, невеликі, прикриті тріпотливими повіками очі ледве виднілися з-під круто нависаючого лоба.

— Я що не день віршики непомітно підсовував їй. В книжки, в зошити клав... Звичайно, без підпису. Але вона знала. — Він витримав паузу. — То я ще не знав, що це мені наказано...

Я похнюплено мовчав. Та й що я міг йому сказати? За тих кілька місяців, що ми з ним знайомі й товаришуємо, я звик до нього і якось перестав помічати його каліцтво. Але зараз мені, признатись, було прикро, що він нагадав про це та ще й завів розмову на таку незручну й недоречну після того, що недавно сталося, тему.

Зненацька Кузьма Власович потягнувся до мого залишеного на столі кисета.

— Дозвольте?

Він насилу припалив невміло скручену цигарку і одразу закашлявся. Його бліді, трохи запалі щоки взялися червоними плямами.

— Знаєте, що я вам скажу... — нарешті віддихавшись, звів він на мене зволожені очі, — я ніколи так тяжко не шкодував, що уродився таким. І не через те, що обділе-

ний сим чи тим. Дурниці! Я хотів би зараз бути там, де був Зінин Степан, де мій брат Володя, де всі, розумієте? Щоб не бачити цих сліз, не чути цього голосіння! А по закінченні війни — біс із ним! — обернувся б знов на такого, як зараз. Що вже тут мудрувати!

Я мало не задихнувся — так тісно стало в грудях умить розбухлому серцю.

Кузьма Власович, певне ховаючи обличчя, одвернувся до вікна, та за хвилину, опанувавши себе, знов заговорив.

— Дурість якась! Ви пішли на урок, а я міряв, міряв узад-вперед учительську, умовляв себе: треба сходити до неї. А боюсь іти. Боюсь, що подумає, ніби я прийшов нагадати про себе. Або ще більше роз'ятру її біль: Стьопи ж нема живого, а мене нечистий не взяв!

— Це й справді, пробачте, дурість! — перебив я. — Вона навряд чи й впізнає вас сьогодні. А як впізнає, то буде тільки вдячна.

Він хотів щось заперечити, але я не дав йому й рота розкрити.

— Негайно йдіть, Кузьмо Власовичу! — Я зняв з вішалки його кашкет. — Чуєте, негайно! — А за хвилину схопив і свій. — І я з вами піду!

Так я через годину опинився в Тимоніних.

Але прийшов я туди один. Кузьма Власович всю дорогу мовчав, та, як зійшли на залізничний насип, зненацька зупинився.

— Ні! Не треба мені сьогодні йти до неї! — сказав рішуче й твердо. — Увечері зайду до вас — розкажете.

І бігцем кинувся назад, видно боячись, щоб я знов не заходився його переконувати.

Знайти будинок Тимоніних виявилось неважко: він був найбільший у завулку і — недобудований. Літня жінка, котра мені його показала і з доброго почуття трохи навіть провела, по дорозі повідала, що перед самою війною Степан, покривши шифером третину даху, сяк-так довів до пуття одну кімнату й кухоньку і перевіз сім'ю, сподіваючись до осені дотягнути решту. А як пішов він, Зіні з трьома дітьми на руках було, ясно, не до будівництва. Отак, з розкритим причілком, і зимували.

Я пішов стежкою через неширокий, недавно перекопаний палісадник. Щоб потрапити до жилої частини будинку, треба було, переступивши високу підвалину, ввійти спершу в простору, ще не розгороджену переділ-

ками нежилу. Двоє дітей — хлопчик років шести і дівчинка, яка, видать, днями тільки зіпнулась на ніжки, — вовтузилися в кутку, біля купи битої цегли. Мала поривалась до мами, а братик не пускав.

— Не можна до мами! Доктор коль-коль зробіть!

В мене стислося серце: сироти! Дівча оце тільки з фотографії уявлятиме, який в неї був батько. Та ще й як збереглися фотографії! Від мого батька, наприклад, не збереглося жодної.

Зненацька з якоюсь бляшанкою в руці вибігла Нюра — розкуйовджеңа, запухла од сліз.

— В аптеці питаеш! — закричали їй навздогінці. — А ні — то в споживспілці на подвір'ї цілий кагат льоду! Хтось роздратовано цитьнув:

— Не горляйте! Просила ж докторша!

Значить, і справді лікар там? Я переступив поріг. В кухонці було повно людей. Сиділи й стояли попід стінами, за столом у кутку, біля печі. Молодиці, переважно Зіниного віку, тісно стовпившись у вузькому закапелку між піччю та щільно зачиненими дверима, що вели в кімнату, тривожно дослухались, перешіптувалися, схлипували.

Я чогось знову здумав про фотокартки і мимоволі зиркнув на стіну. Прямо переді мною у темно-вишневій рамці виблискувала золотим обідком почесна грамота, а під нею дві фотографії: випуск якихось курсів і група людей біля скирти. Обличчя — найкрупніші — завбільшки з квасолину, решта ще менші... Хто серед них Степан Тимонін? Який він з себе був? Я пошарив поглядом по стіні, шукаючи ще якоїсь картки — весільної або щоб він був на ній з дітьми... Але тут у кухоньці щось зчинилося. Всі, хто де не стояв чи сидів, посхоплювалися і кинулись у закапелок, ближче до дверей.

— Ну що?

— Як їй там?

«Лікарка!» — здогадався я й повернув голову в той бік. І раптом — аж тьохнуло з несподіванки серце — побачив залізно-офіційну військкоматівську мою приятельку... Стояла в дверях з перекинутим через плече мокрим рушником, приклала палець до губів — тихше, мовляв!

Тепер, без халата й шапочки, вона (дивно, як я раніш цього не помічав?) виявилась худючим великоротим дівчиськом. Є такі, вічнозелені, котрі одно що с'як-так ростуть угору, а обличчям і в двадцять і за двадцять

залишаються підлітками. «І оце створіння вирішило мою долю!» — подумалося з подивом і гіркотою.

Вона впівголоса говорила щось жінкам, когось кудись посилала — я не дослухався. Почув, що Зіна після уколу задрімала, і відійшов убік. Злість закипала в мені. Од відчуття безсилля, од нестерпної принизливості того, що стою отут, серед старих бабів і солдаток, молодий, з руками й ногами, не сліпий, не глухий, не німий! Дивно, що жодна досі не спитала, чого я не там, де всі! На їх місці я б не полінився, спитав би!

Мені треба було йти звідси, негайно йти, аби не зотліти з сорому, а ще більше — щоб не зірватися з гальм і не наговорити дурниць лікарці. Але — я тепер уже збиткуюся з себе — не інакше, як десь було заплановано, щоб після всіх гіркот сьогоднішній день закінчився для мене найнесподіванішим чином, а для цього щось обов'язково мусило більш ніж на годину затримати мене.

Тільки-но я почав пробиратися до дверей, як по шибках затарабанив дощ. Пустився він одразу густий, сердитий. Затуманений своїми думками, я й не помітив, коли насунули хмари й стемніло, а зараз за вікном було свинцево-синьо, начеб посеред квітневого дня настали зненацька пізні осінні присмерки.

Я все одно пішов би, незважаючи й на дощ, та прибігла з аптеки Нюра — мокра, захекана; ледве переступивши поріг, з надією і острахом видихнула:

— Як мама?

Мокре платтячко щільно обліпило її худенькі плечі, і мені стало боязко, що вона простудиться.

— Негайно йди переодягнися! — сказав я, взявши в неї з рук бляшанку з льодом.

Через Нюру я й залишився, пронизлива жалість до неї владно прип'яла мене. Була хвилина, коли я відчув у душі якісь незвичайні слова, спроможні втішити й підтримати її. Їх ще не існувало, але вони от-от мали спливати. У затаєних глибинах грудей, затіснивши віддих, творилось бентежливе чаклунство їх народження, і серце од того налялося невимовно щемливим теплом і нетерпінням.

А потім підступила гіркота: ставало дедалі кривдніше, що рояться якісь безликі слова-тіні, а ті, єдино необхідні, справжні, невловно вихряться в гарячому мареві й без сліду згоряють, гинуть у німоті. Чи, може, вони й з на-

родження були німотою? Жагучою, трепетною, але — німотою?

Дощ на часину був перейшов у мжичку, та невдовзі знов заляскав по шибках сердитими батогами.

— Гляди, й до вечора не втишитися! — пробурчав хтось за спиною.

Мені було байдуже — нехай не втишується! Про те, що треба йти додому, я забув. Та й не міг я зараз іти додому! Болюча невтоленість мучила мене, хоч я й розумів, що в такому горі нічого не варті й найвсемогутніші слова розради. Чого взагалі варті слова? Єдине — це коли б можна було прикрити від куль усіх, за ким тужитимуть. Але ж і це лише слова...

Нюра тим часом встигла переодягнутись у сухе і, збита з пантелику ранніми сутінками, заходилась обмивати та годувати менших. Робила вона це з відсутнім, кам'яним лицем, проте доладно й споро; жінкам, котрі було кинулись їй допомагати, тихо сказала:

— Не треба, вони одну мене й знають. Мама цілими днями на роботі.

— Отам вона й вилікується, Зіна... — Несподівано озвався дідок, який досі дрімав у кутку за столом, і, зітхнувши, пояснив: — Впряжеться в роботу, і ніколи буде думати, згадувати... Опам'ятається, коли малу оцю Наташку заміж оддаватиме, та тоді на що вже вона буде годна? Так коло меншої нянькою і доживе, скільки їй там написано...

І може, саме це й підстьобнуло жінок. Їм захотілося заперечити, оскаржити цей страшний рішенець долі! Навперебій почали пригадувати, а мо'ї вигадувати, випадки, коли похоронні надходили помилково. У Випасному лейтенант один озвався через два місяці; потрапив у оточення і вибрався живий-здоровий... А в Корніївці вийшло навіть і так: приїхав з госпіталю у відпустку солдат, а підвечір поштальйон йому ж у руки й вручив...

Нюра, заколисуючи на колінах Наташку, слухала, не проминаючи жодного слова, і мені здавалось, що у неї від історії до історії помітно світлішає обличчя.

Коли врешті розступилися хмари й припинився дощ, надворі й справді стояли вже сутінки. Почали розходитись; з дверей раз по раз врилася хвиля вологої свіжості, і Нюра кинулась укутувати поснулих на лавці малюків. На мить виразно уявилось: ось розійдуться всі, затихнуть заспокійливі розмови, і чорна та вість знов

горою наляже на оці худенькі плечі... Я підійшов до Нюри.

— Хтось хоч ночуватиме у вас?

Вона сумно похитала головою — мовляв, що з того зміниться,— потім сказала стиха:

— Тітка Паня обіцяла.

В її голосі чулася скорботна стриманість дорослої людини, і я чогось зняковів перед нею. Схоже було, ми за цих кілька годин помінялися місцями. В кожному разі, я несподівано відчув, що все те, що я міг би в цю хвилину сказати їй, адресовано вчорашній, а не цій Нюрі.

Уже біля дверей, ледве перемигнувши свою сторопілість, я коротко потиснув їй вище ліктя руку і, чогось нараз захрипши, прошепотів:

— Тримайся, дівчинко!

І ось тут — шойно я заніс ногу через поріг — і розпочалося те несподіване. Розпочалося з того, що лікарка, саме в цю мить вийшовши з кімнати, погукала мене:

— Сергій Несторович! — (Це одразу неприємно кольнуло: дивись-но, запам'ятала моє ім'я по батькові! Мало нас перед нею проходить щодня!) — Сергію Несторовичу, заждіть, нам по дорозі!..

Я хоч так, хоч так мусив на хвильку спинитися, бо до зелених чортів хотілося курити, а на ходу цигарки не скрутиш. Їй же могло здатись, що то я так охоче її послухався.

А втім, байдуже, що вона там думала чи й думає!

— Вас не дивує, що я напросилась у супутниці? — не до місця веселим голосом спитала вона, підійшовши, і тут же спохватилась:— Ой, заждіть, не гасить вогню, я припалю!

Я мовчки, без «будь ласка», підніс їй запальничку і, здається, не відповів на її «спасибі». Але вона на це й не звернула уваги.

— У неї дуже хворе серце,— заговорила про Зіну,— просто неймовірно, як воно витримало. Особливо отой страшний перший удар! З часом... людина до всього звичається, але в перші хвилини... Та будемо сподіватись, що обійдеться гаразд.

Ну що ж, за це я був їй вдячний. І за заспокійливі слова, і за те, що звільнила мене від необхідності розпитувати. Признатись, то було єдине, що змусило б мене заговорити. Про своє я твердо поклав не прохопитися й сло-

вом, розсудивши, що користі від цього не буде (хто вона, зрештою? Раба інструкції — та й усе!), а просто балакати аби балакати — означало б тільки принижувати себе.

Вона ще щось говорила, замовкла і знов говорила, але я вже не дуже дослухався. Мене турбувало зовсім інше — де вона живе? Дивися, доведеться ще тягатися через усе селище! Не кинеш же її посеред вулиці, дійшовши до свого рогу!

Я не здогадувався, що ми давно проминули її дім і що за годину мені знову доведеться теліпатися з нею назад...

Коли піднялися на залізничний насип, несподівана моя супутниця спіткнулась об рейку, і — що було робить? — я кинувся до неї, щоб ще, бува, голови собі не розбила. Але обійшлося без моєї допомоги — не впала. Одне лише — почала накульгувати. Біля перших же воріт по цей бік насипу плюхнулась на лаву.

— Таки, знаєте, болить!

Довелось й мені сісти. Вона, одвернувшись, заходилася розтирати ногу. Я й собі одвернувся. Запалив. Чекаю... Збоку це виглядало, мабуть, досить кумедно: сидять спинами одне до одного двоє — начеб посварились між собою закохані та ждуть, котре перше не здержить характеру і попросить пробачення...

А проте мовчати, коли поруч страждає од болю людина, ставало що не мить незручніше. По правді сказати, од цього мовчання почало виразно відгонити звичайнісіньким свинством.

— Ну як, полегшало? — пересилив я себе.

— Нічого, пройде. — Вона обернулась до мене й зі скорботною якоюсь замрією проказала: — А мені ще сьогодні на весілля... Хлопцеві завтра з речами у військомат, а сьогодні весілля.

— І ви підете?

— Не знаю. Там і без моїх цілком вистачить сліз...

— Ніколи не сказав би, що у вас таке вразливе серце! — не втримавсь я, вколов її все-таки.

Вона промовчала. І тим несподівано спантеличила мене. Більше того — мені стало шкода її. Я раптом зненавдив себе за дурне своє мовчання, коли йшли Залізничним висілком, за кислі свої «думочки» з приводу того, де вона живе, за те, що й отут, на лавці, так довго сидів надутим бовдуром.

— Вам ще далеко до дому?— винувато спитав я.— Може, треба транспорт дістати, підводу яку-небудь?

— Ні, ні, що ви?— Вона підхопилася з лави.— Ні, ні!

Я їй собі підхопився і підставив їй руку.

— Зіпріться, Тетяно Павлівно!

І тут вона призналась:

— Я не до дому, я зараз від дому йшла. Фельдшерка наша живе тут недалеко, думала попросити її про всяк випадок побути цю ніч біля нещасної тої жінки. Мені завтра рано-вранці на чергування, а то б я сама...

— Так могли ж через мене переказать, записку передати!

— Ужé не передала!— Вона не знати чого повеселіла.— Байдуже! Ваша дружня рука цілком компенсує...— І раптом згадала:— Це, до речі, чи не та рука?

Я був думав, що так уже їй обійдеться сьогодні, без згадок про не дуже приємний наш діалог у військкоматі, але раз вона зачепила це, я, звичайно, не став ухилятися.

— Та сама!— відповів з притиском.

— Що ж,— в її голосі забриніла грайлива нотка,— для таких цілей вона, бачу, цілком придатна.

В мені немовби щось обірвалось (тут менш за все пасувала грайливість!), і я, враз скипівши, випалив:

— Вона до всього придатна! Якби ви тоді не поспішили накинутись на мене, а уважніше...

Я пізніш зрозумів: не слід було так круто. Вона сухо перебила:

— Не треба про це, Сергію Несторовичу, ми ж дорослі люди... Давайте змінимо тему.

Інші теми мене тепер не цікавили. Любенько попідручки, але мовчки, дійшли до будинку фельдшерки (та щось робила по хазяйству і пообіцяла, упоравшись, піти), затим — так само, здебільша помовчуючи,— вернулись на Залізничний виселок...

Уже було попросившись і зачинивши за собою хвіртку, вона зненацька знову погукала мене.

— Сергію Несторовичу! Ви даремно озлились і не заходите більше в амбулаторію. Повірте — єдине, що може вам допомогти, це саме ті масажі, які тоді так роздратували вас...

Не хотілося розпочинати все спочатку. Навіщо? Чемо хитнув головою.

— Дякую, мені роблять масажі! — І пішов. Та мені їх і справді роблять, чорт забирай! Невідомо лише, через скільки років від них pomoжеться!

Ну, та годі про це. Пора вертатись у ту ніч. Хоча — то, мабуть, треба відкласти на завтра, бо вже світає...

— — — — —

З кошари, яку ми з нальоту захопили, німці вибили нас буквально через двадцять хвилин. Стрілянина чулась і ліворуч, на стику між нашим і першим батальйоном, і праворуч, на ділянці укріпрайонців, і далеко за кошарою, в другому ешелоні, де стояв другий батальйон нашого курсантського полку.

Через годину санінструкторові з санітарами і нам, зв'язківцям, наказано було повернутися на свої місця. Батальйон займав кругову оборону. Вздовж неглибокої балки, яка ще ввечері була нашим тилом, окопувалась дев'ята рота. Полишені нею старі позиції прикрили, розтягнувшись, восьма і десята.

Зв'язок зі штабом полку на той час іще був, і Подолян, коли ми повернулись, розповів, що встиг узнати. Фронт прорвано на дільниці 15-ї дивізії. Вона справді пішла була в наступ, але німці масованим вогнем артилерії та штурмової авіації спочатку притисли її до землі, а потім завдали контрудару, ввівши в бій чи не цілий танковий корпус. На скільки німці потіснили 15-у дивізію, які сили прорвалися в тили нашої, — ніхто до ладу не знав.

Я стояв, уже навантажений котушкою і апаратом (комбат наказав негайно налагодити зв'язок з дев'ятою ротою), коли Подолян, рвучко підхопившись з місця, різко крикнув у трубку:

— Що? Що? Ти ось послухай, Серьожо, — додав по хвильці пошепки, — в штабі полку чи на лінії...

Я схопив паралельну трубку. В ній щось захлиналось, заливисто булькотіло... Нарешті почувся голос — нахабно торжествуючий, певний себе:

— Ну, рус, здавался? Ві окруженіє! Капут!

— Все! — Петро висмикнув з клеми номерника провід, який з'єднував нас зі штабом полку. Ми були відрізані остаточно. Якщо навіть і вцілів і діяв десь іще штаб, для нас його вже не існувало.

Північ застала нас на новому місці. Старий штабний бліндаж опинився в кількох сотнях метрів від передніх окопів, і його було віддано дев'ятій роті. Тепер штаб

розмістився в землянці мінометників, розташованій майже в центрі кола, по якому тяглася оборона батальйону.

Землянка була надійна, трьохнакатна, проте низька й мала — значно менша навіть за недавню нашу зв'язківську. Правда, й населення штабне зменшилось на ту годину до мінімуму. Якщо не рахувати зв'язкових з рот, котрі позаймали щілини, викопані обабіч ходу сполучення, та батальйонного комісара Калачова, який попросив мене захопити з собою його речовий мішок, але сам сюди ще не заглядав, нас у штабі лишилося троє: капітан Носенко та ми з Подолянном. Всіх інших, в тім числі й нашого лейтенанта Хомуткова, було кинуте в роти.

А начальника штабу — старшого лейтенанта Городянського — ми перед тим поховали.

Восени сорок першого року на збитому з ящиківих дошок обеліску поблизу Дінця я бачив напис з одного слова: «Старшина». Війні не досить було втяти людині життя. Вона в неї відібрала й ім'я... Від старшого лейтенанта Городянського в моїй пам'яті залишилось прізвище. Але залишилось тільки тому, що на факультеті в нас вчилася студентка Софія Городянська. Він пробув у батальйоні всього кілька годин: прийшов, коли почало смеркатись, а о пів на одинадцяту лежав уже вбитий. Подолян, який чергував у штабі, бачив його живого. Я — ні. В темряві я навіть не зміг роздивитись його обличчя. Може, то був брат або батько нашої Софії?

Весь лишок ночі, відколи повернулись від кошари, ми з Тимошаком без передиху гасали з катушками, натягуючи нові й переносячи старі лінії. Потім Тимошакові велено було залишитись на новому СП мінометників, а я заступив на чергування біля номерника. Пожальів Подоляна, котрий мало не п'ятнадцять годин висидів з притороченою до вуха трубкою. Угледівши мене, він, правда, за своїм звичаєм, спробував удати бадьорого, але я добре бачив, як важко йому втримати повіки, і погнав його спати. Все-таки я всю ніч бігав і в мені кров рухалась, а він...

Його навіть на те не вистачило, щоб розкатати шинель. Заходився був її розв'язувати, та за мить і заснув.

А мені й справді спати не хотілося. Десь після другої години німці затихли, і, коли б не ракети, які тепер злітали не лише з-за протитанкового рову, як у минулі ночі, а з усіх боків, можна було б думати, що ніяких змін не сталося.

Але тиша ця не обманювала — вона тільки ледь-ледь маскувала небезпеку; причаєність звіра перед стрибком вчувалася в ній, і я й на мить не міг про те забути. Мені досі щастило. Хоч і як тяжко доводилось часом, та завжди було відчуття, що за спиною свої. Тепер фашист чигав і за спиною. Ми були обложені. Та ще й у фортеці без мурів — у голім-голім степу...

Передсвітом повернулись розвідники, яких капітан Носенко посилав у перший батальйон. Там становище було таке ж саме, з тією тільки різницею, що на їхньому п'ятачку залишився склад боєприпасів. Про долю другого батальйону та штабу полку не було ніяких відомостей і в них.

Комбат-1 майор Поливанов, котрому за статутом належало взяти командування на себе, передав з розвідниками свій оперативний план і наказ: одночасно атакувати німців, котрі вклинилися між нашими і другим батальйоном, а з'єднавшись, разом пробиватися на північ, до Тінгутинського лісництва. Про одержання наказу і про свою готовність комбат-3 мав повідомити умовленими серіями сигнальних ракет.

Капітан Носенко заклопотано пройшовся землянкою і спинився біля карти.

— Так, значить...

Було видно, що запропонований майором Поливановим план не викликав у нього особливого ентузіазму. Я був рядовим зв'язківцем, всю мою військову освіту становив прихапцем пройдений у запасному полку і потім наспіх повторений в училищі курс тактики одиночного бійця, але й я розумів, що успішне здійснення цієї операції можливе тільки за тієї фантастичної умови, що німці спокійненько сидітимуть до того часу, поки ми, перегрупувавши сили, з обох боків ударимо по них. Але що можна придумати, крім цього?

Затаївши подих, я дивився на комбата. Тепер усе залежало від нього. В серці, відтіснивши всі інші почуття, запанувала якась безоглядна віра: не може ж того бути, щоб він нічого не придумав! Щось він мусив знати таке, чого я не знав, якийсь у нього мав бути вихід, припасений як несподіваний подарунок на скрайній чи хоч би на найскрайніший випадок!

Але комбат стояв біля карти скоріш похнюплений, ніж замислений, і коли це дійшло до мене, віра моя погасла так само швидко, як і спалахнула. «Ах, та він така ж

людина, як і я, і стільки, як я, може... — сплигло натомість тверезе і безнадійне.— В нього ось і руки обвисли вздовж тулуба, мов перебиті... Невже усіх його здатностей тільки на те й вистачало, щоб гучно подавати команди на училищному плацу?»

Як на воєнний час, я знав нашого комбата давно — більше двох місяців. Правда, в училищі я був не в цьому, а в другому батальйоні. Сюди я потрапив уже перед самою відправкою на фронт, коли учбові підрозділи перекомплектовувались на бойові і знов знадобилися наші доучилищні військові спеціальності. Але капітана Носенка я знав з першого дня свого перебування в училищі.

Високий, по-юнацькому худорлявий, в бездоганно припасованій формі й сліпучо-сяючих хромових чоботях, він несподівано виріс на порозі карантинного барака, де спітнілий, уже отетерілий технік-інтендант цілісіньку годину уламував нашу «команду-105» здати документи й скоритися своїй новій долі.

— Що тут за мітинг? Хто серед вас старший — доповідайте! Я черговий по училищу.

За старшого в нас був старшина Потапов, і він, обсмикнувши свою трохи закоротку, вицвілу гімнастерку, виступив наперед.

— Товаришу капітан! Наша команда прибула сюди з-під Харкова. Нас відправили за день чи за два до початку наступу. А поки ми доїхали... Ви ж чули зведення — німці вже під Ізюмом і Барвінковом!

— Так що ви з цього приводу пропонуєте? Ви розробили план контрзаходів? — гостро примружився капітан.

Старшина, на мить розгубившись, по-цивільному переступив з ноги на ногу, проте тут же опанував себе і знов виструнчився.

— Товаришу капітан! Відправте нас назад у діючу армію! Ну хіба ми зможемо тут учитись, коли...

— Ви хочете сказати, що нехай собі капітан Носенко та інші командири й курсанти цього училища залишаються тилowymi шкурами й падлюками, а ми не бажано, так?— блискавично відказав, наче вдарив навідліг, капітан.— Чи я вас неправильно зрозумів?

Запала тиша. У відчинені двері барака, мовби дражнячи нас, увірвався до неправдоподібності мирний гомін міської вулиці — уривки розмов, дитячий сміх, дзеленчання трамвая... Несподівано на довгастому, до синього

блиску виголеному обличчі капітана заграла уїдлива посмішка.

— Це б узяти вас всіх гуртом та всипати діб по п'ять губи на брата, га? Згадали б, може, що ви люди військові, а то...— Капітан рвучко обернувся до начальника карантину.— Простежте, товаришу технік-інтендант, щоб вони в бані не мітингували, а мились. Та постарайтесь, щоб з парком, по-тиловому!— І вийшов. Стрімливим, невимушено легким кроком, певний себе, якийсь наче святковий...

Зненацька в мені прокинулась та їжакувата неприязнь, з якою я того травневого дня дивився на його перехрещену надраєними портупеями спину: «Ходити стрійовим кроком — штука немудра! А ось зараз, зараз!»

Зараз капітан Носенко стояв насуплений і до невпізнання постарілий, і ті лискучі ремені поволі сповзали з його опущених, майже по-жіночому покатих плечей. А тим часом на дощатих дверях землянки дедалі виразніше проступали зрадливі щілини. Вони, здавалось, на очах набухали синім, як набухають вени на лобі в людини, яку нещадно душить кашель. «Звичайно,— з сумом, а ще більше зі зневагою подумав я,— якщо ми отак, розгублено опустивши руки, досидимо, поки настане білий день, гітлерівці нас напевне задушать!»

Тепер пекуче соромно за ті хвилини, але їх не викреслиш. Це було, було! Капітан стояв замислений біля карти, а я, вступившись у нього презирливим поглядом, думав, що ті слова про «тилових шкур і падлюк», якими він брав нас на бога, мабуть, частенько виручали його. Я був певен, що він не раз повторював їх, закриваючи ними рота вельми розумним. «А от сьогодні його «чесне» сидіння в тилу і окошиться на нас,— підскочив висновок,— бо що з нього візьмеш?»

— «Тополя»! «Тополя»!

Заполонений оцими думками, я не одразу й кинувся, що то кличуть мене.

— Слухає «Тополя»!

— Як чуєш мене?

— Добре чую. Чого тобі?

— Провірка.— І по паузі з затаєною надією: — Новин там ніяких нема?

— Хто у вас на лінії? — звів на мене очі капітан.

— Саша Козлов з десятої.

Такого порушення він пропустити, звичайно, не міг — скривився, проте, на мій подив, зауважив незлобиво:

— Приписники... Саша з десятої! Як на вечорницях... Дайте-но, я з ним поговорю.

Я — уже за формою! — крикнув у мікрофон:

— Передаю П'ятнадцятому! — і віддав йому трубку.

— Алло, Саша? — несподівано м'яко, по-домашньому сказав комбат.— Як це хто? Сказано ж тобі — П'ятнадцятий... То я охрип, холодного шампанського випив у ресторані...

В його голосі, в безпомічному цьому жартику мені вчулася якась приниженість, мало не запобігання. «Значить, і справді розгубився? Хай би вже краще кричав, зганяв би на комусь злість, все ж була б видимість якоїсь сили!»

Але капітан продовжував так само тихо:

— Слухай, Сашо, з другого батальйону розвідники ще не повернулись? І стрілянини не чуть було? Ану, поклич лейтенанта Тимченка.— Притиснувши трубку плечем до вуха, він відкотив манжету гімнастерки і глянув на годинник.— Чортзна-що! П'ять вісімнадцять!

І сталося так, що цей вигук вернув мене до дійсності. Мовби раптом прозрівши, я побачив, що в кутку за кілька кроків від мене стоїть, ще відсапуючись і витираючи рукавом спітніле обличчя, сержант Кустанбаєв, який щойно приповз з першого батальйону. Порохнява нічийної смуги ще не обтрусилася з його гімнастерки... Скільки ж проминуло, відколи він прийшов? Три хвилини? П'ять?

На війні я безліч разів упевнювався, що ми не мали раніш жодного уявлення про справжню тривалість хвилини.

Ні, нам не вдалося вдарити з обох боків по фашистах, які вклинилися між нашими і другим батальйоном,— вони випередили нас. Але на кого можна покласти відповідальність за це?

Сьогодні, з відстані майже цілого року, перебираючи в пам'яті події того дня, я ясно розумію, що принаймні капітана Носенка винити ні в чому. Навіть у ті до краю напружені хвилини, коли од пекучого нетерпіння, що ненастанно палить тебе, все навкруги виглядає ватяно-безсилим і загальмованим, як уві сні, я з полегкістю, з новим спалахом віри подумки відзначив, що, на щастя, помилився в ньому. Звідки я взяв, що він безвільно опустив руки?

Уточнивши обстановку перед фронтом усіх підрозділів і наказавши командирам десятої і восьмої рот негайно вислати по піввзводу на підсилення дев'ятої, він присів на патронному ящику і заходився швидко писати щось у покладеному на коліно блокноті. Тим часом думка його, видно, була вже попереду, бо раз по раз, на коротку мить відірвавшись від писання, він то про щось запитував, то віддавав якийсь наказ.

— Зв'язок з мінометниками?

Це — до мене.

— В порядку, товаришу капітан.

— Виклич сюди молодшого лейтенанта Чепурного!

І знов — через кілька секунд:

— Кустанбаєв!

— Я!

— Просигнальте, що наказ одержано, і бігом в розпорядження лейтенанта Тимченка. Орликов!

— Слухаю, товариш капітан! — виріс той на порозі.

— Чому без скатки, без рюшниці?

— Вони там, у щіліні...

Ваня Орликов інакше, певна річ, не міг. Він був у своєму ампула. Але комбат знову здивував мене. Миттю скипів.

— Це що ще за вигадки?! Боець тут, а зброя десь? Щоб в момент стояв на цьому місці як положено!

Він склав учетверо вирвані з блокнота аркуші і, коли Орликов удруге підбіг і виструнчився, підвівся й собі.

— Оце вручиш старшому лейтенанту Монастирському.

— Єсть! Дозвольте йти?

— Ні,— капітан розправив плечі й підніс долоню до пілотки,— за порушення військової дисципліни даю вам наряд поза чергою!

— Єсть... наряд поза чергою,— нараз підупалим голо- сом дещо здивовано повторив Ваня.— Дозвольте йти?

— Ідіть!

А мені, хоч годилося б поспівчувати Орликову, чогось, навпаки, стало радісно від того наряду поза чергою. На якусь хвилю відступило, наче розімкнулось, оточення, віддалилась і розтанула загроза катастрофи: виходить, він певний, що ще буде коли відбувати той наряд, якщо оце дав його?

— Комісара! — гукнув капітан, тільки-но Орликов зник за дверима.

На щастя, батальйонний комісар Калачов недавно тільки дзвонив з дев'ятої роти і навіть не дуже далека

відійшов від апарата. Не минуло й хвилини, як у трубі почувся його розкотистий бас.

— Вісімнадцятий біля телефону, — доповів я.

— Вісімнадцятий? — Капітан прикрив долонею мікрофон і притишив голос, наче остерігався стороннього вуха. — Слухай, я направив до вас Орликова... Так, з новинами... Якщо здогадався, тим краще. Гадаю, що тобі треба залишитись там... Дивись, щоб усе було як слід.

Над розстеленою на земляному тапчані комбатовою картою схилився з планшетом в руках щойно прибулий командир мінометного взводу молоденький молодший лейтенант Чепурнов, і капітан Носенко поспішив до нього.

— Все перенесли?

— Кінчаю, товаришу капітан!

— Щонайперше накрийте мені оцю балочку за кошарою. З неї і починайте.

— Накриєм, товаришу капітан.

— Обжилися вже на новому спостережному пункті? Кошару добре видно відтіль?

— Добре! — Молодший лейтенант посміхнувся. — Німці всю ніч присвічували...

— Тепер віддячте їм. Зв'язок у вас в порядку? Тоді йдіть. І не гаючись. Бачите ж — сіріє!

О шостій десятій командир посиленої двома приданими піввзводами дев'ятої роти старший лейтенант Монастирський доповів про повну готовність. За десять хвилин перед тим був прийнятий рапорт командира мінометників Чепурнова. Можна було починати. Капітан Носенко — мовби закінчувалась перерва і він мав зайти в клас або ставати до верстата — востаннє глибоко затягнувшись, притоптав цигарку і, взявши з тапчана ракетницю, рішуче штовхнув ногою двері.

І тут оглушливо тріснула й обвалилася тиша.

Грубо змівши останню запізнілу зірку, що мерехтіла при самому обрії, зметнувся на тлі ніжно-зеленого неба чорний вінник вибуху... І — почалось...

Німці вдарили одночасно з-за протитанкового рову, звідки вони обстрілювали нас всі ці дні, і з недавнього нашого тилу — з-за кошари, і це одразу небезпечно ускладнило становище батальйону. З кожною секундою з наших рук дедалі більше вислизала можливість здійснити прорив, в усякому разі, незмірно виростала ціна, якою ми мали за нього платити. Хоча — про прорив зараз

уже марно було думати. Не залишалося сумніву, що це — артпідготовка і гітлерівці після неї рушать на штурм. Одно тільки: з якого боку треба чекати появи їхньої піхоти?

— Чепурнова! Негайно! — крикнув комбат, жбурнувши на тапчан непотрібну тепер ракетницю.

За ближнім поворотом ходу сполучення врізалася міна. Землянку гойдуло, як на крутій хвилі. З вершечка гільзи, мов під раптовим подувом осіннього вітру, рвонувся і щез тріпотливий листок вогню...

Так розпочався останній, безконечно довгий останній бій нашого батальйону.

Після шаленого сорокахвилинного вогневого нальоту німці атакували позиції дев'ятої роти. Вони знали, що з цього боку оборона обладнувалася наспіх, протягом кількох годин, і сподівались тут легко пройти.

Але дев'ята рота вистояла. Підпустивши німців майже до самих своїх окопів, вона зненацька в упор зустріла їх щільним кулеметним і рушничним вогнем.

Тоді вони відновили обстріл. З боку кошари й з-за протитанкового рову знов полетіли снаряди й міни. То густо концентровано — на розташування дев'ятої роти, то врозкид — на ближні й дальші підступи до неї з тилу.

А по тому автоматники вдруге рушили вперед, і їх знову було відкинуто. І все почалося втретє...

...На десяту годину ранку дев'ята рота, котра й справді за коротку цю ніч не встигла як слід вритися в землю, втратила близько п'ятої частини свого складу вбитими й пораненими. А німці продовжували натискати.

У мінометників катастрофічно танув боезапас, і молодший лейтенант Чепурнов чимраз скупіші й скупіші подавав команди на вогневу, а на все, що йому говорилося по штабному телефону, відповідав лише двома словами:

— Боезапас кінчається! Боезапас кінчається!

Десь ще о пів на восьму міною, яка розірвалася біля самого СП, було вбито нашого Тимощика, а Чепурнова контузило й оглушило, і тепер, неспроможний добрати, про що питають або що йому наказують, молодший лейтенант, зачувши в трубці якісь звуки, про всяк випадок, мов сигнал SOS, повторював ті слова, вважаючи, певне, що ними вичерпується все.

Та ними й справді вичерпувалося все. Нам ті два уперто повторюваних слова говорили навіть більше, ніж

він вкладав у них. Вони ще з годину тому підтвердили, що не дістався до СП перший зв'язковий, якого було послано на допомогу молодшому лейтенантові одразу після загибелі Тимощика, а зараз оце ненастанно посилювали тривогу за долю другого...

Нетерпляче поглядаючи на годинник, капітан Носенко раз по раз хапався за трубку.

— Алло, СП! Товариш Чепурнов!— І досадливо опустив руки.— Ну що ти йому скажеш! «Боезапас кінчається»— та й годі.

Нарешті передав трубку мені.

— Спробуй ще ти, Лимаренко. Може, це того, що я охрип?

— Товаришу молодший лейтенант!— щосили закричав я в мікрофон.— До вас півгодини тому послано...

Але то було намарне.

— Товаришу капітан, боезапас кінчається! — перебивши, відповів і мені до останньої межі напружений і через те ще більш схожий на хлопчачий голос молодшого лейтенанта.— Боезапас...

Зненацька в розмову вклинився Сахаєв з дев'ятої, яку я весь час тримав увімкнутою.

— Серьожо! Політрука Безпалову вбито!

— Що?!

Я, мабуть, змінився на обличчі, бо комбат миттю кинувся до мене.

— Що там іще?

— Товаришу капітан,—розгублено почав я,—він каже...

Яке то дике безглуздя, що я зараз пишу про це, сидячи в затишній кімнаті, за зручним, освітленим ласкавою лампою столом, отут, на астрономічній відстані від фронту!

Я наперед знаю, що мені навряд чи вдасться знайти слова, спроможні хоч якоюсь мірою передати наше ставлення до неї. Сказати, що ми любили її? Жаліли? Що ми захоплювались нею? Я ніколи так гостро не відчував, якими маловиразними, якими німими й холодними можуть бути слова!

Політрука Безпалова була нашою совістю. Ми знали, що вона овдовіла на самім початку війни, знали, що в неї десь залишилося двоє малих дітей, і знали, що вона півроку уперто оббивала всілякі пороги, поки добилася призначення на фронт.

Це облетіло батальйон у перший же день і відразу осяяло її ореолом винятковості. Але завоювала вона нас не винятковістю своєю, хоч і її цілком досить було, щоб зажити поваги, принаймні на перших порах.

Я не раз думав про це: чим вона вабила до себе, чому біля неї, де б вона не з'явилася, завжди закипав людський бурунець, чому од найменшого її зауваження, мов школярі, знічувались і червоніли курсанти, які не губилися й перед командиром полку. Може, це все пояснювалося тим, що й у військовій своїй формі політрук Безпалова виділась нам передусім матір'ю двох дітей?

Якоюсь вона була зворушливо домашньою, і часом здавалося дивним, що її називають не на ім'я та по батькові, а за статутом: товариш політрук. Я знавав таких ланковими, вчительками, агрономами. На обжинках їй, дарма що мала вже за тридцять, дуже гарно було б у житньому вінку. Він, як ніщо інше, пасував би до її довгастого, засмаглового на степовому сонці обличчя, до світло-каштанового волосся, до темно-карих її очей... Удома їй би личили біла з вишивкою кофта, веселенький з квіточками фартушок...

Але за цією домашністю й звичністю, за старанно приховуваною і все ж нездоланною жіночністю вгадувалася незвичайна сила збуреної, обпаленої горем душі. Вона жила помстою; з удовиною болю викувала невтолиму зненависть до ворога, але вміла про неї говорити без гучних слів, неймовірно просто й переконливо. Відчувалось, що вона все давно зважила, все раз назавжди вирішила для себе. І слова в неї були зважені, ваговиті...

Я згодом часто згадував: у Іванівці десь за тиждень перед виходом на передову прийшла вона якось пізнім вечором в хатину, де розмістився штаб. І — до комісара.

— Можна до вас з неофіціальним запитанням, Кириле Георгійовичу? Тільки мені і під яким хочете секретом скажіть: скоро закінчиться оце наше буколічне животіння? Ще день-два, і я не витримаю — втечу на фронт.

Вона сказала це майже пошепки, але мені — я сидів неподалік біля номерника — було добре чути. В її голосі бриніло щось таке, що я повірив: вона справді може втекти!

Тепер політрука Безпалової не було серед живих, і ми довіку залишалися в неоплатнім боргу перед нею.

На наші плечі, разом з пекучим обов'язком помсти за її недожите життя, лягала камінна гора непростої вини. Ми надто довго відступали, і за нашими спинами хололо надто багато невідомщених могил! Ми довідступалися до того, що мати двох дітей з далекого Зауралля поспішила нам на підмогу і загинула тут на наших очах, а ми... А ми зостаємось живими?!

— Товаришу капітан...— насилу видувив я,— політрука Безпалову...

— Що?!— він рвонув до себе трубку.— Брешеш!

Я не став заперечувати — на якусь хвилику я сам гаряче повірив, що то мені причулось.

Але ні, Сахаєв і йому сказав те саме. Я зрозумів це з того, як одразу скам'яніло й загострилось капітанове обличчя.

Над нашою землянкою з сухим тріском розірвався шрапнельний снаряд, потім зовсім поруч гахнула міна... Капітан непорушно стояв зі схиленою головою. Про що він думав у цю хвилину? Про маленьких сиріт Безпалових, котрі там, за далеким Уральським хребтом, ще не відають, що вони круглі сироти? Про батальйон, над яким з кожною миттю все реальніше нависала загроза повного винищення? Про себе?

Петро Подолян, перевертаючися з боку на бік, щось замимрив крізь сон, і я мимоволі зиркнув на нього. Він посміхався. На його спітнілому, густо-червоному від задухи виду лежав визивно недоречний вираз вдоволення, навіть щастя. «Блажен, хто нічого не відає!»— з якоюсь сумовитою зверхністю подумав я. З висот мого гіркого відання я в ту мить дивився на нього, як-дорослі дивляться на дитину, котра безтурботно бавиться іграшками в домі, де оплакують померлого...

Петре, друже мій! Я не знав, що то були твої останні шасливі хвилини! Не знав, що в потаємних садах свого райдужного сновиддя ти востаннє тішився своєю, єдино доступною солдатів радістю: ходити, хоч уві сні, улюбленими стежками, розмовляти, хоч уві сні, з дорогими тобі людьми і — хоч уві сні! — цілувати оті найдорожчі, немислимо далекі, зашерхлі од нелюдськи довгого чекання уста...

— Розстебніть йому комір,— стиха мовив капітан.

— Комір? Кому? А, Подолянові...

Я присів навпочіпки. Справді, як я сам не помітив — Петро дихав тяжко, з прихрипом. Обличчя йому набух-

ло кров'ю. Добре ж таки заморився хлопець, коли отак заснув! Я насилу вивільнив два гудзики з набубнявілих потом петельок. Петро з полегкістю зітхнув, але не прокинувся. Промимрив ще щось і одвернувся.

— З'єднайте мене з лейтенантом Тимченком,— так само тихо сказав капітан, коли я випростався.

Я натиснув на важілець десятої роти.

— «Яблуня»! «Яблуня»! Ти що, заснула там, «Яблуня»?!

Останні слова я, однак, кинув у трубку не як докір, а механічно, за звичкою; мене з самого початку насторожило це мовчання. Коли лінія в порядку, в трубці чути подих порожнечі, лунку тишу відстані. Зараз тиша була глуха й непроникна, як товща скелі.

Я все-таки ще не втрачав надії. Перевірив ще раз включення, обмацав клеми і покликав голосніше:

— «Яблуня»! «Яблуня»!

Те ж німування. Навряд, щоб дисциплінований і ретельний Саша Козлов у таку напружену годину дозволив собі покласти трубку. Значить...

— Не відповідає десята,— сказав я,— видать, на лінії порив.

І відразу ж, мовби підкинутий катапультою, схопився на ноги Петро Подолян. Чергові механіки прокидаються, коли затихає звичний гул мотора, смертельно втомлені матері зриваються з ліжка, зачувши, що в колісці ледь-ледь зворухнулася дитина; зв'язківця, котрий спокійно спить під громохке гупання канонади, піднімає з мертвих оце коротеньке слово.

— Де порив?

Заспаними, ще невидючими руками Петро пошарив у кутку, де завжди лежало наше аварійне начиння.

— Що за чортівня?! Якісь гранати в ящику... Куди запропав «унаеф»?

Але то був не той куток. Зі сну Петро, мабуть, забув, що ми тепер на новому місці.

І враз мене мов підкинуло. Я більше не міг залишатися в цій трьохнакатній землянці! Там, за старим штабним бліндажем, у мілких, поспіхом наритих окопах, помирили мої товариші, там кілька хвилин тому загинула політрук Безпалова, а я в той час сидів за комутатором, як телефонна «барішня»?! До біса комутатор! Хай Петро, поки остаточно очуняє, сідає за нього, а на лінію піду я!

Аварійний «унаеф» стояв біля моїх ніг, і я схопив його.

— Сідай за номерник, Петре! Піду я.

— Ти що, маленький?— Він наздогнав мене біля виходу і одним ривком стягнув апарат.— Це що за номер такий?— Губи в нього сіпались від образи.— Що за номер?

Можливо, він, і помираючи, до кінця не простив мені цього, тим більше, що статут був на його боці: на ліквідацію пориву мав іти той із нас, котрий відпочивав...

Втім, і Подолянові того разу шукати порив не довелося: через коротку хвилину після того, як він зник за порогом, в трубі роздався захеканий голос Лопатовича.

— «Тополя»? Ху, слава богу!

І одразу ж зраділо зачастив Саша Козлов.

— Молодець, Лопаточка! Відключайся і катай додому! Тільки, гляди, на пузі!

Я кинув Козлову, щоб покликав лейтенанта Тимченка, а сам, передавши трубку капітанові, вискочив у хід сполучення. Петро був ще зовсім близько; пригинці, мовби переламаний у поясі, біг, пропускаючи через праву долоню провід, і, коли я погукав його, він впав долілиць на землю, а тоді обернувся з-за спини до мене, як і перше, насуплений, навіть злий.

— Чого тобі?

Я сказав. Обстріл на той час помітно стих, і мені навіть не дуже довелося напружувати голос.

— Ну що ж...— Петро випустив з руки провід і, як лежав — на животі,— почав неквапливо розвертатись.

І от, поки він повз назад...

...Якесь неймовірне чудо зберегло мені в усій повноті ту хвилину. Не дні — цілі тижні й місяці війни уже почали стиратись у пам'яті і, дивись, ще трохи — стануть схожі один на один, як бувають схожі кілометри безконечно довгої степової дороги. А цю хвилину — коли не торкну — не просто згадую, а мовби наново переживаю.

Був пізній ранок. Небо, густо-сине й безхмарне в зеніті, на обрії вже почало братись олов'яною сивизною. Праворуч, там, де по косогору тяглися окопи десятої роти, на моїх очах з нічого виникла хмарка і слідом за тим донісся несильний, здалеку зовсім не страшний тріск розриву шрапнельного снаряда. Потім ухнуло двічі за спиною — на позиціях дев'ятої роти; зататакав кулемет:

за першим разом коротко, мовби через силу, вдруге, наче розохотившись,— довше, а наостанку знов коротко, і стало тихо.

І тоді, здалось, зазвучала сама оця тиша, бо виявилось, що за ближніми, щойно змовклими звуками існують інші, дальші. І справа, і зліва, і ззаду замислено й сонно — мовби котилися десь там вози по ненаїжджесній дорозі — торохкотіли інші кулемети і чулись приглушені відстанню вибухи, схожі на відлуння далекої грози, яка чи то пройшла вже, чи то ще тільки надходила... І мені на мить уявилось, що я тут стою одвіку і одвіку чую це ж саме. І від того, що я здавна це пам'ятаю, що здавна мучився і мучусь цим, мене поїняла невимовна туга за тишею. До сліз, до болю жагуче захотілося мені справжньої, тихої тиші — без далеких кулеметів, які прикидаються торохкотливими возами, що котились через твої дитячі сни, без гармат, які безсовісно й підступно перейняли голос у весняних гроз, і без бомбовозів, що, з'являючись на обрії, гудуть, як бджолиний рій, а тоді, мов припасений за пазухою камінь, скидають тобі на голову бомби.

В мені промовляла кров поколінь. Як ніколи, я в ту хвилину відчував, що я — син солдата, онук солдата, правнук і праправнук солдатів, і в мені говорила їхня невтолена жага. Їхніми наболілими од вибухів та передсмертних криків вухами слухав я цю блюзнірську подобу тиші, що на мить зависла над нашим оточеним батальйоном, і клявся, клявся в серці їм і собі, що ця війна буде останньою! Ні на що інше мені зараз не потрібне було життя — я мав зробити все, що в людських і навіть понад людські сили, аби здержати цю свою клятву. І, може, через те я так гаряче повірив, що виберусь звідси живим і не загину, не загину, допоки не поставлю на своєму!

Петро Подолян боком, як плавець посеред ріки — у човен, ввалився в хід сполучення і випростався, невисокий, далеко не багатирської ширини в плечах, а все одно громіздкий для цього видовбаного в кам'янистому суглинку кротячого лазу.

— Ну, що тут у нас? — спитав насуплено. В сірих, припухлих від сну очах виразно їжачилася ще неприязнь до мене. — Чую, перший батальйон лишився, і он ліворуч — укріпрайонці... А з другим батальйоном що?

Я розповів, що знав: другий відступив; мабуть, тоді ж, увечері. Розвідка звідти не повернулась.

— Он, значить, як! — здивувався Петро. Під ранок, коли він лягав спати, всі ми були певні, що й другий батальйон і штаб полку лишилися на своїх місцях.— А фронт уже під лісництвом чи й за ним десь? Нічогенько!

...Комбат зустрів нас на порозі землянки.

— Чого ви так довго?— невдоволено буркнув.

Ми з Петром зніяковіло виструнчились, дожидаючись якихось наказів, доручень. Але ні, він повернувся до номерника, взяв трубку.

— Так от, слухай, Тимченку...

«Значить, просто непокоївся?»— дещо здивовано подумав я.

Досі мені якось не траплялося замислюватись над тим, що важимо ми для нього — я, Петро, сержант Кустанбаєв, всі ми, доручені йому, розставлені й розсаджені ним по окопах і землянках і тепер чи не до самої смерті прикипілі до гвинтівок, закликали біля кулеметів або, як наш брат зв'язківець, прив'язані до вразливих і, мов павутина, нетривких польових телефонних ліній.

На війні кожному вистачає своєї ноші, і рідко виникає бажання виважувати ще й чиюсь. Але тієї хвилини я від душі співчував нашому комбатові, бо уявив, який величезний тягар гнітить йому зараз душу, незалежно навіть від того, чи бачить він в кожному з нас окремо чийогось сина, чийогось коханого, чийогось батька, чи мислить сприймає усіх нас під одним іменням — батальйон...

І ще одне несподівано відкрилось мені. Мовби перевтілившись і на часинку помінявшись місцем з капітаном, я раптом збагнув, що в ноші командира, мабуть, найважче те, що вона робить його непередавано самотнім серед нас. Солдат поміж солдатів, як і всі ми, не наділений жодними пільгами і нічим не захищений від смерті, він, однак, в найголовнішому, в тому, що стосується його ноші, не може, як ми, розраховувати на солдатську взаємовиручку, бо, допоки живий, позбавлений права, як це робить перший-ліпший зморений боєць, передати кому-небудь хоч би частку свого вантажу. Хай би поруч бачив десятки з готовністю підставлених плечей, він ні на чий не може перекласти й малесенької крихти, хоча б через те, що його ноша неподільна, як неподільні серце й совість.

І дарма що в житті я ні разу не звідав цього почуття, бо навіть не уявляю, який був мій батько,— мені по-сибірському стало шкода капітана; захотілося сказати йому

щось суто домашнє, по-цивільному тепле й заспокійливе, і я, тільки-но він закінчив розмову, сказав, ні до кого не звертаючись, як сповіщають про погоду надворі.

— Начебто почало стихати.

Я міг і не говорити цього — він сам усе чув. Але його ця несподівана тиша стурбувала. Нашорошившись, увесь поринув у неї... Мертвотна глухота налягла на батальйон, мовби його вже не існувало. І лише, як з іншого якогось світу, зліва по вчорашньому фронту долинало час від часу розрізнене бухкання та торохкотіли віддалені кулеметні черги.

Комбат — мені здалось, він ще більш потемнів од нового цього клопоту — вийшов з землянки. Петро в кутку біля дверей стелив собі постіль: розрівнював покладену долі шинель та примощував у голови незручну коробку «унаефа». Я, шукаючи примирення, посміхнувся.

— Додивитися хочеш?

Він солодко потягнувся, хруснувши суглобами.

— Ти — тільки правду кажи! — ще з годину потерпиш?

То було вперше, що Петро попросився ще трохи поспати, і я здивувався, а ще більше, признатись, зрадив, бо в нього помітно потеплішав голос.

— Та спи, висиджу... Одно що, ти ж знаєш, — другої серії не буває...

— Ну й що, — трохи змішався він, бо я, видно, втрапив у точку, — ми люди не горді, може ще раз першу подивитись. Година моя, а там буди нещадно! Гаразд?

Через кілька хвилин капітан з'явився на порозі і, ніби до нього щойно тільки дійшло те, що я йому сказав, примружено глянув на мене.

— Кажеш, стихло? То це ж добре! Чи ти як думаєш?

На мій подив, у його словах не було й натяку на іронію або поблажливість. Навпаки, в них учувалась затаєність радісної здогадки, яку, може, й самому собі рано ще до кінця розшифровувати, але разом з тим вже несила й приховати.

Комбат стрімливо пройшов од дверей своїм, як колись в училищі, легким летючим кроком і прикипів до карти. Могло здатися, він за цих кілька хвилин ковтнув десь живої води і помолодшав.

Мене обійняло нетерпіння, схоже на те, яке буває глухими зимовими досвітками, коли встаєш на заняття ще поночі і ждеш не дїждешся забарливої вранішньої просині. Спитати б, яка різниця — за мить чи через годину

розвидниться? Але ти уперто поглядаєш на вікна — коли ж нарешті, коли? Навряд чи в такі хвилини людина задуметься над тим, що цьому нетерпінню мільйони років, що воно — атавістичний відголосок того одвічного страху перед птьмою, який мучив ще її печерних пращурів.

Тепер теж мало розвиднітись, і той світанок, якого я чекав, мусив розвіяти птьму тривоги й невідомості. Поки не було цього проблиску надії, я, видно, в душі підсвідомо примирився вже з усім, що могло трапитись, і якимось затерп, збайдужів. А тепер я прокинувся і нетерпляче ждав ясності: що там такого обнадійливого несподівано відкрилося комбатові?

Капітан Носенко, однак, не поспішав нічого пояснювати; звелів мені одного за одним викликати командирів рот, затим СП мінометників...

З СП ніхто не відгукнувся. Я міг заприсягтися, що там хтось методично натискає і відпускає клапан на трубці, бо мені виразно чулося легке поклацування. Але відповіді не було.

Міномети наші вже з півгодини як замовкли, і помкомзводу доповів з вогневої, що молодший лейтенант ніяких більш команд не подає.

— От клянусь, що він живий!— сказав я.— Одно, що зовсім оглух, а може, до того ще й поранений. Але ж ось клапаном клацає!

— Передай в дев'яту, щоб послали санітара,— наказав комбат і знову почав підряд загадувати: десяту роту дай, восьму... Ще раз десяту...

— Доповідайте, що перед фронтом?.. Що в сусідів?.. Це тривало довго. Збудження, викликане недавнім спалахом надії, затухало, як забуте багаття. Комбат через якийсь час знову вийшов з землянки і довго не повертався. Світанок десь безнадійно застряг, а може, взагалі тільки примарився?

Петро прикривши очі пілоткою, спав, і його розмірене посапування ще виразніше підкреслювало всевладність тієї непроглядної могильної тиші, яка живцем привалила нас. Від перенапруги й мене почало хилити на сон, і, щоб не заснути, я заходився лагодити другу трубку нашого номерника, яку ми вночі, коли поспіхом переселялися сюди, випадково пошкодили.

Капітан Носенко, нечутно ступаючи, мовби боячись розбудити Петра чи й саме оце безгоміння, пройшов од дверей і знов спинився біля карти. Його невеликі, глибоко

посаджені очі ще більше запали за цих півдоби. На неголенім підборідді — я вперше бачив капітана неголеним — сріблилося кілька сивих кущиків.

— Ану дай мені комісара,— зовсім тихо, навіть як на нашу зачумлену тишею землянку, тихо сказав він.

Я завчено-механічно з'єднався з дев'ятою ротою.

— «Вишня»?

— Слухає «Вишня»,— звично відгукнувся Сахаєв.

Я передав, кого П'ятнадцятому треба, і, почекавши, поки до телефону підійшов батальйонний комісар Калачов, знов був заходився біля своєї трубки. Але тут же й відклав її.

— Слухай, Вісімнадцятий,— присів комбат на патронний ящик,— тобі ця пауза ні про що не говорить? Отож-то, що неспроста! Німці, з усього видно, залишили тут не такі вже значні сили і тому змушені маневрувати. Спершу натиснули на нас, зараз далять на укріпрайонців... Їм вигідно воювати з нами по черзі, і ось тут-то ми їм і насолимо. Треба заставити їх мотатись, розумієш? Я зараз віддам наказ Тридцять четвертому спробувати прорватися в бік Поливанова. Якщо в нього навіть нічого не вийде, це все одно змусить німців спішно перегрупуватись і дати передишку урівцям. Це єдиний можливий вихід для всіх нас. Ми або один по одному всі загинемо тут, або всі разом вирвемось. Третього не дано. Згоден? Ну от і добре. Про всяк випадок будьте напоготові, бо цілком можливо, що німці відновлять атаки й проти вас.

Через п'ятнадцять хвилин десята рота зав'язала бій з гітлерівцями, які окопались на стикові між нашим і першим батальйоном. Бій розпочався начебто непомітно — з поодиноких рушничних пострілів і коротких кулеметних черг, та невдовзі, мов лісова пожежа у вітряний день, розпросторився, охопивши усю південно-західну півокругу оборони батальйону.

І одразу ж стало ясно, що капітан Носенко мав рацію. Коли гітлерівці відкрили мінометний вогонь, виявилось, що проти позицій нашого батальйону у них залишилась одним-одна батарея — та, що стояла за кошарою.

Комбат нервово заходів по землянці.

— Ех, чорт! Було б у нас чим відповісти! Хоч би з десятків мін кинути, щоб ще більш настрахати їх!

— Може, спробувати ще раз добитися до молодшого лейтенанта? — невпевнено запитав я.

— Давай! Пробуй!

Цього разу на СП відгукнулись негайно.

— Альо, хто це дзвонить? — загудів у телефоні густий, з сухуватим прихрипом, який буває в затятих курців, бас.

Я насилу стримав посмішку, а в грудях зненацька тоскно стислося серце. Рідна моя Добродарівко! Я не знав, що ти так близько! Оця некваплива, не передбачена жодними статутами відповідь не хотіла, та й не могла одразу зв'язатися в моїй уяві з мінометним спостережним пунктом. Вона належала іншому світові, іншим, далеким і майже забутим часам. За сотні доріг, за тисячі й тисячі погарманених солдатськими чобітьми гін прилетіла вона з нашої старої, критої соломою сільради. Був літній вечір. За обвішаним темними кетягами бузиновим кущем світилось непогасаюче сільрадівське вікно, і з ного, саме з нього відгукнувся на мій поклик оцей статечний, сповнений гідності голос чергового виконавця: «Альо, хто це дзвонить?»

— З штабу дзвонять! — на мить забув я про шифр. — Ви хто?

— Ластоногов я, санітар.

— Ластоногов?

Ах, так, так, Ластоногов! Я його зовсім мало знав. У нашому молодому курсантському батальйоні їх було всього два чи три чоловіки — отаких, як він, літніх, і тримались вони, природно, осторонь.

— Товаришу Ластоногов, молодший лейтенант живий?

— Молодший лейтенант? Живі! — радісно відказав санітар. — Вони живі, тільки анічогісінько не чують. Кров у них з вух тече.

— От біда! Як же...

Я хотів спитать, як з ним поговорити, але старий, перебивши, заходився пояснювати:

— Так воно що ж... Вуха, як і кості, мають окріпнути, а вони ж іще, хоч і командир, а годами — дитя...

Капітан Носенко нетерпляче вихопив у мене трубку.

— Записуйте, що я казатиму, товаришу Ластоногов, чи на мигах передайте молодшому лейтенантові, — зачастив скоромовкою.

А мене нараз узяв жаль, що більш не почую голосу сільрадівського виконавця. Чого було раніш не згадати про другу трубку, покартав я себе, тепер вона якраз і згодилася б!

Я кинувся нашвидкуруч долагоджувати її — благо, залишилися дрібниці,— проте все одно не встиг. Коли я підключився, говорив молодший лейтенант Чепурнов.

— ...засік ще вранці,— сказав зірваним, наче пересохлим голосом,— дозвольте випустити весь боезапас?

І одразу ж густо забасив санітар:

— Вони пигають...

— Я чув, чув,— мимоволі посміхнувся капітан,— перекажіть молодшому лейтенантові, щоб по дві міни на міномет приберіг як НЗ.

— Понятно, так і скажу,— розважливо відповів Ластоногов і по хвилі додав:— То, може, мені тут коло них треба залишитись? Як ви скажете, товаришу капітан?

— Залишайтесь, звичайно, залишайтесь,— знов не стримав посмішки комбат,— ви ж тепер з молодшим лейтенантом одна людина!

Невдовзі по тому, як мінометники Чепурнова зробили перших кілька пострілів, німецька батарея дала залп по вогневих позиціях взводу. Одна міна розірвалася біля нашої землянки.

— Поки що все, як по нотах! — вдоволено сказав комбат, струшуючи з плечей пісок, що од вибуху посипався з перекриття.— Передай молодшому лейтенантові, хай ті міни розтягує якомога надовше. Треба ними дражнити німців до тих пір, поки вони...

Він не доказав, але я зрозумів його й так. По суті, все зводилося до того, що ми викликали вогонь на себе.

Через кілька хвилин з десятої доповіли, що взвод Тукалова ввірвався у ворожі окопи й веде рукопашний бій... І що, схоже, й з боку господарства Поливанова атакують. Ще по якомусь часі лейтенант Тимченко підтвердив:

— Виразно чую черги наших «максимів»!

— Ну от, бачиш!— зраділо потер долоні комбат. Проте тут же й заклопотався:— Чого ж дев'ята мовчить? Перевірте-но лінію!

Я перевірів. Лінія була в порядку. Капітан нервово тарабанів пальцями по кришці номерника.

— Чого ж вони там, га?

Я знав — од того, що повідомлять з дев'ятої роти, заляжало зараз усе: вона обороняла протилежний від району зав'язаного бою північно-східний сектор, і від неї було найближче до уривців.

Нарешті подзвонив старший лейтенант Монастирський.

— У них там затихає, товаришу капітан.

— Помітно чи так собі?

— Дуже помітно. Мінометний обстріл майже зовсім припинився.

— От і добре!— полегшено видихнув комбат.— Значить, все правильно...

— — — — —

Я й зараз виразно бачу його обличчя, виразно чую оте хрипке «правильно»... Все розгорталось, як він передбачав. З хвилини на хвилину ми мали відчутти на собі обвал німецьких контрзаходів — несамопитий артилерійський і мінометний вогонь, затяті атаки піхоти... Все йшло правильно... І я питаю себе: невже це коли-небудь забудеться?

Іменем тих, хто того дня поліг, я питаю і себе і всіх: невже ми коли-небудь знов говоритимемо «правильно» і «добре» тільки тоді, як все складатиметься гаразд для самих нас, і притому не згадаємо, що «добре» і «правильно» в інші часи означали ще й таке?

Там, на полях, все швидко вичахає. Дощами й талою водою змиває кіптяву вибухів, осипаються й заростають травою окопи... А надійде пора оранки — плуг зарівняє все, начеб тут зроду нічого й не було. І це теж буде правильно, бо поле не може довго жити пам'яттю про вчорашнє: воно — для завтрашнього хліба.

Але ось тут і постає це питання питань: як же їсти цей хліб? Як високо, як...— не знаю, чи є таке слово, але воно мусить бути!— як чистодушно треба жити, щоб зі спокійною совістю їсти цей зрочений на бойовищі хліб!

Війна не спинила життя, не вбила всіх його радощів. Люди ходять у гості, спішать вечорами в кіно, знайомляться, закохуються, одружуються... На вулиці ні-ні — й стрінеш вагітну жінку, почувеш сміх. А радіо сьогодні після зведення Інформбюро передавало жартівливі пісні... Зусібіч вразливе, до крихкості витончене людське життя виявилось про запас наділений невибагливістю й силою трави, яка пробивається й з-під найтяжчого каменя, і в цьому я вслід за всіма готовий бачити радісний прояв його нездоланності.

І все-таки чи не надто все це суєтно? Чи нема в цім присмаку блюзнірства? В останні дні я з сумним подивом ловив себе раз по раз на тому, що милуюся хмаркою, щебетанням пташок на світанку, бруньками, що так помітно набубнявіли на деревах... Значить, і я можу думати про щось інше? Значить, і мені притаманна ота невибаглива сила трави?

А вчора мене було й зовсім приголомшило: як мало людина знає себе! Принесли до школи пошту, і — дивина! — на одному з конвертів моє прізвище. Почерк — це я відзначив щонайперше — на жаль, не материн. (Та й де б вона дізналась, що я тут? Де вона сама?) Але ж тоді — від кого лист? З військкомату обидва рази повістку приносили на квартиру. Соцзабез посилає перекази, а не листи... «Мабуть, помилка якась», — вирішив я і, перемігши цікавість, силоміць, начеб він був живий і пручався, засунув конверта до кишені. Коли це раптом промайнуло в голові: «Може, лікарка написала?» Три дні тому вона ні з сього ні з того прислала мені з Ньюрою Тимоніною гантелі. На словах Ньюра передала:

— Тетяна Павлівна сказала: якщо ви не знаєте, які вправи робити, вона вам покаже.

Я був здивований, а ще більше, признатись, зворушений і, написав та передав з Ньюрою кілька вдячних слів. Але чого б вона здумала раптом мені відповідати?

Врешті взяла гору цікавість, і я розірвав конверта.

«Сергію Несторовичу, благаю Вас, не осудіть, що пишу Вам, незнайомій людині. Єдине, що мене хоч трохи виправдує, це те, що з першого дня, як Вас побачила...»

Я розгублено перебіг ще кілька рядків: любовний лист? Так і є — за всіма правилами жанру: з призначенням побачення і, звичайно ж, без підпису.

Мабуть, на моєму обличчі відбилось ошелешення, бо Кузьма Власович, який стояв поблизу, співчутливо спитав:

— Щось неприємне?

Я стенов плечима, не знайшовши, що сказати, і ще перш ніж встиг подумати — маю я на це право чи ні, показав йому аркушик.

— Ось подивіться.

— Я, мниться, знаю цей почерк... — задумливо й, здалось навіть, заклопотано сказав Кузьма Власович, прочитавши, а проте не повертаючи листа. — Якщо хочете, я можу уточнити... То чудесна дівчина, та, на яку я думаю.

Я ще більш розгубився.

— Не треба, Кузьмо Власовичу, — попросив.

Він однак несподівано загорівся.

— Вас ніхто не зобов'язує іти на те побачення, але довідатись, хто вам написав листа, на мою думку, слід. Хоч би для того, щоб знати, як себе тримати надалі.

В нього, видать, вселився на ту мить Шерлок Холмс, і найперше він, а не турбота про те, як мені триматися далі, штовхав його. Але — що ще дивніше — я несподівано відчув, що мені цікаво знати, хто вона. Мов на згадку про щось давнє, забуте й невимовно рідне, зайшлося тоскно серце і захотілось назад, у довоєнне, забаглося звичайного, непримхливого щастя. Я ніколи так ясно не уявляв, як виглядає щастя, і не розумів, чому раніш, коли воно було поруч, я його майже не помічав. Висиджував ночі над книжками і не звертав уваги на мерехтіння зірок за вікном гуртожитку; вдома, ще як був у дев'ятому-десятому класах, вертався пізніми вечорами з комсомольських зборів і не дослухався до принадно-збуджених дівочих голосів, що долинали з левади...

Тепер мені жагуче заманулось і тих зірок, і тих знадливих голосів. Потягло на ту заворожену леваду. А то ще можна в поле... Це, мабуть, чудово — іти вдвох загубленою серед нічного поля стежкою, всотувати в себе затаєну тишу світу і самим мовчати, довго мовчати під оглушливе гупання серця...

Не одразу й прийшло отверезіння, не одразу озвалося те, н а ш е, поле...

А Кузьма Власович тим часом діяв. Відімкнувши шафу, заходився перебирати якісь зошити. Врешті підійшов, аж сяючий.

— Так і є, не помилився! Вона три роки тому закінчила школу. Чудова дівчина! А живе через дорогу од вас, будинок у них під зеленим дахом.

Я щось — не згадаю й що — промимрив. Розмова з кожною миттю ставала все прикрішою, а я — мов заціпило! — не міг придумати, як би скоріше її закінчити. Нарешті сказав перше, що виринуло.

— Давайте забудем про це, і я, і ви, Кузьмо Власовичу. Добре?

З-за дурману ошелешення вже витикалися гострі леза самоосуду. Для чого це мені? Хіба я маю право на таке? Хіба одна ця хвилина жагливої замрії про таємничі блукання удвох серед нічного поля — не зрада по відношенню до тих, хто навіки лишився там, на останньому полі нашого батальйону?

Я сьогодні не вертатимусь туди, бо багато кому не зможу глянути в вічі. Хай спершу вивітриться цей дурман!

Добре, що завтра розмова в райкомунгоспі. Якщо доб'юсь позитивного рішення, то це буде хоч якоюсь спокутою за те, що так по-дурному дозволив собі розслабитись.

— — — — —
А сьогодні настрої ще гірший, бо, крім усього, я ще й злий.

Не знаю навіть, на що звернути — на невезіння чи на свою ж недотелепуватість, але дня як і не було — прогавив!

Почалося все-таки з невезіння. Тільки-но я вранці прочинив сінешні двері, аж перед очима вона. Стоїть біля хвіртки. Ні, відчиняє хвіртку. Я ніколи раніш не дивився в той бік і не помічав ні хвіртки тієї, ні, чого вже більш, будинку. А тепер ось на, маєш!

Я переждав, поки вона трохи пройшла. (Хоча, правду кажучи, я не дуже певен, що то була саме вона. Їх там начебто дві жінки, обидві молоді, схожі між собою... Чи, може, то одна і та ж, а мені тільки здавалось, що їх дві? Ну та, зрештою, це не так уже й важливо!) Я переждав, поки вона трохи пройшла, й собі рушив: часу було обмаль, а запізнюватись я не мав права. На щастя, й вона поспішала, так що я міг іти нормальним кроком. Та скоро стривожився. Що за диво? Їй начебто треба туди ж, куди й мені. Проминула одне перехрестя, друге, повертає ліворуч, тоді праворуч... Онде вже й будинок комунгоспу видніється... Бракувало ще, щоб вона працювала там! Коли я вчора дзвонив, трубку спершу взяла жінка...

З цього все й почалося. Завагавшись, я стишив крок, а потім і став, бо її, як на зло, біля комунгоспівського ганку перепинила якась жінка. Спитать, яке мені, дурневі, було діло до них? Пройшов би собі — й годі! Так ні, вистояв, поки вони перебалкали, а тоді «моя» спокійненько пройшла мимо райкомунгоспу, і я зрадів: на фоні всього іншого це була неабияка удача. Але — остання. Мудро мати моя казала: як зранку закрійтись, так за день і зшиється. Не встиг я порівнятися з райкомунгоспівським палісадником, дивлюся — Іванников з ганку сходить. Підбіг до нього.

— Ми вчора з вами домовились, що я...

А він і кроку не притишує.

— Так де ж ви були раніш? Я ж попередив — матиму всього десять хвилин. А зараз — он уже й коні запряжені — їду. Доведеться вам потерпіти.

І — все! Не вчепишся ж йому в рукав — заждіть, мовляв!

Тепер ось і завтрашній день пропаде!

— — — — —

Прочитав попереднє речення і посміхнувся: як наївно звучить оце «день пропаде»! Позаду цілих два тижні, а діло наше на тій же точці, де й було!

Кузьма Власович уже, здається, не вірить, що я ходжу, пробую чогось добитись. Звичайно, він нервує. Та хіба мені самому не хочеться скоріше розв'язати цю справу? Разів кілька стрічав на вулиці Зіну — не одійшла ще, очі нестямно-відсутні, нетутешні, кроки непевні якісь, мовби не тротуар — хистка кладка у неї під ногами... Значить, правильно Кузьма Власович розсудив, що принаймні підготовчу роботу треба провести нам самим.

Та піймати Іванникова немислимо. Райком послав його уповноваженим по підготовці до сівби, і в комунгоспі він буває тільки наскоками. А мені, крім усього, ще, мабуть, і не щастить, бо, коли не зайду, коли не дзвоню по телефону, одне й чую: «Сьогодні його не буде», «Зайдіть під кінець дня», «Ні, не приїздив...».

Недаремно, видать, він тоді порадив мені набратись терпіння.

А взагалі цих півмісяця не пройшли для мене намарне: зроблено маленький (Тетяна Павлівна, правда, каже — малюсінький), але цілком реальний крок у бік фронту!

Тепер люто картаю себе, що дав розгулятися образі, і в результаті цілих три тижні прогаяв біля лисолобого того земського універсала, котрий усе на світі лікує йодом. І бачив же, що він проти неї нічого не вартий! Ще в ті перші — до комісії — трое відвідин навіч упевнився в її перевазі, а ось же... Дорога штука — гонор! Вкотре вже дивуюся — куди в його присутності дівається здоровий глузд?

Ну, та зараз надолужу! На-до-лу-жу-у-у!

Останніх кілька днів у мене якийсь особливий настрій. Аж незручно перед сторонніми. Збоку це ж, мабуть, виглядає дивно — в установі кажуть відвідувачеві: «Товариша, який вам потрібен, сьогодні не буде», а у відвідувача, якому — в установі знають — ця фраза давно остобісіла, губи тим часом розповзаються в посмішці.

Учора, як верталися зі школи, Кузьма Власович підозріливо похитав головою.

— Щось із вами незрозуміле діється, Сергію Несторовичу!

А з Сергієм Несторовичем нічого незрозумілого не діється. Йому блиснула надія — оце й усе. Він, звичайно, скритний і поклав до часу нікому нічого не говорити. А от приховати свою радість йому вдається не завжди. В ту хвилину, наприклад, вона зненацька з такою силою сплеснула у нього в грудях, що він ледве не пустився навскоки по вулиці. А від того, щоб язиком намолоти півлантаха дурниць, таки не вберігся — намолов!

— Кузьмо Власовичу, як же її звать, ту дівчину? Де живе, сказали, а це — секрет?

То вирвалось якось само собою, несподівано й для мене. А Кузьма Власович — у нього й в самого був гарний настрій: одержав листа від брата, — зраділо підхопив:

— Ну, я ж казав — діється! Ех, взяли б ви та оженилися! Йй-право, чудова дівчина! І ім'я в неї чудове — Людмила. Людям мила...

— А що ви думаєте, — знову вихопився за мене якийсь бісик, — не виключено, що й наважусь!

— Правда?

Я засміявся, але, боюся, сміх мій не справив належного враження. Кузьма Власович, здається, кріпко повірив, ніби я зацікавився цією Людмилою, бо потім усю дорогу, про що б ми не говорили, уперто вертався раз по раз до цієї теми: то батьків її хвалив (прекрасні люди!), то брата-підполковника, який недавно на кілька днів приїздив (сам бачив: три ордени на кітелі), а вже сама вона — і скромна, і на роботі її поважають, і в музиці кохається... Під кінець я вже й одбиватися кинув, бо побачив — не допоможе.

Дивак! Невже він серйозно гадає, ніби на оцім своїм біваку я здатний — не одружитись, ні — просто помислити про це?

Хоча, з другого боку — що тут, справді, неможливого? Дівчина вона й дійсно гарна. Днів кілька тому випадком зіткнулись на вулиці лицем до лиця... Очі — глибочезні, мовби зсередини осяяні... Гляди — закохаюсь і оженюсь! Розповідала ж Тетяна Павлівна: хлопцеві завтра з речами у військкомат, а сьогодні — весілля... То чи я так не зможу?

Проте годі — розлегковажився донікуди. Попереду щонайменше три місяці напруженої роботи: удома —

гантелі (пізніше, планує Тетяна Павлівна, — гирі), в поліклініці — парафін, масажі, спеціальні вправи... Допомогло б тільки! Впертості мені не позичати, та й у Тетяни Павлівни терпіння начебто вистачить. Мене, правду сказати, аж дивує ця несподівана метаморфоза в її ставленні, але взялася вона за діло, здається, з цілого серця...

А зараз — в батальйон!

Завтра неділя, і полювати на Іванникова не треба; значить, крім цієї ночі, ще й цілий завтрашній день — мій!

В батальйон! В батальйон!

— — — — —

— От і добре. Значить, все правильно, — сказав капітан Носенко командирові дев'ятої роти.

І тільки-но я відключив дев'яту, як на зв'язок вийшла восьма. Старший лейтенант Селищев доводив до відома командира батальйону, що в лощовинці за протитанковим ровом помічено кілька підозрілих зблисків скла або металу.

— Цілком вірогідно, — сказав вің, — що німці обладнують вогневу позицію.

Небавом з-за протитанкового рову справді вдарила мінометна батарея; можливо навіть, та ж сама, що була відтіля вранці. В кожному разі, перші міни вона випустила по вранішній цілі — по тилах дев'ятої роти, а вже потому перенесла вогонь на десяту.

Мене охопила тривога за мої лінії.

— «Яблуня»? «Яблуня»? — За неї найстрашніше: вона в самому пеклі. — «Яблуня»?

— Слухає «Яблуня»!

— Добре. Провірка.

— «Груша»?

— Я «Груша». Чого тобі? — стривожено запитує Володя Камушкін.

— Нічого. Провірка.

— «Вишня»? «Вишня»?

Я тремчу за свій сад: він дуже боїться вогню, а кругом горить!

— «Вишня»? «Вишня»?! — (Що там Сахаєв собі думає? Якщо обстрілюють не їх, значить, можна покласти трубку?) — «Вишня»? «Вишня»? «Вишня»?!

Петро Подолян (мені, мабуть, тільки здалось, що він був заснув), закинувши руку за голову, намацує лямку аварійного «унаефа». Але він, думаю, даремно поспішає: у нас тут ясно чути, з якого боку лунають вибухи. На

дев'яту роту було кинуте од сили чотири-п'ять мін, і то просто маловірогідно, щоб одна з них...

— «Вишня»? «Вишня»?

— Не надривай голосу, даремна річ.— Петро, сидячи навпочіпки, надіває через голову лямку «унаефа» і підводиться на рівні ноги.— Треба йти.

Я ще не знаю, що бачу його востаннє. Я кажу, як це само собою заведено у нас, як ми десятки разів говорили — то він мені, то я йому — у таких випадках:

— Почекай ще півхвилинки — гляди, відгукнеться... «Вишня»? «Вишня»?

— Та ну його! — махає рукою Петро.— Поки з того боку тихо, піду.

Він зникає за порогом, а я не однімаю пальця од важільця дев'ятої роти: раптом все обернеться так само, як минулого разу з десятою? Там зараз чергує Сахаєв, значить, на лінію має вийти Позолотін, а він — тут йому нічого не закинеш — діло знає!

— «Вишня»?! «Вишня»?!

Минає хвилина. Три. П'ять. Капітан стоїть поруч, і я не зводжу очей з його годинника. Зумерить «Яблуня». З десятої роти доповідають, що взвод Тукалова відступив на вихідні позиції. Є вбиті, поранені.

— А з господарства Поливанова що чути? — запитує комбат.

— Там затихло, товаришу П'ятнадцятий,— дещо розгублено відповідає лейтенант Тимченко,— хвилин із десять вели активний вогонь — і враз затихли.

— Дивно... Хіба що якийсь маневр замислили та перегруповуються?

— «Вишня»?! «Вишня»?! — переключаюсь я знов на дев'яту роту.

Капітан Носенко поклав трубку, але від номерника не відходить.

— Скоро він там? Ану восьму дай поки що.

Я даю йому восьму роту, а сам — як добре, що додумався полагодити другу трубку! — буджу й буджу «Вишню». Лінія непроникно глуха — порив, це ясно... На хвилючку вмикається Петро: натрапив на ослаблий зросток; і знову — німує трубка.

— «Вишня»?! «Вишня»?!

Однак таки ж довго мовчить вона! Чортзна-що там і трапилось! Проминуло майже чверть години. Одне тільки добре, що з того боку, де дев'ята рота, не чути було

вибухів. Значить, за Петра можна не турбуватись. Але мені кривдно. Якби той тишко відразу вийшов назустріч, вони б уже здибались і порив був би зліквідований.

— Не відповіла ще «Вишня»? — нетерпеливиться комбат.

Він встиг поговорити й з восьмою ротою, і знов з десятою, а тепер стоїть — дожидається.

— Зараз відповість, товаришу капітан. Ні, відповіла! — радісно скрикую я.

Але я поспішив: то не «Вишня», це знов — буквально на секунду — Петро. Я навіть не встигаю спитати, де він зараз.

— Не чуть їх ще? Ну, то біжу далі! — Миттю відключається.

Раптова неприязнь до Позолотіна розпалюється в душі все дужче й дужче. Ти дивись, схоже, він взагалі на лінію не виходив. А мусив же, мусив! У розпал бою лінійні наглядачі зобов'язані виходити кожен із свого пункту, що б там не було — зобов'язані! Чи він вийшов і десь сачкує? Петро за цей час, напевне, пробіг уже дві третини лінії, і з боку Позолотіна це, отже, подвійна підлість: йому, виявляється, було значно ближче!

— «Вишня»?! «Вишня»?! «Вишня»?!

Капітан Носенко помічає, що я смокчу погаслу цигарку, і підсовує мені свою: на, мовляв, припали, тільки давай, швидше давай!

І раптом:

— Альо? Серьожа?

По придику чую: Петро схвильований.

— Знайшов?

— Ні ще... Тут ось...

— Де ти зараз? — торопко вставляю я, боячись і цього разу опізнитись.

— Біля трофейної катушки.

— Де?! — Трофейна катушка — то вже більше, ніж дві третини лінії, і в мені все закипає: — Ну ж і недолюдок цей Позолотін! Хай-но він тільки...

Але Петро перебиває.

— Зажди, Серьожо, сюди йде танк!

— Що?! — Мене вмить зриває на рівні ноги. — Танк?!

Капітан Носенко, зачувши це слово, хапає другу трубку.

— Подолян? Доповідайте! Звідки танк?

— З боку дев'ятої, уже проминув старий бліндаж. Ах, гранату б!

— Де ви? Пошукайте окопчик!

— Тут нема,— до неправдоподібності спокійно відказує Петро,— та й пізно, помітив...

В мене колотиться серце. Натужно бухає в скронях.

— Пошукай, Петю, пошукай! — кричу з усіх сил.

Тепер і в трубці вже чути ляскіт танкових траків. Він навально наростає, владно заповнюючи собою весь світ.

— Петю! Петю!

— Зажди! я зараз з гвинтівки... по оглядових щілинах...— якимсь чудом вихоплюється з того хижого залізного грому Подолянів голос.

Капітан, скрипнувши зубами, вдаряє кулаком по кришці номерника.

— Такий хлопець! — І знов у трубку: — Петю! Подолян!

Танк уже не гримить, а реве в телефоні, і разом з тим ревом у землянку мовби вривається задушливий сморід солярового чаду і розпеченого металу.

— Подолян! Петю! Петю! — що є голосу кричимо ми з комбатом.

Видать, він відклав трубку — стріляє... Але це ж на снайпера... Та й не кожен снайпер поцілить...

— Подолян! Петю! Подолян!

Нарешті він знов озивається. Мов з вулканового кратера, долинає задиханий, сповнений люті скрик:

— Ось він, гад! Все!

— Відбіжи вбік, Петю!

— Пізно!.. Проща-а-а...

В якусь немислимо коротку, мікроскопічну мить розчавлений Подолянів «унаеф» ще встигає кинути в кабель перемішаний з ревом громохкий удар, і стає тихо... Капітан з силою рвонув комір гімнастерки, мовби він загорівся на ньому. Лискучий гудзик котиться по кришці номерника і падає на долівку. Я знаю, а однак ще не вірю, що це кінець. Думка, полохливо захищаючись од страшного, що от-от стане безповоротно доконаним, уперто чіпляється за сторонне. Котиться гудзик... Гляди-но, як довго він котиться! І все деренчить, деренчить... Навіть дивно: на невтопганій долівці — і деренчить... Та ще чимраз дужче, дужче... Хоча стій, ніякий це не гудзик! Я десь уже чув... я щойно чув цей звук!

Перше, що збігає на думку: то з трубки! Рвучко підношу її до вуха. Ні, вона мертва. Тоді звідки ж це?

Але капітан уже збагнув, звідки. Різко шарпнувшись убік, він усім розпластаним у стрибку тілом припадає до ящика в кутку і за мить з протитанковою гранатою в руці вилітає в двері.

— За мною!

Пронизаний якимсь незвіданим струмом, я водночас і затерпаю, і начебто стаю невагомим. Рука сама хапає з ящика гранату, ноги самі виносять мене в хід сполучення, а невагомий тулуб блискавично вихоплюється з нього на поверхню.

Танк суне прямо на нашу землянку. Він ще далеко, але ясно видно — суне прямо на нас. Зопалу за щось перечіплююсь і падаю. Брешеш, не впаду! Невидима катапульта знов підкидає тіло, і його підхоплюють не мої — чийсь навдивовижу летючі ноги.

— Ось він, гад!— знавісніло кричить хтось поруч.— Ось він! Ось він!

Скажена лють короткими злими конвульсіями стискує і роздимає груди у такт цим вигукам.

— Ось він! Ось він!

Може, то сам я і кричу?

Капітан Носенко біжить попереду, раз по раз припадаючи до землі. Мене колись навчали: так велить БУП. Але на біса ці короткі перебіжки зараз, коли треба скоріш, скоріш?! Наддавши ходи, наздоганяю його і вириваююсь вперед.

— Куди тебе понесло? Лягай!— роз'ярено волає капітан.

Краєм свідомості розумію: різонуть з кулемета — і кінець... Але спинитись неможливо. Танк потужно тягне мене до себе, і спинитись — понад мої сили.

— Лягай!— вдруге над самим вухом розтинається капітанів голос, а рука його залізною штовхає в спину.— Лягай!

З розгону плюхаюсь у тирсу. Та що це йому тут справді, заняття з тактики?! У лице густо пашить задушливим жаром. Од тирси? Од танка? Ех, коли б можна було звідси докинути!

Але танк іще далеко. Пломениста цятка на його скошеному череві стрибає вгору-вниз, вгору-вниз... Це той самий! Він іде звідти, де трофейна катушка! Це той самий, який убив Петра!

Гаряча хвиля степової тирси притьмом піднімає і виплюскує мене вперед: нищ його! Нищ!

— Куди ти?! Повзко-о-ом!— знову надсадно гукає капітан.

Ну що йому там треба?! Що йому треба?!

Червона цятка стрибає вгору й вниз, вгору й вниз...

— Ляга-а-а-ай!

Тепер уже пізно, нема коли лягати.

— Аа-а-а-ай!

За несамовитим ляскотом і ревом немислимо добрати, що наказує комбат. Може, він кричить — кидай?

Кидати ще рано. З жерла танкової гармати виривається пронизаний жаром клуб диму. Стріляєш?! Розляпана пляма на зеленому череві нагадує... ні, це ж справді — кров! Кров!

А, чорт! Граната рвучко смиконула за собою руку і щезла.

— Що ж ти-и-и?!— Подоляновим, задиханим од люті голосом скрикує капітан.

Я падаю. Чорний куш вибуху на мить закриває світ. Та що це? Громохий ляскіт не стих, не зник. Він осатаніло суне вперед; як сама неминучість, накочується все ближче, ближче... Не докинув? Ах, йо-лоп!

Тепер кінець. До крику дивно, що це станеться зараз. Тирса... Пухнаста хмарка... Це вже по той бік. Цього більш не буде...

Хоча як це — не буде? Потойбічна хмарка... Земля стугонить під грудьми... Це ж дика несправедливість! Зараз земля розколеться, і...

І вона розколюється. З оглушливим вибухом. З пекельним скреготом звіченого заліза. І — затихає, знесилена.

Капітан, задкуючи, повзе до мене. Не збагну, як він опинився попереду, але повзе він звідти, од танка.

— Живий? Ех, ти-и-и!

До тям я приходжу десь уже на півдорозі між танком і землянкою. Ми на хвильку присіли. Позаду, на пагорбку, з підтятого на смерть громадища густо валує дим. Полудневий розімлілий вітерець сонно жене його повз нас повільними масними хвилями. Капітан Носенко, хрипко віддихуючись, витирає долонями закіптюжене чоло.

— Ну й смердючий же!

В його голосі бринить іще напруга недавнього струсу і разом з тим виразно вчувається гордовите вдоволсння мисливця.

А мені повітря солодке й смачне, як на світанкових луках. Я зголодніло ковтаю його, упиваюсь ним. Світ вертається до мене з неймовірної далини, і я з радісною розгубою заново узвичаююсь в ньому. Все, що не бачу дококола,—манливе, невидане диво, але найбільше і найрадісніше серед них—капітан Носенко. Разом з сонцем, з синявою неба спрагло всотую в себе кожну зморшку на його обличчі, кожен порух рук і очей.

Зараз він дивиться на мене. Прищулено, трохи на-смішкувато.

— Що ж ви, товаришу студент, з такої відстані кидаєте?

Але я пускаю повз вуха це неприховане глузування. В грудях вирує висока хвиля захоплення, вдячності, торжества. Отой, на пагорбі, підбитий танк видиться мені в цю мить останнім з усіх, які тільки й були у Гітлера, і те, що він, здыхаючи, сходить димом, означає мало не кінець війни. Я ще раз мстиво впиваюся в нього поглядом: гори! Гори, проклятий! Не мені, а тобі прийшов капець!

Мабуть, через оце радісне очманіння я, обернувшись, не відразу помічаю, як різко змінився вираз капітанового обличчя. Капітан теж дивиться на палаючий танк. Але що він там таке побачив? Його за мить перед тим подобріле, розслаблене втомою і вдоволенням підборіддя загострилось і стало суворо-твердим. З голубувато-сірих, обмережаних зморшками очей зникла весела мисливська цяточка.

— Цей був не один,—покушує смажні губи комбат.

А, ось він про що! Але відки то йому відомо? Я ще витаю у високостях. Радість несподіваної порятівлі бурниться туманом у голові. Нарешті доходить: капітан дивиться не на танк, а трохи правіше—в напрямі старого бліндажа. З того боку низько над землею клубочиться такий же масний дим і чуються часті виляски пострілів.

Де ще серед німецьких танків той останній, після знищення якого Гітлер залишиться ні з чим?!

В останню мить мого щасливого сп'яніння я мимоволі, як тоді, коли впав перед танком, скидаю короткий погляд на небо. Та пухнаста понад обрієм хмарка, з якою я хвилин кілька тому прощався, уже розтанула. Але з'являється ще одна така ж. Тоді ще одна... Над дев'ятою ротою

рвуться шрапнельні снаряди. Значить, і та хмарка була шрапнельною?

І все вертається на свої місця. Триває бій. Прощаючись, але чудом не розставшись з життям, я прощався і не розстався з війною...

...Коли то правда, що бувають дні довгі, як ціле життя, цей день був саме таким. Ядучою димною хвижею, заюшеними кров'ю окопами, ненастанним гупанням вибухів і криками, пострілами й криками сувоїться він в мої пам'яті, ячить давно замовклими голосами і ятрить, пече мені душу...

Я не знаю, чи зможу коли-небудь напевне пригадати, що за чим було, що й після чого сталося. З несподіваним відступом дев'ятої роти все закрутилося зі скаженою швидкістю, і в тім закривавленім клубку нелегко, а часом і неможливо відшукати початки й кінці.

З хвилини на хвилину мав знов озватися батальйон Поливанова. Без його підмоги немислимо було протриматись до вечора. А тільки темрява обіцяла якийсь шанс на прорив з кільця. Більше ні на що було надіятись...

Я це відчув ще тоді, відразу після сутички з танком, коли капітан Носенко, так і не встигши віддихатись, підхопився й побіг до землянки. Стрілянина з боку дев'ятої роти була якась розкидана, безладна й непевна. Так буває, коли підрозділ, відступаючи, одбивається на ходу. «Якщо дев'яту зрушено з місця, все вирішить сонце,— подумав я і, мабуть, вперше на своїм віку з осудом глянув на нього: — Яке ж ти повільне!»

Відносно того, що перший батальйон от-от відновить бій, сумніву в мене не було.

На порозі землянки нас зустріло джмелине дзижчання зумера.

— «Тополя»! «Тополя»! — чулося з трубок.

Я згадав: номерник включений на «Вишню», і в мене радісно тьохнуло серце: Петро!

Тільки то був не він. Дзвонив Сахаєв.

— Ти звідки?

— З лінії.

«Значить, і Позолотін убитий?»

Але спитати про це я не встиг. Сахаєв крикнув: «Давай П'ятнадцятого!», і в ту ж мить кулеметною скоромовкою заговорив старший лейтенант Монастирський.

— Товаришу П'ятнадцятий! Рота відступила на південний схил балки. Нас атакувало не менше двох рот, підтриманих двома танками. Один ми підбили, другий прорвався в напрямі мінометної...

— Знищено й другий,— нетерпляче перебив капітан.— Далі!

— Ведемо бій з піхотою. Німці безперервно атакують. Без-пе-рер-вно! — натискуючи на кожному складі, повторив це слово старший лейтенант.— В строю залишилося менше...

І все знагла обірвалось.

— Товаришу Тридцять п'ятий! Товаришу старший лейтенант! — Комбат струснув трубку і знов приклав її до вуха: — Алло! «Вишня»? Алло!

Я надів через плече моток проводу й гвинтівку. Дістав з дна ящика наш чорний ебонітовий ТАТР. Чорт зна нащо ми весь час тягали на лінію неоковиру коробку «унаефа», а цей зручний апарат берегли!

— Дозвольте, товаришу капітан, я переведу номерник на трансляцію.

Лискучий важілець стиха хряснув, мов живий суглоб.

— От і все. Тепер усі абоненти на одній лінії. Зумер у нас голосний... Дозвольте йти?

Капітан примружено глянув на мене, але не відповів — ще раз сильно продув трубку.

— «Вишня»! «Вишня»!

То було надаремне. Коли розмова обривається отак, на півслові, годі сумніватись: на лінії пошкодження. Рідко коли бувають якісь інші причини.

— Дозвольте йти? — перепитав я вдруге.

Капітан і тепер не відповів.

— «Вишня»! «Вишня»! — погукав ще разів кілька. Нарешті окинув мене з ніг до голови...— Йди, Серьожо!..

За землянкою я схопив у руку провід дев'ятої роти і побіг. Забувши про обстріл, не пригинаючись. З думки не йшов Петро. Цей кабель, що шерхким гарячим струмком тік через мою долоню, знов еднав мене з ним. Я біг туди, куди недавно біг і він, і страхався побачити його мертвим. Скількох друзів утратив я, відколи йде війна, а в Петрову смерть не міг чи просто ще не встиг повірити...

Та до трофейної катушки, біля якої він лежав, добігти мені не довелось. Десь на півдорозі до неї побачив — Орликов стрімголов летить навстріч.

— Що там у вас? — здаля крикнув я йому.

Він не почув. Розпаленілий, в чорній од поту гімнастерці мчав, нічого не бачачи перед собою. Я зрозумів: там катастрофа, і, миттю рвонувши ножем шмат ізоляції з кабеля, ввімкнувся в лінію.

— Товаришу капітан! — Щастя, що він з кимсь говорив і одразу відгукнувся: — Товаришу капітан! — крикнув я.— Сюди біжить Орликов.

— Спиши! Нехай по телефону доповість, спиши!

Я кинувся навперейми.

— Орликов! Стій, Ваня!

Він і голови не повернув. Як і перше, летів щодуху.

— Та стій же! Стій! Що у вас трапилось?

— Рота відступає! — жарко дихнув він мені в лице.— Там цілий батальйон проти нас.

Я схопив його за рукав.

— Ти сюди, в телефон скажи!

— Де той телефон!— не зрозумів мене Орликов.— Старшого лейтенанта... міною... разом з телефоном.

— Та ось, ось трубка! Комбат на лінії, доповідай!

В землянку я більш уже не повертався. Побачив: капітан Носенко біжить з того боку в касці, з автоматом в руці. Надітий через плече планшет стелився на відльоті в повітрі, не встигаючи за ним.

— Окопуйся! Лопатка є? Окопуйся!— порівнявшись зі мною, на ходу крикнув він і тицьнув автоматом:— Отам горбок!

Горбок був метрів за двісті попереду, і я рвонувся вслід за комбатом.

— Перетягни туди лінію і підключайся!— кинув він з-за плеча і надав ходи.

Через півгодини поріділі взводи дев'ятої роти наспіх окопувались на тому горбку і обабіч нього. Капітан Носенко викликав підкріплення з восьмої. Скоцюрбившись у короткуватому окопчику, кричав у прикритий долонею мікрофон ТАТРа:

— Направте їх по Сухому руслу. Та бігом! Бігом!

Поруч з тим окопчиком я лаштував стрілецьку ячейку — для себе. Суха рудувата земля опиналася, відколювалась невеличкими лискучими, мов слюда, пластинками. «У нас, в Добродарівці, дерев'яною ложкою більше накопаєш, ніж отут лопатою!»—подумалось на мить з ніжністю й тугою.

Кроків за десять позад мене рудоголовий, з до червоного опеченим і облупленим носом военфельдшер перев'язував руку батальйонному комісарові Калачову.

— Сильно болить?

— Уявіть собі — анітрохи. Навіть коли пальцями во-рушу.

— От і добре,— звично-заклопотано сказав военфельдшер,— значить, до весілля...— Та, схаменувшись, осікся.— Пробачте, товаришу батальйонний комісар.

— Чого ви вибачаетесь? Все правильно. У мене дочка — наречена. До її весілля має загоїтись!

Це прозвучало аж надто весело, і я не стримавсь — обернувся. Батальйонний комісар лежав горілиць, безвільно відкинувши неушкоджену праву руку; покладена в голови польова сумка була, видно, надміру туго набита, і від того підборіддя йому круто вперлось, аж угрузло в груди. На широкому, з гострими залисинами лобі, мов тіль од невидимих голих віт, густо мережились присохлі струмки перемішаного з пилюкою поту. Та й, крім цього, все — нещільно сплющені повіки, одутлі, м'яко обвислі щоки, мляво розтулений рот — все свідчило про крайній ступінь знемоги... І здалося неймовірним, що він щойно ворухив губами. Може, то зовсім не він і говорив?

Попереду все ближче й ближче ляскали постріли: відходила група прикриття. Темні скорчені постаті перебігали, задкуючи, відстрілювались, падали й знову вигулькували з тирси. Я знав, що прикрити відхід роти доручено лейтенантові Хомуткову, і намагався відшукати його в тому розкиданому, раз по раз зникаючому цепу. Та натомість раптом побачив німця. Наче з розверзлих нетрів, він несподівано вихопився з якоїсь ковдобини, пробіг, тиркаючи з автомата, кілька кроків і впав. За мить їх бігло вже троє, тоді десятеро...

Капітан Носенко наказав відкрити відсічний вогонь з кулеметів і одночасно передав по роті:

— Приготуватись!

Але німці не поспішали атакувати наш похапцем викопаний рубіж. Їхні автоматники несподівано зникли, і було неясно, залягли вони там чи відійшли, аби дати можливість провести артпідготовку.

Група прикриття тим часом вийшла з бою. Лейтенант Хомутков, без пілотки, в розхристаній, зашмарованій гімнастерці, підповзши захеканий, доповів комбатові

про виконання його наказу і зовсім по-цивільному спитав:

— Куди зараз накажете ставать?

— Віддихайтесь поки що.— Капітан підніс до вуха затиснуту в руці трубку і продув її.— Селищев! Селищев! Лейтенант повернувся обличчям до мене.

— Курить є?

Я поклав перед ним кисет і шмат газети.

— Сам скрути. В роті пересохло — не склею.

Припавши щокою до щойно нагорнутої купки землі, він спрагло стежив за моїми пальцями.

— Не дуже в тебе ловко виходить, певне, в гражданці курив фабричні? — ущипнув з нетерпіння. Потому, разів кілька жадібно затягнувшись димом, спитав:— Сахаєва тут не бачив? Він коло Подоляна був, документи його взяв. Але, казав, нічого розібрати не можна — в крові усе. Медальйон і той розплющило.— Він глянув поперед себе вмить осклянілими очима і помовчав.— Ти його домашньої адреси не пам'ятаєш? Годилося б написати. Хтось же з нас вибереться звідси живий.

Я знав Петрову адресу, але що з того? Зараз, хоч би й увесь батальйон вибрався звідси живий, прислужитись вона не могла.

— З Одещини він,— сказав я,— є там така станція Затишшя.

— Затишшя?

Мене й самого здивувала фантастична нетутешність цієї назви. Того дня на нашому зусібіч оточеному, одірваному від світу клапті землі вона звучала до щему в серці тужно й відчужено, як імення немислимо далекої зірки.

— Справді є така станція? — зачудовано й недовірливо перепитав лейтенант.

Неподалік гахнула міна, за мить — ще ближче — друга. Я інстинктивно втягнув голову в плечі.

— Пристрілюється, гад!

— Що?

— Кажу, пристрілюється.

— А-а!..

Лейтенант Хомутков дивився на мене тим зовні уважливим, а насправді відсутнім поглядом, який буває в людини, коли її зненацька заповонюють якісь свої, невідступно вабливі і зовсім непричетні до навколишнього думки й видіння.

І, дивна річ, лише в ту мить я помітив, яке у нього тонке, красиве й, по суті, добре обличчя.

Правду сказати, я дуже мало знав його. Він прийшов до нас днів за два чи три перед тим, як ми мали виступити на передову, з першої хвилини повівся прискіпливо й круто і з першої ж хвилини не сподобався нам. А потім не було коли придивлятися до нього. Ми справляли своє — тягали котушки, розмотуючи або змотуючи лінії, виходили на пориви, чергували біля апаратів, і за всім тим якимось не випадало замислюватись — добрий чи недобрий в нас командир взводу. Та то, власне кажучи, й було байдуже. Ми й при іншому, як і при цьому, робили б те ж саме, хіба що, може, іншого, більш врівноваженого, по-товариському поважали б чи й любили... Ну що ж, такий нам не трапився...

Але тепер щось раптом зрушилось у мене в серці. Я, здавалось, відчув його внутрішній зміст, його суть і зрозумів, що ми помилялися в ньому. Навряд чи я міг би назвати словами, що саме спричинилося до цього зламу. Може, те, що я побачив його таким незвично сумним і зачудованим, що в його заглибленому в себе погляді я прочитав і свою тугу за тим дорогим і недосяжним світом, який лишився позаду й від якого ми були зараз чи не назавжди вже відрізані вогненним муром оточення?

Раптом лейтенант Хомутков стрепенувся, наче прокинувся, і гостро зазирнув мені в очі.

— Як ти думаєш, ми дійдем туди?

Я не відразу й здогадався, що він має на увазі оте далеке Подолянове Затишшя.

— Взагалі... армія наша... — невпевнено почав.

Але лейтенант перебив:

— За армію я не сумніваюсь, а от ми, ми з тобою? — Він зосереджено посмоктав згаслу самокрутку і з досадою шпурнув її вбік. — Цієї ночі я прийняв стрілецький взвод — двадцять бійців, а зараз лишилось одинадцять. Ясно тобі? А ще ж...

Він махнув рукою й не доказав. Тоді рвучко потягнувся до кисета, який лежав переді мною на бруствері.

— Давай ще по́дній?

І наче навмисне — тієї ж миті його погукав комбат.

— Ось бачиш, — сумно посміхнувся лейтенант, — не вгадаєш навіть, чи вдасться закурити...

Ніхто з нас не наважувався ні вгадувати, ні, тим більше, загадувати що-небудь наперед.

Не минуло й двох хвилин після нашої розмови з лейтенантом Хомутковим (він встиг, одержавши наказ, відповзти всього на кілька метрів убік), а вже обстановка різко змінилася. Ворожі мінометники, пристрілявшись, відкрили неймовірної густоти вогонь, і відразу всю смугу нашого рубежа затягло ядуchoю хмарою пилюки й диму. Гітлерівці явно поспішали добити наш батальйон і не жаліли мін. Схоже було, вони підтягнули ще одну, а може, навіть дві батареї. Іноді руді фонтани вибухів зринали так щільно один біля одного, що перед очима мовби виростала хаща, і, як буває в непролазних лісових нетрях, хвилинами зникало відчуття конечності відстаней і починало здаватись, що геть до самого виднокола на всій землі стоять всуціль такі ж вогненні стовбури і, скільки не йди, все одно ніколи з-між них не виберешся.

То був кінець. Я виразно і ясно побачив його: отут, одразу за окопом, назавжди обривались мої дороги, над головою, за клубами задушливого диму, щезали навіки моє небо, моє сонце...

Чорт забирай! Я боявся мінометного вогню! На щастя, про те досі ніхто з товаришів не знав; коли починався мінометний обстріл, я мобілізував усі сили й витримку, аби це нікому не впало у вічі. Та самому мені від того легше не ставало: в душі я все одно потерпав...

Втім, у ті хвилини найдужче гнітило мене не це. Становище батальйону ставало чимдалі безнайдійнішим, і коли щось іще й могло його врятувати, то тільки негайна підтримка сусідів. А сусіди барились. Власне, на допомогу урівців розраховувати не доводилось — вони навряд чи встигли оговтатись після недавньої ворожої атаки. Мовчання ж першого батальйону просто-таки неможливо було витлумачити. Що могло критися за ним? Невже вони прорвались чи тихцем просочилися і кинули нас напризволяще?

На саму тільки думку про це груди пронизував холод, бо в цьому випадку попереду зоставалася тільки смерть...

...Мін у німців, видать, було вдосталь, і вони без упину гамселили й довбали ними наш рубіж, руді стовбури виверженої землі стояли хащею чи не до самого виднокола... Час від часу крізь немовчний гуркіт доли-

нали зойки поранених, розпачливі передсмертні крики, і після них ще пронизливішим ставало виття підлітаючих мін, ще оглушливіше гупало навкруги...

І тут я знов і знов звертаюсь до тебе, доле моя! Ти мене не зраджувала, я не раз зазнавав твоєї ласкавої прихильності. Але ні за що інше я так не вдячний тобі, як за те, що того дня ти не здумала берегти й ховати мене і я разом з усіма лежав під тим лютим вогнем. Це чи не єдине, що дає мені нині право вертатись думками до останнього страдного поля нашого батальйону і називати святі імена полеглих. Бо в усьому іншому я—боржник. Всі ми, хто вийшов звідти живим, залишились у довічнім боргу перед ними, бо тільки вони до кінця віддали усе, що могли віддати.

Але я забіг наперед. До кінця ще далеко, дуже далеко. Сонце тільки-но проминуло найвищу точку зеніту, і нікому з нас, живих на ті хвилини, ще нічого не відомо ні про себе, ні про інших. Все ще попереду. Багато з тих, кого я нині оплакую, ще лежать по окопах і ячейках обабіч, міцно притиснуті до землі несамовитим вириванням вогню, і в них теж усе ще попереду. Вони ще строчитимуть з кулеметів, кидатимуть гранати і підніматимуться з наставленими багнетами в контратаки. Ніхто з них не вірить у смерть, хоч вона чатує на кожному кроці, і ніхто не знає, що станеться з ним наступної миті. Та й бій, сам оцей останній бій не розгорівся ще на повну силу. Він тільки доходить свого апогею. Але ми, звичайно, і цього ще не знаємо. Нам і зараз цілком вистачає вогню,— його більш ніж досить...

Міни лягають густо, як град. Випадають секунди, коли не вирізняєш окремих вибухів, вони зливаються до купи, мов розкоти одного затято протяжливого грому. Потім уклинюється коротка, так само на якусь секунду, прогалина, і тоді стає чутно, як угорі, над тою рудою розвихреною хмарою, що висить над нами, гулко лопаються шрапнельні снаряди: паухх, паухх... Це чимось нагадує виляски одірваних закрайків дахової жерсті, і я на якусь хвилюк виключаюсь. В уяві раптом спахує: вечір, за вікном дощ, гуде у ринві вода, і вітер гримить закрайками шкільного даху... Чого ми тоді так пізно засиділись у школі? Була репетиція драмгуртка? Засідання КСМ-бюро?

— Товаришу капітан, куди бійців з восьмої?

— На правий фла-а-анг!—щосили кричить капітан

Носенко, бо ген з-за старого бліндажа вже знов свистить.

Звук, здалеку тонкий і начебто не страшний, блискавично наростає, грубішає, робиться верескливо-пронизливим... Сфію-у-у-у... Він не просто наближається — небо катастрофічно набрякає ним... Га-ахх!

Де? За окопами?

Хоча ця туди і йшла; ті, що зблизька завивають високо й пронизливо, перелітають. Ось як виття на підльоті обривається і міна зашепелявить, зафоркає, тоді чекай — твоя!

Сфію-у-у-у... Га-аххх! Сфію-у-у-у... Га-аххх! Сфію-у-у-у...

Навчитися б якось гамувати в собі оце принизливе почуття незахищеності! Ти про те, здається, й не думаєш, а все одно дарма! Кожна клітинка твого тіла сама, виявляється, мислить — вловлює й оцінює найменші відтінки звуку, відмірює відстані, порівнює, зважує і сигналізує, ненастанно сигналізує...

Га-аххх! Га-аххх!

Невисокий брустверик стрілецької ячейки сяк-так прикриває тільки груди і сховані під ними руки, а голова, спина, ноги — все зверху, все віддано на поталу, і вони це знають...

Сфію-у-у-у... Фрх... Фрх...

Каска нараз стає легкою-легкою. Тимошак колись посміювався: панцир страху... Так був би вже справді панцир!

А тут ще й земля тверда! Скільки не вдавлій у неї лікті, ячейка мілка, як і була.

Га-ахх!

Хтось поблизу глухо зойкнув. Комбат? Ні, трохи лівіше. Хто там лежав?

— Саніта-ар!

Здається, знайомий голос. Але чий? Чий?

А вже онде вие ще одна: сфію-у-у-у... А там — ще, ще, ще... Скільки їх? Га-аххх! Га-ахх! Га-ахх!

Зненацька на бруствер вихоплюється очманіла степова ящірка. Вона стрімголов летить — мовби нею вистрілили — нестримна, ламано-звивиста й гостра, мов блискавка.

— Ку-уди т-тебе?! Тю! В перенісся мені от-от би...

Це діється частку секунди: миттєвий шок ошелешення, крутий звив убік і — кінець. Мовби то була мана, а не

ящірка. Але я все-таки встигаю перейняти вологий зблиск її чорних намистинок-очиць. Більше того, можу заприсягти, що навіть схоплюю їх вираз: в тих сполоханих намистинках б'ється німе волення — схову! Схову!

Стривай, тож, здається, у ящірок відростають одшматовані кінцівки? Так, так, у ящірок! То чого вона боїться, якщо все так просто? Одірвало ногу — інша виросте... Хіба тільки, що боляче?.. Ага — боляче! В тім, мабуть, і причина, що все одно боляче...

Сфію-у-у-у... Ще одна. Все живе боїться болю. А он іще — сфію-у-у-у... Виття грубішає, наростає і обривається: фрх... фрх... Ця — прямо сюди! Все живе боїться... Фрх... Все живе... Га-ахххх!

Дзуськи! Не долетіла! Важений ситий джміль дзичить, падає з заклубленого димом неба і вгрузає в бруствер. Осколок. Такий, певне б, і голову пробив, і було б по всьому...

Раптом серед стовпища безформних напівпочуттів-напівдумок — одна до подиву виразна: як мало все-таки людина пристосована до всього цього! За ті довгі тисячоліття, відколи людство існує і воює, в людині не сталося жодних змін, що зробили б її менш уразливою в бою... Чи на це потрібні ще тисячі й мільйони років воєн, вогню, взаємовинищення? Яка немислимо жорстока ціна! І за що? За те, щоб урівнятися з ящіркою?

Нарешті починає потроху стихати. Гуркіт вибухів все виразніше переміщується у глибину, на тиллові підступи. Помітно віддалилися й виляски шрапнельних вибухів... Сумніватись не доводиться — німці завершують вогневу підготовку і скоро рушать в атаку.

Але поки що стихає, і це все-таки передишка!

Комбат, висунувшись з окопу, дотягується ТАТРОм до мого плеча.

— Живий?

— Живий, товаришу капітан!

— На! Тримай мені восьму й десяту. Весь час тримай! Масивна чорна трубка обпікає руку, мовби її щойно вийнято з горна.

— Альо! «Груша»! «Яблуня»!

Володя Камушкін відповідає одразу. Десята мовчить.

— «Яблуня»! «Яблуня»!

«Невже доведеться бігти на лінію?»

— «Яблуня»!

— «Яблуня» на проводі!

Ху! Жива й десята! Голос далекий і невиразний, але ясно — біля апарата Федя Лопатович. «На проводі» каже тільки він. Та й оця запізніла реакція — теж його. Він завжди якийсь затуманений. Цілком можливо, що й зараз вірші складає. Саша Козлов каже: він і крізь сон вірші декламує. Це на нього схоже. Недаром же в першому батальйоні, де він був до нас, якийсь філолог охрестив його Феофаном — за аналогією з Феофаном Прокоповичем...

— Федя! А Саша де? — кричу щосили в трубку.

— В окопі Саша. Жарко в нас.

— І у нас пече. Просто диво якесь, що лінія досі...

— Не каркай, — застережливо перепиняє «Яблуня».

І це теж — чисто Федорове. Він вірить в усякі химери і навіть не приховує цього.

Капітан Носенко, звівшись на лікті, упівголоса наказує:

— Передать по цепу — підготуватись!

І озиряє той цеп: чи живий він?

Я теж скидаю погляд уліво й вправо: ворушиться там хто-небудь? Гляди — ворушаться! Ще ми, значить, живі! Живі! Комбатів наказ різноголосим шелестом перебігає по окопах і ячейках.

— Без команди не стріляти! — знову кидає капітан.

І це теж приглушеною, хрипкою луною відкочується в обидва боки.

Попереду, схоже, з'явилися німці. Мені їх ще не видно. Але це ясно з того, як капітан прикипів до бінокля. Серце, мовби спіткнувшись, збивається з ритму і негайно ж кидається надолужувати: його удари стають рвучкішими, важчими... Ідуть! До цього, мабуть, неможливо звикнути. Думаю, і перед сотою атакою в людини те ж саме відчуття, що й перед першою. Хоч, можливо, я й помиляюсь. Я все-таки зв'язківець і безпосередньо у відбитті атак брав участь, коли правду казати, лічених кілька разів...

Майже фізично відчуваю, як перестає існувати час. Він раптом втрачає протяжність і випаровується... Час має для людини виміри лише тоді, коли його можна на щось скористати. А зараз... На що його зараз скористаєш? Німці уже ідуть. Те, що має статись за цим, уже неминує.

До краю напружую зір. Чого ж не видать нічого? Кожен м'яз, нерв, кожна жилка в тілі гранично настроєні; здається — зворухни пальцем, і він задзвенить,

Нарешті помічаю: ген у тирсі змелькнула каска. Трохи позаду ще одна. Ліворуч — третя... Втім, зажди, то ж тільки передні. Онде за ними ціла тьма! Каски, каски, каски... Наче суне армада бруднувато-зелених черепах!

Однак ті черепахи обережні — плазом повзуть, поволі... Виходить, бояться? Хоча — де там! Ось вони разом підхопились і кинулись бігцем. Що їм — після такої артпідготовки?! До того ж їх ще багато, до біса багато! Біжать, строчать з автоматів, кричать щось... Чого їм боятись? Вони певні, що нас тут лишилася жменька. А проте ні, — передні знову припали до землі, причаїлись... Ждуть, щоб підтягнулася решта? Чи все одно — тремтять і перед жменькою?

Відклавши ТАТР, зручніше вмошую на бруствері гвинтівку, дістаю з підсумка кілька обойм. Треба, щоб усе було під рукою, напохваті. От-от пролунає команда — і почнеться. Як на мене, то нічого й відтягувати, пора! Німці од нас метрів за триста... Ні, ближче, бо вони ось знов посхоплювалися й біжать... Невже комбат цього не бачить?

Міни бухкають тепер далеко позаду — десь за Сухим руслом. Ще далі, там, у десятій роті, торохкотять кулемети, а ми мовчимо. Мовчимо, аж починає здаватись, що рубіж уже залишений або й мертвий. Та й хто, справді, знає, скільки нас лишилось тут живих — може, й дійсно мала жменька?

Німці перебігають і падають, перебігають і падають... Але обман розвіявся: вони припадають до землі не од страху. То діє БУП. В їхньому БУПі, певне ж, як і в нашому, передбачено, що зближитися перед атакою треба короткими перебіжками. Оце й усе. Скільки ще буде таких перебіжок?

Передній — довготелесий, з засуканими вище ліктів рукавами, на бігу випускає чергу з автомата і плюхкається в тирсу. Десятків зо два ближчих до нього солдатів майже автоматично повторюють ті ж рухи й собі залягають. Так, так, це — виучка, БУП! У кожній армії свій БУП!

Комбат не поспішає. Звичайно, йому видніше...

Але ж отой довготелесий вже знов біжить. Слідом за ним схоплюються і кидаються вперед інші. БУП! БУП! БУП!.. То їхні кроки? Чи так бухає кров у скронях?

БУП! БУП! БУП!

— Ро-та-а-а! Во-гонь! — нараз до фальцету згвинчується голос капітана.

Перший постріл робить моє нетерпіння. Приклад гвинтівки тупо вдаряє в плече, перш ніж я встигаю прицілитись. Та дарма! Зараз я прицілюсь. Швидко перезаряджаю гвинтівку. В цього довготелесого треба, він біжить прямо на мене.

Угрузши ліктями в бруствер, ловлю його на мушку. Ось він! Бий!

Але що це? Випередив? Упав?

Ага, увесь цей заліг. На флангах лунко виляскують кулемети, і то вони притисли німців до землі.

Довготелесий десь зник. Може, його вбило? На тім місці, де він упав, лежить начебто інший. Що ж, бай-дуже, нехай інший.

Цілюсь під каску, щоб у самий лоб. Німець осатаніло строчить з автомата. Нічого, недовго йому! Затамсвую подих...

Ех, чорти б його взяли, пірнула мушка! В останній мент! Це через серце. Воно надто сильно гупає...

Гітлерівець, як і перше, строчить. Мов заведений. Без передиху. Чи не од страху ти так строчиш?

Мені дуже хочеться, щоб це було так. Якщо ворог тебе боїться, значить...

Нарешті під ліктями опинилося щось тверде, і вони сперлись надійно й зручно. Гострий шпильок мушки все слухняніш підкоряється оку. Схоже на те, наче поволі прояснюється в пам'яті: ще одна мить, і згадається щось дуже важливе, яке щойно було вилетіло з голови.

Чогось ізліва замовк кулемет. Заїло? Міняють стрічку? По ворожому цепу мовби перекочується судомо. Треба, щоб цей не підвівсь! Треба, щоб цей...

Тьху! Каска, під котру я цілився, ривком відділяється від землі. Німець робить різкий стрибок уперед, тоді вбік. Хитруеш?!

Він приземкуватий, коротконогий, але стрибає широко. Навчений! Все одно не випущу! В проріз прицілу влітає бліде перекошене лице. Молодий... Стій, куди? А, ось ти де! Пряжка блищить... Треба трохи вище... Я натискаю на спусковий гачок. Ось тобі, будь проклятий!

Німець, виронивши автомат, нараз випростується, розкидає руки, мовби шукає, за що зачепитись, і заточується, коротко скрикнувши, наче гукнувши когось.

«Чи не мутерхен кличеш?!» — сплескуються в мені разом ненависть і торжество. І в ту ж мить пекучим клубком до горла: «Та це ж — людина!»

Ах, будь ти проклятий і за це! Будь проклятий, що змусив мене стати твоїм убивцею!

Кулемет ліворуч знов затарахкав, але гітлерівці, хоч і залягли, тепер не зупиняються, повзуть вперед. Їх відділяють від наших окопів лічені кроки. А вони все повзуть, повзуть... У рукопашну кинуться? Чи пустять в хід гранати?

Ну що ж...

Несподівано настає якесь незбагненне протверезіння. Мовби притьмом розвіявся туман чогось таємничого, досі приховуваного, і відкривається суть, навіть більше — голизна всього, що відбувається доколя. Неможливо відразу осягнути, відки це? Що це? Ясновидіння відчаю? Відчуженість самозречення? Але ще ж не кінець! Навпаки, з найглибших глибин мого ества, наперекір усьому, плеще, піднімається хвиля упертої віри: вистою! Вистою!

Це схоже на диво. Світ, за хвилю перед тим щільно приплющений до моєї стрілецької ячейки, на очах з плаского і обкарнаного знову робиться зречевлено об'ємний: до нього вертається реальність далини, відстаней, співвідношень... І що найголовніше — вертається протяжність часу. Час знову рухається, знову ділиться на секунди й частки секунди і знову, знову слугує — міряй, лічи його, зважуй!

Зараз у моєму розпорядженні справді — частки секунди, і перша думка: «Гранати!» Рука хутко перемацує їх у виямку — одна, друга, третя... Запали на місці. Гаразд! В гвинтівці останній патрон. Вистрелю і вставляю нову обойму. Прямо проти мене збита набакир каска. Під нею червона, налита кров'ю шока...

— Гранати до бою! — звивається поруч різкий голос комбата.

Я все-таки ще встигаю вистрелити.

Німці, мовби їх стьобнули батогом, схоплюються й кидаються вперед. Влучив я в того чи ні? Хоча зараз то вже не має значення. Хапаю гранату...

Майже одночасно здиблюється спереду кілька вибухів. Я, мабуть, оглух, бо тільки бачу, а не чую їх. Втім, і це зараз байдуже! Лють бушує в мені, і поза нею ніщо нічого не важить. Не існує ні рук, ні грудей, ні серця в грудях — є одна жадоба, одним одна мисль: не підпустити!

Отут їх усіх і покласти! В другій гранаті не висмикується чека. Заїло її, ч-чорт! Ніготь, прогнувшись, підпливає кров'ю. Видно, болю теж зараз не існує. І добре! Ану — зубами! Ще раз! Є! Не промахнутися б тільки! Німці он змішались, збилися в купу. Ось туди, туди треба!

Дивовижна, незазнана досі легкість могутньо розливається по тілу. Ще одна мить — і я зірвуся з місця й кинусь уперед сам. Проте без команди не можна. Вона от-от пролунає. От-от. Але її поки що нема...

Німці знов залягли. Так близько, що чути їхні хрипкі подихи. Готуються до стрибка? Але тут вони не пройдуть. Це — напевне! Позад мене вибухає граната. Праворуч ще одна. Кілька важких грудок падає на спину, на каску. «Панцир страху...» — змигує в голові. Дурниці! Страху не існує!

Третю гранату кидаю вже навздогінці німцям. Капітан Носенко схоплюється на рівні ноги.

— Вперед!

Квапливо підбираю з бруствера обойми і натикаюся на ТАТР. Що з ним робить? Про всяк випадок викрикую в мікрофон:

— Ідемо в контратаку! Чекайте!

Відповіді дождатися ніколи. До того ж не виключено, що десь там давно порвало лінію...

Одразу за нашими окопами лежать убиті гітлерівці. Доводиться перестрибувати — обминати загайно. Хтось з розгону перечепився й впав.

— А, мать твою!..

«Чи не Орликов?» — озираюся.

Він!

Німці біжать з усіх сил, намагаючись якомога далі відірватися від нас, а треба їм не дати! Добре було б на їхніх плечах ускочити в ті окопи, що за старим бліндажем, і знов закріпитися в них!

Комбат наддає ходи.

— Швидше! Швидше! Ура-а-а!

У мене незаряджена гвинтівка, і я на ходу б'юся — хочу вставити обойму.

— Ура-а-а! — з коротким верескливим прихлипом підхоплює хтось зліва.

Голос незнайомий. Та я мало кого й знаю з дев'ятої роти.

— Ура-а-а!

Попереду плямиста від поту гімнастерка на згорбленій спині, худі, в обмотках, ноги...

Обойма не влазить. Треба хоч на мить зупинитись.

Чиєсь хрипке сапання наздоганяє мене, виривається вперед.

— Ура-а-а!

Здається, то лейтенант Хомутков. Обойма влізла, і я знов біжу. Так, це він. Тільки що це — поранений? На голові біле кружало марлі...

«Затишшя! — раптом зблискує в пам'яті. Пов'язка на голові лейтенанта с'яє, мов німб.— Ми йдемо до Затишшя!»

Колючий озноб перебігає мені по тілу, пронизує, пропікає серце, і воно нараз вибухає несамовитою спрагою — дійти, дійти!

— Ура-а-а!

Там, там усе — за цими німцями, за цим степом. Голос моєї матері тужить, кличе мене з-поза краю землі, і я відкликаюсь на нього:

— Ура-а-а!

Німці, тікаючи, відстрілюються. Он хтось захитався, упав. Цей не дійде... Може, зараз і я отак — у тирсу, навіки...

— Ура-а-а!

Я не хочу цього! Чуєте, мамо, я хочу дійти! Я того й біжу тут під кулями, що хочу дійти! Це єдина можливість. Нас усе менше й менше. Але хтось же проб'ється, хтось же буде жити!

— Ура-а-а! Ура-а-а!

Німці через голови своїх відкривають відсічний вогонь. Кулемет б'є з-за старого бліндажа. Падає Ваня Орликов. Убило його? Поранило? Ще за кілька кроків, мов підтятий, присідає і перехняблюється набік високий сержант Гаврюхін з нашої колишньої команди «105». Є там, за нами, санітари чи нікого нема?

До старих окопів не так уже й далеко, але ясно — ми до них не дійдем. Рота залягла. Позаду стогне Гаврюхін. Якийсь незнайомий боєць, розпластавшись поруч, перев'язує йому ногу. А що з Орликовим? Намацую в кишені індивідуальний пакет і повзу. Він упав тут недалеко, справа. Але спробуй його знайти! Тирсу, скільки її не толочили, біс не взяв — стоїть густа й висока.

— Орликов? Де ти, Орликов?!

Ніхто не відгукується. Звестися на лікті, щоб глянути,— неможливо: над головою безнастанно цьвохкають і цьвохкають кулі.

— Орликов? Орликов?! Ваня?!

Нарешті натикаюся на нього. Обличчя заюшене кров'ю. Рот широко розкритий і застиглий...

В якому Затишші виглядають Ваню Орликова? Він не прийде. Ваня Орликов залишиться тут.

Хвилини через двадцять ми знов лежимо на недавній вихідній позиції, і все починається заново.

Сфіффю-у-у... Га-аххх! Сфіффю-у-у... Га-а-аххх!

Я щойно повернувся з лінії — її таки перебило. Правда, порив відшукався недалеко — метрів за чотириста позад наших окопів. Але поки я біг туди й назад, німці знову почали гамселити із мінометів, і я, хоч це й конче треба було, не встиг навіть і на чверть штиха поглибити свою ячейку. А тепер уже пізно. Тепер краще не рухатись; на мить одліпийся од землі — і чирконе осколком...

Капітан Носенко — не уявляю, як йому під цей немовчний гуркіт вдається щось добрати, — уточнює обстановку на ділянках десятої і восьмої рот. Особливих якихось змін, видать, ні там, ні там не сталося. З тих запитань, які капітан натужно викрикує в ТАТР, ясно, що десятий, як і раніш, скрутно; восьму ж німці ще й не займали. Та це не важко пояснити. Перед її порядками — протитанковий рів та мінне поле, то чого їм лізти туди? Тут, на голому місці, значно простіше.

— Алло! Селищев! П'ятнадцять! П'ят-над-цять! — кричить у трубку комбат. — Що? Так, так. П'ятнадцять бійців на лівий фланг, у розпорядження лейтенанта Хомуткова!

Мені вчувається в цьому щось фатальне: все, до моторошності, все складається так само, як і перед тією атакою, навіть це. Знов підмога з восьмої роти, і знов на лівий фланг...

Хоча, стривай, ген там, далеко справа, начебто здійнялася стрілянина. В коротку прогалину між вибухами зненацька ввірвалася віддалена кулеметна черга... Чи, може, то мені примарилось? Про всяк випадок треба доповісти комбатові, і я обертаюся до нього.

— Товаришу капітан! Товаришу капітан!

Він досадливо махає затиснутою в руці трубкою — зажди, мовляв, — і аж витягує ший, дослухаючись. Значить, і йому щось причулося?

Схоже, це на терені укріпрайонців, але що там відбувається, — добрати поки неможливо. Враження таке, що

бій розгоряється, і це особливо насторожує, бо не відомо, в чийх руках ініціатива. Якщо німці мають змогу тиснути і на нас, і на урівців, це означає, що у них або й було досить сил (і, отже капітан Носенко помилився в своїх здогадках і розрахунках), або їм надійшло підкріплення, і наші справи, хоч так, хоч так, куди гірші, ніж ми уявляли. Коли ж, навпаки, атакують урівці, тоді... тоді...

На якийсь час я навіть забуваю про обстріл. Та не лише я. Комбат мало не по груди висунувся з окопу — так спрагло ловить він відгомін того бою. Ляскотня пострілів дедалі гущішає, дужчає. Раз по раз її перекриває розкидане бухкання гранат... А ось зараз... ну, їй же право, там... там кричать «ура!»

— Прориваються! — чи то полегшено, чи то захоплено видихує комбат, і на його схудлому, з запалими очима виду з'являється вираз неприхованого торжества.

Що ж, він має право торжествувати. Повне право! І я теж торжествую. Я ледве стримуюсь, щоб і собі не крикнути «ура!», бо в цьому прориві сусіднього батальйону — і їхній, і наш порятунок. І дякувати за це передусім треба капітанові Носенку, який так вірно розкусив і зруйнував німецький план!

Все вийшло точнісінько, як він передбачав. Ми змусили їх сконцентрувати основний удар проти нас, і ось активізувалися урівці. Тепер, тільки-но гітлерівці кинуться залатувати прорив на тій ділянці, знову натиснемо ми. Та ще ж стоїть ліворуч перший батальйон! Мусять же вони нарешті вдарити! Скільки може тривати те перегрупування?!

Попервах я навіть не вірю своїм вухам: інтервали між вибухами начебто довшають... Та ні, таки довшають! Жерстяне гримкотіння шрапнельних розривів і зовсім припиняється... Значить, батареї й справді надійшла команда знятися звідси? Значить, скоро кінець?

Гостре передчуття близького зламу на мить пронизує груди й зв'южує в серці уже було пониклі сподівання, що ми вирвемося звідси й проб'ємося до своїх. Так, так, ми вирвемось і проб'ємось і ще битимемось, битимемось і битимемось, поки й не переможемо! Хай-но гітлерівці відтягнуть звідси хоч одну-дві роти... Вони ще не встигнуть розгорнутися проти бойових порядків урівців, як ми рвонемось вперед і турнем їхній заслон з тих окопів, що за старим бліндажем, а там — у степ, а там...

Га-ахх! Га-аххх! Ліворуч, на самій лінії окопів, виростає два руді стовбури і западає тиша.

Все?

Розімлілий від спеки вітерець мляво переполіскує сріблясті волоті тирси... Видать, так воно і є — це останні. Хоча ні, онде ще одна свистить, наближається... Га-аххх! Позаду глухий зойк і чийсь зляканий голос:

— Альошо! Альошо!

Ех, будь вони прокляті! Ще й останньою міною скалічили або й вбили солдата!

Чи, може, й ця ще не остання?

Проминає кілька неймовірно довгих секунд. Нової не чуть. Вирішую про себе: якщо не завіє, поки долічу до п'ятдесяти, можна буде вважати, що це все. Один, два, три... П'ять... Вісім... Десять... Тихо. Одинадцять... П'ятнадцять... Двадцять... Тихо! Окрилений надією, продовжую... Двадцять один... Двадцять три... Двадцять сім... Тридцять...

Ні, ще не все! З-за старого бліндажа знов зі зловісним посвистом виривається міна, за нею ще одна, тоді ще... Сфіфю-у-у-у! Сфіфю-у-у-у... Що ж це, виходить, нічого не зміниться?!

Тим часом стрілянина праворуч явно починає вщухати, і не відомо — чи це від того, що урівці таки пробились, а тепер віддаляються, чи, може, вони видихались і відкотились назад? За повільними клубами куряви й диму, що, не осідаючи, суваються перед нашим рубежем, мов за глухою стіною, усе помітніш і помітніш гаснуть відгомони бою. Дріботить далекий кулемет, судячи зі звуку — наш, ручний. Озався німецький крупнокаліберний... Рушничних пострілів все менше й менше... А ось їх і зовсім уже не чуть...

Капітан Носенко витяг цигарку, але не припалює — мучить, мене її нервовими пальцями.

Міни натужно рвуть загусле, перенасичене пороховим гаром повітря. Мов од дужого повіву бурі, над нашими головами знов починають гриміти закрайки невидимого жерстяного даху... Нічого не змінилося. Нічогісінько! А що буде далі?

Знати б хоч, чим це в них скінчилось. Прорвалися вони там? Залягли? А якщо прорвалися, то яким боком це обернеться до нас? Наш комбат ударив би фашистам у спину. А вони — вдарять? Що, як єдиним наслідком цього прориву буде те, що він вивільнить для активних

дій проти решти оточених ті кілька німецьких рот, що тримали в кільці урівців?

Коли невдовзі вдалині перед нашими окопами з'являються німецькі каски, у мене зненацька прохоплюється сумнів: чи це, бува, не сон? Тільки в тяжкому болюсному сні може з такою точністю повторитись раниш бачене! З-поза пагорбів, з гарячого марева срібно-лиснійою тирси суне армада брудно-зелених черепах... Вони, здається, не поспішають. Вони обережні й полохливі, ці черепахи. Але ось одна з них метнулася вгору. За нею — одразу три, тоді п'ять... Ворожий цеп, відірвавшись від землі, стрімко кидається вперед, і перед очима знову ті ж розхристані на грудях мундири, ті ж засукані вище ліктів рукава, ті ж вібруючі автомати... БУП! БУП! БУП! — важко відлунює у скронях. БУП! БУП! БУП! Можу заприсягти, що онде цибає той самий довготелесий, котрий минулого разу набігав прямо на мене. А оцей приземкуватий... Я ж його вбив! Звідки він знову узявся тут?!

Капітан Носенко і зараз не поспішає з командою відкривати вогонь: у нас мало патронів, і бити треба тільки напевне. Але нарешті й він не витримує.

— Рота-а-а...

Припавши шокою до напеченого сонцем ложа, ловлю на мушку того приземкуватого, а він, як і перше, хитрує — то скікне вбік, то впаде... Але я його не випущу! Ось зблиснула його пряхка... Щезла і знов зблиснула... Автомат б'ється, як у лихоманці... Згинь! Я натискаю на спусковий гачок — згинь, навіжений!

Гітлерівець заточується. Ясно бачу, як вислизає з його рук автомат; чую здушений вереск. Брудно-зелена черепаха плюхається в тирсу й застигає... Все! Втрете цей уже не вернеться.

Але він вертається й втрете. Усе вертається і втрете, і вчетверте, і вп'яте. А далі я вже збиваюся з ліку. Вони лізуть і лізуть, як з-під землі, і ми стріляємо, кидаємо гранати. Потім біжимо вперед і кричимо «ура!». І знов, відстрілюючись, відходимо. І знов окопуємось: біля підбитого капітаном танка; і ще раз — поза останньою нашою землянкою. Вона горить, і з неї поспіхом виносять пораних...

А що було по тому? Що було по тому?

Світ двигтить, здиблюється, вислизає, летить шкереберть... Вибухи, постріли, крики... Запаморочлива веремія диму, крові, виверженої землі, і в цім невпиннім, не-

мовчнім шарварку напливають одне на одне знані й чужі обличчя, зціплені й волаючі роти, руки з гвинтівками, з рвучко занесеними для кидка гранатами, і руки, знеможено звислі, незручно підібгані, мертві... Чиї, чиї це руки? Чиї згорблені, плямисті од поту спини на бігу поколихуються попереду? Чия пробита каска тупо дзенькнула й впала на бруствер? Гаряча, каламутна хвиля бою котиться степом, переколошкуючи й змішуючи в одне квапливі вистуки кулеметів, надсадні голоси команд, чорні виплески розривів і людські тіла, людські тіла...

Іноді мені починає здаватись, що то був не один, а п'ять, може, десять днів. Один день, безсилий вмістити стільки вогню, стільки смертей, стільки крутих перепадів од надії до безвиході, коли після щойно здобутої передишки все тут же летить у безодню і ти вже навіть не прощаєшся зі світом, бо скільки разів можна прощатись?!

Треба стріляти! Поки є ще патрони, треба стріляти, і ти стріляєш! Живий, а може, вже й мертвий, ти осатаніло смикаєш затвор і натискаєш на спусковий гачок; живий, а може, вже й мертвий, схоплюєшся по команді і, пригнувшись, біжиш, куди біжать усі, і, впавши з усіма, знову смикаєш затвор та натискаєш на спусковий гачок...

І одно лише, що час від часу скидаєш погляд на сонце. Тільки це й відрізняє тебе від мертвих, що ти зрідка ще згадуєш про нього — де воно?

Ех, високо ще сонце, високо!

— — — — —

А тут уже стемніло. Пройшов дощ, і так дурманно пахне землею! В розчинене вікно, разом з вологою свіжістю, лється таємничий шепіт листя; з далеких, затоплених Волгою лугів долинає ледь чутне квакання жаб...

Як називається ця планета? Яким побитом я опинився на ній?

По дощатому тротуару цокають каблучки. Швидкі — дівочі. Ще чиїсь — замислені чи стомлені. І знов — молоді, нетерплячі.

— Катю, подожди!

— Це ти, Машо?

— Я. Подожди мене!

За рогом хтось — певне, котрась із них — починає міцним, соковитим контральто:

За речкою за быстрою-у-у,
Где зелена трава-а...

І одразу приєднується трохи боязкий, та на диво призмний дискант:

Гуляли ми с миленочком
Не вечерок, не два-а...

Голоси на цій казковій планеті відлунюють мелодійно, дзвінко.

Гуляли ми, зустрічалися,
Покуда вышел срок —
Уехал ненаглядный мой
На Дальний на Восток...

Жаль, не дізнаєсь, що було затим... Повернувся він? Побралися вони? Чи з Далекого Сходу взяла й кинула його доля на далекий Захід? Дівчата йдуть споро, і слова вже подаленіли. Слова в пісні завжди даленіють першими...

А ось і мелодія урвалася. Знову — шерех листя, замислене квакання жаб... І — тиша. Джерельно-прозора і, їй же право, — запашна. Її можна пити. Нею можна дихати, як повітрям.

Такою тишею оповито в моїх спогадах дитинство. Здається, перше, що відклалося в пам'яті, — це запах і смак тиші. Потім, у школі, тишею пахли мені книжки, ще згодом — замрія... Що ж, то й природно: як колос нивою, де він зріс, так заповітні думи людські пахнуть тишею, в якій вони визрівають. І якщо зараз на землі катастрофічно поменшало тиші, то це така ж біда, як і ерозія орних земель...

Треба вертати на ту мою обпалену, оглухлу од вибухів планету, а щось стримує. Що стримує мене? Пекучий біль останніх годин? Печальна необхідність прикінцевого підсумку, який остаточно відокремить загиблих від живих і остаточно назове їх мертвими?

Думка, схоже, перестала коритись мені. То, мов полохаючись чогось, поривається кудись убік, то, знов слухняна, але розпливчаста, безсило, як буває, несфокусований промінь, ковзає, нездатна бодай що-небудь висвітлити...

Може, я просто стомився?

Годинник мій стоїть — забув завести, але ясно й так — уже нерано. Недільних каблучків під вікном усе менше й менше. Пісенні голоси все рідше розтинають тишу...

Хоча — ще ж не звучала Людмила на пісня! Чи її, гляди, сьогодні й не буде?

Ні, ген зачулась!

Отвори потихо-оньку калитку
И войди в темный сад ты, как тень...

Я вже начебто ждав її. В кожному разі, я й не згледівсь, як звук до того, що вона має бути... Який це вже вечір уряд заводять там цю тужну й жагливу пластинку? І хто її, взнати б нарешті, заводить? Невже й дійсно Людмила?

Чогось мені починає здаватись, що я помилявся. Надто вона, принаймні з вигляду, серйозна для такої сентиментальної затії, і, отже, цілком можливо, що я даремно всі ці дні так по-братськи (щоб не сказати — зверхньо) співчуваю її рожевій наївності.

Але тоді ж — хто?

Певне, й сьогодні буде, як завжди. Разів два чи три пісня прозвучить на цовну силу — з відвертою, аж дразливою кличністю. А потому — мовби торкнуться її якісь чари — стане вона тихою і затаєною, як несмілива мольба... Чим це спричинюється? Невже просто тим, що там зачинають вікно? Чи, може, наостанку ту пісню заспівує живий голос?

Знов:

Отвори потихо-оньку калитку...

Це ще з відкритого вікна. Вірніше, це ще пластинка. Патефонний прихрип виразно домішується до акомпанемента, та й голос співачки через нього видається перетрудженим і старим. Але скоро він помолодшає: кінчається передостанній куплет.

А це вже останній. Чудо станеться за цим разом чи за наступним?

За цим! Ось воно! І чого я, спитай мене, мудрствую? То ж Людмила, Людмила співає! То її по-дитячому беззахисне кохання бринить у жагучій цій старовинній мелодії, і я, коли не святотатець, то вже напевне черствий сухар, бо мав би низенько вклонитися їй за одну оцю довірливість, за наївну сміливість, за впертість, зрештою. У нормальної людини сама лише свідомість того, що поблизу б'ється прихильне до тебе серце, мала б викликати принаймні вдовolenня, а я...

Хоча у тому, мабуть, і річ, що ми не близько: ми на різних планетах, і зараз між нами нездоланна, фантастично нездоланна відстань, яку...

Щойно я, здається, збагнув, що саме стримує й мучить мене: просто я не уявляю, як покину те поле. Поки збирався писати та ось писав про нього, я, де б не був, однаково залишався на нім. А коли допишу? Чи не віддалиться воно від мене, коли допишу?

Це було найважче, але й найвище поле мого досьогоднішнього життя. Та й чого я написав «досьогоднішнього»? Довіку, довіку я, знаю, болітиму ним і довіку пишатимусь тим, що був на ньому. Не зрадити б тільки його. Не зрадити б у собі свою причетність до нього. Тут і за найменшу похибку прощення не буває, бо перед високістю таких піль суд чиниться уже не за звичайними кодексами, а — в найсуворішому і найурочистішому розумінні цих слів — *ab pomine aeternitatis**. І — жодного попуску. Жодного! У людини — я це зараз, як ніколи досі, зрозумів — немає в житті ні вищого, ні тяжчого обов'язку, ніж той, що на неї накладає вічність..

І вже заодно: болю — дужчого, гострішого болю теж нема.

Це я знаю давно — чи не з того далекого дня, коли хлопчиком, впавши горілиць на траву, вперше задивився в небо. Висока, особливо передосіння, холодна синява завжди заронює в душу оцю нестерпну туфу безсилля перед недосяжним і вічним.

А потім мені відкрилось, що найближче вічність підступає до нас уночі. На чорнім, всіянім міріадами зірок небі мені малювалось її обличчя, і я ходив до неї на побачення.

То були бентежні, заворожені години. Іноді вічність лежала переді мною проваллям; я стояв на самому краєчку земної тверді, а вона була обривом у ніщо за півкроку від мене. Тоді я боявсь, а ще більше — ненавидів її.

Але частіше вона була храмом, неосяжним і величним Храмом Безміру, і я впивався розлиотою в нім урочистістю. Мені здавалось — я чую потаємну ходу часу, і високий трагізм його безповоротності не засмучував, а надихав, народжував у душі якусь кличну піднесеність...

І нехай пізніш, коли чар минав, це починало здаватися піднесеністю метелика, який летить на вогонь, я все-таки за неї, за цю піднесеність! Перед лицем вічності то єдина гідна альтернатива. Але тут необхідна мужність.

* Іменем вічності (лат.).

Навряд чи на що інше потрібно стільки мужності, як просто на те, щоб жити.

Днями ми якраз говорили про це з Тетяною Павлівною, навіть сперечалися. Мова зайшла про ганебність безкрилого животіння. І саме — перед лицем вічності. Скільки ще є таких, що живуть аби день до вечора, без, сказати б, генерального задуму, без великого горіння, безликі від народження й до самої смерті!

І я не помітив, як у неї раптом змінився настрій.

— Я оце подумала... Диваки ми! — Вона гірко посмінулася.— Примірюємось до вічності — о aeternitas! — І осуджуємо безликих... А на тлі цієї етернітас... ми всі безликі. Через п'ятдесят, а тим паче сто років не буде вже ніякої різниці між нами й ними, між нами й тими, хто на тисячу років випередив нас... Чи не так?

Тут начебто немислимо спорити — тут годиться мовчки потужити, поскаржитися в душі — кому? — на незavidність людської долі. Але мені зненацька гостро забалося заперечити. Якась уперта сила зануртувала в грудях: та це ж аксіома відчаю! Звичайно, людина ніщо перед велетенською безконечністю часу. Не метелик навіть — порошок, яка летить у безвість. І однак таки наперед визнати свою безликість, значить свідомо приректи себе на неї, капітулювати. А людина мусить змагатись, хоча б для власної своєї гідності змагатись і змагатись! Недаремно ж бо мовив великий латинянин: *ut desint vires, tamen est laudanda voluntas!**

Я сказав про це. А що Тетяна Павлівна не похопилась одразу відповідати, додав по хвилині, сподіваючись тим остаточно переконати її:

— Зрештою, якщо з народження привчати людину до думки, що вона безлика й безсила піщинка, то чи буде в неї стимул до життя? Чимось же треба її вабити, кликати, коли хочете — заманювати?!

На останні слова вона хутко обернулася до мене.

— Будь ласка, вабте! Пообіцяйте людині безсмертя хоча б. Чим не стимул? Церква обіцяла потойбічне життя, ми ж ось...

— Безсмертя не така вже й фікція, як ви гадаєте,— перебив я.— Нехай людині і не дано фізичного безсмертя, але ж жити врівень з безсмертям вона спроможна?

* Нехай бракує сил, гідне хвали бажання.— Овідій. (Лат.).

Саме вміння дивитись на свої діяння очима вічності робить її безсмертною!

— Чистісінька софістика!— Ми підійшли до її будинку, і Тетяна Павлівна рвучко відчинила хвіртку, але тут же забула про неї.— В розмовах про безсмертя, незважаючи на висоту «штилю», завжди є присмак боягузтва. Куди героїчніше жити, напевне знаючи, що ніякого безсмертя не існує!

— І, значить, не існує ніякої відповідальності перед прийдешнім?

— Це різні речі!— незгідно хитнула вона головою.

— Зовсім ні. Хіба духовний зв'язок поколінь не тримається на безсмерті звершень, що передаються в спадок?

— От-от! Духовний зв'язок... Спадок...— Вона іронічно скривилася.— Вам не здається, що від цього дещо ідеалізмом відгонить?

Ми довго того вечора говорили. Якийсь у неї настрій був — задерикуватий, сперечливий. Іноді мені вчувалося в цьому щось навмисне; скидалось, їй подобається мене дражнити. В кожному разі, такою я бачив її вперше. Хвилинами вона нагадувала мені то Лїду Турчак (коли та, бувало, розпалиться — кулачки стиснуті, коси врозліт: «Це пусті слова, розумова гімнастика! Давайте без туману!»), то Катерину Любко. Здається, одна Катя і вмїла в нас серед кипіння пристрастей слухати, нітрохи не гарячкуючи, а потім одною насмішкуватою фразою збити з позицій хоч і якого затятого спорщика. «Юпітер, ти огризаєшся? Значить, ти геть втратив почуття гумору!»

Але я відхилився. До того ж і сама наша суперечка істотно різнилась від тих, нерідко умоглядних, а часом і відверто книжних перепалок, що спалахували в студентському гуртожитку довоєнних літ.

За тим, що я, можливо, з зайвиною запалу доводив Тетяні Павлівні (та й самому собі), ятриться мій невігаданий біль. Смерть... Небуття... Безсмертя... Колись ми надто часто вживали ці слова в їхньому, сказати б, високому, чисто філософському розумінні, забуваючи, що принаймні перші два з них означають ще й щось цілком конкретне. Війна невмолимо нагадала про це. Смерть рідко якого дня не забирала кого-небудь з моїх товаришів. Правічна безликість небуття стирала з живого тла землі їхні очі, обличчя, постаті; в правічній по-

рожнечі безгоміння розчинялись і зникали їхні голоси, легіт їхнього дихання, биття їхніх сердець...

То дуже просто — спитати себе: «Хто ти й що ти перед величчю вічності?» — і ревно впасти ниць: «Ніщо!» Але кому дано право відповідати за них, а тим більше так відповідати за них? Адже, зрештою, коли говорити про безликість, то ті, котрі доживають до сімдесяти-вісімдесяти, повинні за неї винуватити самих себе: вони мали час на дерзання і не скористалися з нього. А полеглі в бою?

Колись, після перемоги, уже не на фанерних — на гранітних обелісках викарбують їхні імена... Та от — що люди знатимуть про тих, хто ті імена носив? Якими вони уявлятимуться їм? Вицвілі гімнастерки, пілотки, гвинтівки в руках... А ще що? Що ще? Невже сотні, тисячі, десятки тисяч загиблих стануть однаковими, як стебла в полі? Так і стебла ж у полі, живі стебла, коли придивитись, — різняться одне від одного!

Чорт забирай, мені не соромно ломитись у відчинені двері! Є певна кількість дверей, в які, дарма що вони ще з ветхозавітних часів відчинені, кожен мусить вломитися сам. І я ломлюся! Я хочу знати, що скажуть людям ті відзвучалі імена? Який відгук викличе через п'ять, а тим більше десять літ ну хоча б таке сполучення звуків: Петро Подольян? Що сколихне в душі, про що нагадає воно всім, крім його матері та ще, може, нареченої? Вицвілу гімнастерку? Пілотку? Гвинтівку в руці?

А живим будши, Петро ходив по землі трохи заважкими, по-селянськи надійними кроками і мав на диво вразливе, мало не дівоче серце. Він любив пісні і під хороший настрій стиха наспівував чи мугикав щось під ніс, а як нападав поганий, дивився спідлоба якимись не похмурими — голодними очима.

Я думаю, Петро більш ніж хто інший відчував нестачу радості, бо не вмів задовольнятися малим. Я знавав багатьох, котрі, щиро захоплюючись людською стійкістю й цільністю, могли хоч кому довести, що краще не брати зараз ні крихти, аби потім ваговитішим було все; але знаю також, що далеко не всі з них уміли самі жити так. Що ж до Петра, то він і говорити вголос про те далеке в с е уникав, побоюючись мабуть, щоб воно в одежі слова не стало звичним і буденним. Він не

просто носив — він, мов таємничий скарб, беріг його в собі.

Але він не вмів берегти себе. Йому щось подібне й на думку не могло спасти — це я знаю напевне.

Не треба витратити роки і переводити пуди солі, аби спізнати людину. Значно простіше поїздити разом з нею, побувати поруч в поході. Це чимось нагадує Ейнштейнів парадокс часу: години спільного руху рівноцінні рокам взаємного вивчення, так би мовити, в стані спокою. І тут зовсім немає натяжки. Дорога, з її постійною бентежливою напругою і неминучими тяготами, а тим більше — безупинна кочівля війни, владно змушує кожного інтенсивніше жити, а раз так, то й швидше розкриватися.

Петро в цьому відношенні не становив винятку. І якщо ми не знали про нього абсолютно всього, то, в усякому разі, щодо того, що знали, не помилялись.

Він був надійний—це перше, що проситься сказатись тут. Не картинно, не афішовано—просто надійний. Подібне відчуття йде від твердої землі, коли сходиш з човна, від даху над головою в негоду. Щось він таке випромінював з себе, що круг нього постійно пругувало поле спокійної сили. І разом з тим у ньому вражала якась аж соромлива стриманість. І вона теж привертала. Хотілось бути біля нього — говорити з ним чи разом мовчати... Тих, котрі стрімголов летять, аби опинитись першими біля похідної кухні, та першими кидаються захоплювати кращі місця в вагоні чи в землянці, часто дивувала, ба й відлякувала його аскетична байдужість до будь-яких суєтних вигод і благ. Але й їх вабило до нього. Може, тому, що він був для них загадкою? Чимось же він, справді, жив таким, що, до педантичності загострюючи в ньому почуття відповідальності та обов'язку, водночас породжувало цю незрозумілу їм байдужість до дрібниць повсякденного побуту! Думаю, вони в душі навіть заздрили йому — і саме на це!

А про минуле його ми знали мало. Здається, одному мені й було відомо, що до війни він працював агрономом і одночасно навчався на четвертому курсі заочного сільськогосподарського інституту. Петро вкрай рідко згадував те своє життя, і я думаю, що, крім природженої його небалакучості тут чимало заважила ще й та обставина, що доля звела нас з ним у пору, коли спомини про довоєнне не те щоб відболіли, а вже якось

задавнилися, поступившись місцем свіжішим і болючішим спогадам воєнним...

І все-таки трапилось одного разу, що Петра на кілька хвилин прорваліо.

Було це десь за тиждень до оточення. Пізнім вечором сиділи ми вдвох у ході сполучення, і повз нас пронесли в плащ-палатці хліб. Навдивовижу запашний, якийсь кричуще домашній. Петро миттю притоптав самокрутку й смачно, на повні груди вдихнув.

— Чуєш, як пахне?

Я й собі поспіхом пригасив цигарку. Запах свіжого хліба якимсь чудом не розвіювався, стояв у ході сполучення. Несподівано Петро спитав:

— Ти голодував коли-небудь?

— Голодував.

— І я голодував... У тридцять третьому. Пам'ятаю, мене тоді в снаж переслідував стоколос. Мало не щоночі побивався, чому така назва дісталась якимсь травам... Жито, пшениця мусили б так зватись!

Він замислено потер неголену щоку, і враз — мовби пробило запону давно стримуване — заговорив, трохи аж захлинаючись, гаряче й захоплено.

— А буде ж, буде час, коли хліб зрівняється з повітрям — на кожного сушого по скільки завгодно! Гадаєш, це неможлива річ? Дарма! Людство справіку б'ється над цим і не заспокоїться, поки не доможеться свого, бо яких би висот не сягла людина, вона не почуватиме себе повним господарем життя, не ставши перед тим повновладним господарем хлібного поля!..

У нас потім уже не трапилось нагоди продовжити цю розмову, і я не знаю — може, за тим фантазуванням не одна лише билась одвічна жага хлібороба, а й стояло щось і більше, гляди, навіть конкретне? Тепер цього вже не встановиш. Та й чи треба встановлювати? Цілком досить того, що Петрові було лише трохи за двадцять і все в його житті ще тільки починалося...

Він жив у передчутті майбутнього, як плодове дерево навесні, і, певне, від цього зосередженого чекання бралося в нього й усе інше — і твердість, і стриманість. І те, що здавалось нам затаєністю... Її, оцю затаєність, не так-то й просто було збагнути. Я знав Петра майже повних півроку, а це, як на мирне життя, не менше десяти літ. Але й при мені він лише один-єдиний раз — коли обмінювались адресами — вимовив уголос ім'я

своєї нареченої. Чому? Тепер я розумію: тому, що ним володіло надто трепетне, надто святе нетерпіння. У стародавніх народів були такі храми, куди, на знак особливої їхньої святості, навіть найвищим жерцям не дозволялося заходити, коли їм заманеться.

А тепер ось убито жерця і зруйновано його храм, хто зна, чи не найвеличніший з усіх, які тільки й були на землі,— Храм його Прийдешнього Дня. І ніхто неспроможний уявити, нікому й вві сні не наснитися, яким він міг бути, бо з усього і — за все залишився тільки разок літер, з яких складаються Петрове прізвище й ім'я — дванадцять німих літер...

Учених, котрі десятиріччями б'ються над загадками нерозшифрованих написів, не полишає віра, що вони врешті таки підберуть до них ключа. До імен на солдатських обелісках ключ загублено навіки. І нехай вони будуть згодом увічнінені на граніті чи металі, світ однаково ніколи не дізнається, що втратив він з кожним із них. Хіба що тільки перерахує їх сотню до сотні, тисячу до тисячі...

То дуже високо й дуже печально сказано: вмирає не просто людина — частка людства вмирає..

А коли разом гинуть тисячі? Тисячі тисяч? Та це ж ціла планета!

Ціла планета відривається від Землі і зникає безвісти. Ціла незнана планета з відомою в уривках передісторією, але зовсім не відомим майбутнім.

Одне тільки ми знаємо напевне — що повік не побачим її і не почуємо про неї нічого.

І ще ми знаємо, що серед тих, кого безповоротно занесло в ту невідомість, є з кров'ю одшматовані од наших сердець. З них, найболючіших, і починає кожен з нас свій сумний перелік: Петро Подолян, Варвара Безпалова, Антон Тимошак, Іван Орликов, Леонтій Хомутков...

Хоча лейтенант Хомутков у цьому зошиті ще живий, і я даремно забіг наперед. Тут ні за чим поспішати вперед, тим більше, що й він не останній в гіркому цьому ряду...

— — — — —

Ні, ні, в цьому зошиті лейтенант Хомутков ще добрих півдесятка сторінок буде живий. Коли ми окопувались за останньою нашою землянкою, капітан Носенко ще посилав мене до нього з наказом. І коли німці при-

тисли нас до Сухого русла, він також був іще живий. Комбат віддав під його команду рештки десятої роти після загибелі лейтенанта Тимченка.

В Сухому руслі на той час збилися всі, хто вцілів. Переважно то були курсанти з восьмої роти, яку протитанковий рів прикривав від лобових атак. Пізніше, коли німецькі автоматники з'явилися у неї за спиною, старший лейтенант Селищев тим же протитанковим ровом провів залишки пошарпаної своєї роти до Сухого русла, де з нас — ще півгодини — й не зосталося б жодного.

Правду сказати, я не пам'ятаю, чи дуже зрадів з того підкріплення. Все задубіло, вмерло в душі. Здається, навіть і відчуття небезпеки вже минулось, і це цілком природно: людина тривожиться лише доти, доки на щось іще надіється. А нам уже не було на що надіятись...

А втім, свіжі сили трохи збадьорили нас. Як-не-як прийшло чоловік сорок п'ять чи й п'ятдесят, з двома кулеметами, з добрячим запасом патронів і гранат. Особливо гранат! Старший лейтенант Селищев знов — у котрий вже раз протягом того безконечного дня! — виручив нас.

Але це було востаннє.

І разом з тим це було останнє, що він встиг у житті.

Долаючи слабість, старший лейтенант ще підповз до комбата, доповів про прибуття ввіреної, — обличчя його на мить зсудомилось од раптового спазму, — ввіреної йому роти і тільки потому завважив, що з чобота в нього дзюрчить кров.

— Чортзна-чого вона не спиняється! — вилаявся він. — Перев'язали ж!

А потім виявилось, що вже після перев'язки буквально якимсь сантиметром вище першого вцілив ще один осколок і перебив артерію...

Военфельдшера на ту годину вже не було живого, і джгут заходився накладати санітар з восьмої роти Захарія. Проте чи то він не дуже вмів, чи надто небезпечна була рана, кров не спинялась. Очманілий від невдачі, санітар кинувсь метушливо перекопувати свою похідну сумку: десь у нього був вузький — спеціальний! — ремінець, і він в момент його знайде!

Та тільки що вже від того могло змінитись?

Хоч так, хоч так все було скінчено, і, може, краще за всіх це розумів сам старший лейтенант. Поки санітар, мало не плачучи, патрав свою сумку, він, збоку здавалось — спокійно й зосереджено, дістав з кишень і склав на розстеленій хусточці партквиток, командирське посвідчення, фотокартки...

Була одна з тих коротких передишок, коли німці, щойно відкотившись, готувалися до чергового приступу, і всі ми, хто лежав поблизу, не зводили очей з старшого лейтенанта. Що його зараз могло б урятувати? Джгут, хай і зверхнадійно накладений, виручає, коли поблизу є госпіталь або медсанбат. Через три, од сили чотири години його конче необхідно зняти. А що буде з ним та й з нами усіма через чотири, ба ні — через одну годину?

Гітлерівці з того часу, як ми окопались на схилах Сухого русла, знавісніли до краю. Вони знали, що нас тут жменька, і їх до сказу лютила наша затятість. Раніше — відразу, як ми відійшли були до підбитого танка, та, здається, ще й трохи згодом — вони разів кілька пропонували нам скласти зброю. Якось були навіть прокричали, що, коли ми негайно знімемо руки, життя буде збережено без винятку всім, у тому числі й комуністам і євреям...

Тепер вони вже нічого не пропонували ні всім без винятку, ні комусь окремо. Закіптюжені, осатанілі од власного лементу й пальби, повзли вони, набігали й, відкинуті, знов починали все спочатку. Чортзна-відки їх і бралось стільки — з прірви, з безодні якоїсь лізли вони? Але дарма, що підступи до Сухого русла дедалі щільніше встеляли нерухомі темні купи, ворожий цеп від атаки до атаки нітрохи, здавалось, не рідшав.

А в нас тут щораз більше й більше ставало безпритульних гвинтівок і все менше з кожним пострілом лишалось патронів на гвинтівку. Скільки ми ще спроможні були протриматись? Запаси восьмої роти, звичайно, трохи підживили нас, та чи надовго могло їх вистачити? А ще на чиюсь підмогу чекати не доводилось. Хіба що перший батальйон озвався б. Так де він, той перший батальйон?!

Коли санітар Захарія, зраділий, що знайшовся той спеціальний ремінець, схотів був знов завзятися коло джгута, старший лейтенант притримав його руку.

— Заждіть, Захарія, ви спочатку документи оці...

— Нащо віддавати документи? Живий чоловік сам носить свої документи!— гаряче запротестував санітар і нараз схлипнув:— Думаєте, фальшивка Захарія, да? Нічого не вміє Захарія?

У старшого лейтенанта судомисто сіпнулись губи.

— Та що ти, Захарія! Це зовсім не ті документи! Зовсім не ті!

Певне, то було вперше за всю його службу. Ніхто не пам'ятав, щоб сухуватий, завжди строго офіціальний старший лейтенант Селищев звернувся до кого-небудь на ти. І можливо, що й неправду він говорив уперше.

— Так що,— по хвилі продовжив старший лейтенант,— роби, що кажу... Розшукай батальйонного комісара, якщо він живий, і віддай...

Батальйонний комісар був живий, але малося йому зле. Ослабілий від втрати крові й від спеки, він, коли стихало, здебільша лежав, уткнувшись каскою в бруствер, і, хоч нас розділяло якихось чотири чи п'ять ячеек, мені з-за непомірно грубої від намотаного бинта руки, на яку він примостив гвинтівку, тільки й видно було, що сірий жмутик злиплого від поту волосся на скроні й напівзаплющене око над набряклою землисто-жовтою щокою.

На останні слова Селищева він, проте, негайно відгукнувся.

— Я живий, Селищев! Але не відсилайте санітара, поки не закінчить перев'язки! — І по паузі повторив: — Ви чули, не відсилайте!

І знов, як і кілька годин тому, мене вразив його голос — навдивовижу свіжий і по-молодому гучний. То була якась феноменальна автономія голосу! А за мить зрозумів: справа зовсім не в голосі, це, передусім, автономія волі, духу! Батальйонний комісар Калачов незмінною цією бадьорою гучністю ніби підкреслював, що він, як і раніш, зацікавлений, щоб його чули всі, бо, поки може дихати, залишається комісаром!

Я з якимсь новим, трепетним почуттям глянув у його бік. Тут, у Сухому руслі, всі поранені, котрі хоч як-небудь спроможні були стріляти, лежали в цепу. Але серед них не було жодного з таким землистим обличчям та, зрештою, з такою рясною сивиною... «Йому ж, напевне, за п'ятдесят,— прикинув я. І тут же майнуло: — Батькові, якби він дожив до сьогодні, було б стільки ж, і він, мабуть, теж так само...»

І мовби притьмом вихор підхопив мене: «Справді, якби дожив мій батько, якби дожив мій батько!..» Від самої несподіваності цієї думки тьохнуло й зашвидкувало серце. Звичайно ж, батько теж інакше не зміг би ~~чи~~ адже він з тієї ж гвардії, що й батальйонний комісар! Цілком можливо навіть, що вони в один рік вступали в партію, більше того, що вони стрічалися колись!.. Мати розповідала, що з лісу тоді батька, ще живого, привіз якийсь командир у будьонівці... Що, як це був він? Неймовірно?

Раптом сплигло інше, вже не припущення — реальне: мати казала, тієї страшної січневої ночі в батька влучило п'ять бандитських куль. Значить, після четвертої він, напевне, ще відстрілювався?

Відтепер я ні про що, крім цього, думати вже не міг. Мов крізь туман я бачив, як старший лейтенант Селищев підповзав до батальйонного комісара, як потім рядом з ним вмощувався він в ячейці вбитого чверть години тому зв'язкового Гриші Коновода...

З голови не йшов батько. Я був тут за нього, Ні, ми були тут разом з ним, Ніколи досі я так виразно не відчував його присутності й того, що я — його продовження в плоті, в крові, в часі...

Нині ми ставали ще й побратимами, бо нас єднала спільна доля. Якась невимовно бентежна хвиля владно огортала й підносила мене: справді ж бо, батько теж останній свій бій вів у оточенні. Висліджений куркульською бандою, він довго відстрілювався з заметеної природорожньої канави. Ні на що вже не сподіваючись, як зараз і ми... Невже то просто випадковий збіг? Але ж ні, ні, таке не буває тільки випадковістю! Усім своїм еством я відчув, що є щось пророче в тому, що зараз ось і я в оточенні і лежу на останнім своїм рубежі... Непередавана урочистість лилась мені в груди, виповнювала і роздimala їх. Гей, хто там не вірить, що можна з піснею іти на смерть? Та заради одного цього дня, заради однієї цієї хвилини варто було народитись і жити!

Мені захотілось крикнути про це на весь степ, ні — на весь світ і чи то заспівати, чи то заплакати від великого, ще не зазнаного щастя. Чуєте? Чу-е-те?! Я був сином революції, а революція не вмере! Її не оточиш і не розстріляєш, бо вона безсмертна! І з нею ми теж! Ми теж!

Німці знов відкрили мінометний вогонь. Без пристрілки — ціль була надійно приміряна — сипонули одразу з усіх стволів.

— Фойер! Фойер! — чути було, надсаджувався гітлерівець.

Ось уже години півтори їхні міномети били зовсім зблизька, і в прогалини між вибухами вривався цей знавіснілий вереск, а міни з-за крутизни траєкторії падали майже прямовисно з неба.

Та дивна річ — саме тепер безслідно щез мій страх перед мінами. Серед невгавного шарварку вогневого нальоту мені зненацька подумалося, що в них зараз така ж траєкторія, як і в гаубичних снарядів, котрими поверх високих і товстенних мурів обстрілюють неприступні фортеці... То, виходить, і ми в неприступній фортеці? Минулої ночі я про це ще не знав. Вночі мене саме те й страхало, що наша фортеця без мурів. А ось же виявилось, що є, є в неї мури. Дивись, як люто штурмують її з раннього ранку, а вона держиться, а вона стоїть!

...Ми продержалися майже до самого вечора. То було якесь диво, але ми продержались. Нас зоставалось чоловік тридцять п'ять з батальйону — усіх, з пораненими. І було ще по два диски до двох ручних кулеметів, по три обойми на гвинтівку і по гранаті на кожного. Ми поклали якомога задорожче віддати своє життя — іншого нічого не залишалось.

І тут знов на коротких кілька хвилин зажеврїла надія: за спинами німців, десь в районі старого нашого бліндажа, несподівано спалахнула перестрілка. Невже знов урівці? Признатись, я про них і думати забув. Не тільки вчорашнє чи вранішнє, навіть те, що відбувалось годину чи дві тому, здавалось уже настільки далеким, начеб діялось в іншому якомусь житті...

Втім, в один мент урівці знову стали для нас найживішою реальністю: бо хто, крім них, міг учинити переполох там, за старим нашим бліндажем?

Значить, їм так-таки тоді не вдалося прорватись... Але що вони надумали зараз? Вирішили спробувати вдруге? Чи, дивись, намірились пробитися до нас? Це вже межувало б з божевіллям... Але ж, їй-право, схоже, що вони пробиваються саме до нас! Постріли ближчають... І німці ось явно занепокоїлись: припинили артпідготовку, а в атаку не йдуть...

За всю добу лише протягом оцих кількох хвилин час працював на нас. Сонце сідало. Ще трошечки, зовсім трошечки, й звечоріло б. Сухе русло, як завжди о цій порі, налялося б імлюю, і гітлерівці, побоюючись

пасток, навряд чи вже наважилися б полізти в нього. Та ми й не zostалися б їх дождатися! З Сухого русла — в протитанковий рів, а там, одійшовши кілометрів кілька, — у степ, і — шукай вітра!

Капітан Носенко неспокійно засовався в своїй ячейці.
— Ех, якби й нам зараз!

Він знав, що на вилазку в нас не стане спромоги. Але ж і пасивно вичікувати, коли там хтось пробивається до тебе на виручку, було понад його сили!

І тут, мовби вчувши нестерпну муку комбатової душі, озвався лейтенант Хомутков. Алюром прибулий від нього зв'язковий задихано випалив:

— Лейтенант просить дозволити йому з чотирма бійцями і з ручним кулеметом вийти переярком у створ колишньої нашої мінометної вогневої.

— А це ще навіщо? — глухо спитав комбат.

Я по обличчю його бачив — він з першого слова геть усе зрозумів. Але йому конче потрібно було ще кілька секунд.

— Лейтенант каже, що несподіваним наскоком можна відвернути увагу німців, і тим хоч трохи підсобити урівцям.

Капітану Носенку не вистачило цих кількох секунд. Помовчав, прикусивши білу потріскану губу, потім тихо сказав зв'язковому:

— Дозволяю. Тільки, передай, наказую: діяти обережно! При найменшій загрозі обходу — відразу ж назад!

З тієї вилазки не повернувся ніхто.

Ми чули, як почалась і як розгорілася сутичка на виході з переярку. Спершу серед безладного дріботіння розкиданих і різнодалеких пострілів чітко вирізнялися короткі й владні черги нашого кулемета. Вони мовби розгонили й придушували до землі метушливу тріскотню ворожих автоматів. Потім тріскотня почала густішати, автоматів побільшало, але кулемет не змовкав — змагався з усіх сил. Тоді автоматів стало ще більше, ще...

Група лейтенанта Хомуткова виконала своє завдання, але знехтувала комбатове застереження. Коли німці кинулись її переймати, вона не відступила, а, навпаки, рвонулась уперед, видать, сподіваючись, скориставшись з паніки, закидати гранатами їхні міномети...

Наближалась розв'язка. Там, за старим бліндажем, урівці, схоже було, знов захлинулись: стрільба швидко

стихала. Неподалік перегукувалися німці. Тепер треба було чекати нового і особливо затятого приступу... А нас зоставалося ще менше, і вже не два було в нас, а один кулемет...

Капітан, залишивши бінокль і автомат на бровці ячейки, зсунувся вниз, під захисток обчовганого укусу русла, і жадібно запалив.

Коли місяць тому формувався курсантський полк, свій, визнано зразковий в училищі, третій батальйон капітан Носенко доукомплектував сам, і ніхто краще за нього не знав, скільки перебувало під його командою людей і які то були люди. І ось тепер майже всі вони лежали бездиханно на долі... Третій батальйон перестав існувати, він навік залишався отут, на останньому своєму рубежі...

Я не тоді,— тоді ніколи було замислюватись,— я значно пізніше зрозумів, вірніше здогадався: в ті хвилини комбат стояв перед судом. Не тільки неправота — п р а в о т а теж підлягає суду совісті, і він, наділений владою вирішувати долю інших, тепер виносив вирок собі. В нього не було потреби виправдуватись — за ним не числилось і крихти провини, але чесний і чистий перед усіма, для кого його воля донедавна була законом, він все-таки не вважав за можливе скористатися з гри випадку, який залишив його живим. Для гідності, для честі, для душі своєї він повинен був ще раз підставити себе під небезпеку, більше того, він мусив бути останнім, кому на цьому полі загрожувала б небезпека, а раз так...

Капітан Носенко повернувся на своє місце в ячейку й гостро глянув у степ. За мінометною вогневою назрівала остання, напевне остання ворожа атака...

І раптом він віддав наказ — усім відійти в протитанковий рів.

— На збирання п'ять хвилин! Старший сержант Комишов! Візьміть двох бійців і негайно на розвідку. За евакуацію поранених відповідає санітар Захарія. Бойова охорона покладається на сержанта Фалька...

Могло здатись: реалізується щось давно і вкрай ретельно підготовлене, так блискавично й чітко розподілив він обов'язки.

Але головне ще було попереду.

— Відхід прикриваю я,— хрипкою скоромовкою, мовби між іншим, кинув комбат, і тут же почав підганяти: — Швидше, товариші! Швидше! Швидше!

«Значить, ось як це скінчиться...» — У мене знагла затяло віддих — од нестерпного жалю, од відчуття невідворотності того, що зараз станеться. Та, видно, не тільки в мене. На якусь хвилю все Сухе русло вражено зацімло. Лише внизу, під напнутою над кущами плащ-палаткою, натужно хрипів хтось із пораних, та, глухо дзенькаючи, покотився з укусу обронений кимось казанок.

Нарешті озвався батальйонний комісар.

— Товаришу капітан...— У голосі в нього бриніла не знайома мені нотка розгубленості чи, може, образи.— Я все-таки гадаю...

Але це, мабуть, було передбачено, бо не встиг ще він доказати ті слова, як капітан Носенко різко перебив його, підкреслено жорстко випаливши явно заготовлену фразу:

— У нас нема часу на обговорення, товаришу батальйонний комісар! — І відразу ж — наче на підтвердження цього — зіскочив униз і кинувсь від ячейки до ячейки, рвучкий, нетерпеливий, скидалося навіть, повеселілий.— Купавін, кулетет залиште мені! Сабіров! Ану метніться зберіть десяток гранат! Комишов! Людей підібрав? Давайте до мене всі!

Батальйонний комісар, звівшись на лікті, невідривно стежив за ним, тоді, залишивши гвинтівку на бруствері, й собі спустився на дно русла. Капітан, напутивши розвідників, бігцем вертався назад, і він ступив йому навстріч.

— Дискутувати й правда не час. Але треба, щоб з групою не я пішов, а...

Проте комбат і на цей раз не дав йому договорити. Не зрозумівши або вдавши, що не зрозумів, що він хоче сказати, на півслові перебив.

— Невже тобі не ясно? Через півгодини настане ніч. Який резон залишатися тут усім? А решта буде, як я сказав. Все! Ровом поведеш управо. Комишов, якщо напореться на перешкоду, пришле зв'язкового.

Капітан круто відвернувся й з новою силою заходився підганяти:

— Швидше! Швидше! Рудченко, ви Будкова попід руки не виведете. На плащ-палатку, і — вдвох з кимось! Сенніков! І ти з ним, Крайзман, допоможіть старшому лейтенанту Селищеву. Та захопіть гвинтівку батальйонного комісара!

— Єсть!

Вони, однак, надто хутко повернулись.

— Старший лейтенант Селищев мертвий.

— Невже? — Батальйонний комісар механічно взяв з рук Сеннікова свою гвинтівку. — Хвилини з десять тому він ще попросив у мене обійму...

— Та-а-ак... — Комбат поволі провів долонею по обличчю, мовби щось стирає з нього, і враз якимсь нету-тешньо теплим поглядом окинув комісара. — Дивись мені, ти тримайся! Як ти взагалі?

— Нічого. Що — я?

— Метрів за вісімсот звідси в рову є неперекопаний шмат — дорога. Там треба особливо обережно. По одному. І повзком. Тільки повзком!

І знову погляд його став вимогливим і гострим, пере-стрибнув через комісара і заметався від постаті до постаті.

— Швидше, швидше! Лепьошкін, Шляховий, ширше крок! Веслов! І тебе це стосується — швидше!

Видно, правду казали, що капітан Носенко мало не півучилища знав на ім'я та по батькові. Тепер він з яко-юсь, мені здалось, особливою значливістю називав на прізвище кожного, хто опинявся в полі його зору. «Та це ж він прощається так, — майнула здогадка, — з кожним окремо прощається!»

Раптом я зрозумів, що не піду звідси. З безладного вихрування перемішаних і мовби злиплих думок, ба-жань, оцінок чітко вирізнилось і запанувало одне: «Я не піду!»

Поранених уже пронесли й провели. Комбат раз по раз тривожно визирив за край укусу — чи не заворушили там німці — і дедалі настирливіш підганяв: швидше, швидше, швидше!

Останнім, кого він, по-своєму прощаючись, назвав, був Позолотін, і, дивно, — мене від того не пересудомило. Годині о третій чи четвертій дня, коли вперше після загибелі Подоляна побачив його, я ледве стримався, щоб не смикнути спусковий гачок: «Як? Він живий? Значить, він міг вийти на лінію і не вийшов?» А тепер ми начебто стояли вже на різних берегах, і його прізвище прозвучало трохи не як чужомовне, позбавлене змісту сполучення звуків.

Мене непокоїло тільки одне — щоб комбат не глянув у мій бік. Я мав залишитися тут. За всяку ціну — мусив.

Я не роздумував — чому. Не говорив собі, що то повік буде моєю ганьбою, якщо, всю добу нерозлучно пробувши поруч з командиром, тепер покину його самого, не згадував, що півдня тому він врятував мені життя. Десь це, напевне, пам'яталося, билось у підглибинах, але свідомість того не обіймала. Було гостре відчуття необхідності, непереборна і невідступна, як жага, потреба: залишитися з ним — і все. Якщо він помітить мене й змусить піти, я згодом — з рову повернуся, вирішив про себе.

Але він не помітив. По ячейках то тут, то там чимало лишилось лежати бійців, так що я не міг одразу впасти йому в око, а потім уже було пізно.

В якусь хвилю мені навіть здалося — він зрадив. Та це була дуже коротка хвилюшка. Наступної миті комбат насупився.

— Ви чому не виконали наказ? Ану бігом, доганяйте групу!

Я промовчав. І не ворухнувся. І він, мабуть, усе зрозумів; зміряв мене довгим поглядом. Потім провів рукавом по обкипілих губах.

— Води в тебе не знайдеться?

Я механічно лапнув набитий скляними скалками чохлик на ремені і подумав, що тепер уже можна його не скидати. Відколи розстрощило баклагу, я разів п'ять намірявся це зробити, та все відкладав: здавалося загайним розстібати пояс, знімати і знов нанизувати підсумки.

— Нема, товаришу капітан, води... Я зараз полажу, може, де баклага.

— Не треба, ніколи. Бачиш... он...

Попереду в тирсі мелькали вже каски, і справді ніколи було затівати пошук. Капітан Носенко ще раз витер рукавом губи, насунув нижче на лоба каску.

— Візьми мій автомат та запасись гранатами,— кинув через плече, старанно вмощуючи сошки ручного кулемета.— А оті гвинтівки заряди й порозкладай, де глибші ячейки. Перебігатимем, щоб вони одразу не розкусили...— Він з хвилину помовчав, напружено стежачи за ворожим цепом, тоді рвучко обернувся до мене і насваривсь кулаком: — Дивись, по-дурному під кулі не лізь!

Гітлерівці спершу ні про що не здогадувались: капітан ударив з кулемета, коли вони ще були на дальніх підступах. До того ж і сонце останніми променями слі-

пило їх. Схоплювались, волочачи за собою довжелезні тині, і одразу ж, мовби заплутавшись у них, падали. І подовгу строчили лежачи.

Потім тині зникли, і німці, ніби звільнившись від зайвого тягара, раптом опинились метрів за півсотні від русла. Тепер вони вже бачили, що нас двоє, проте лізти грудьми на кулемет вони не наважувались.

А потім... в диску закінчились патрони, і комбат гукнув:

— Гранати!

Куля підтягла його, коли він підхопився, щоб кинути четверту чи п'яту... Граната розірвалася неподалік від його ячейки, і німці, мабуть, усе зрозуміли...

Та вони ще й тоді побоялись підвестись. Я встиг швиргонути ще одну гранату, ще й ще одну. Більш у мене не було. І патронів теж. Я мов сніп скотився униз і опинився під кущем біля котрогось із мерців. «Зараз фашисти спустяться сюди добивати!..»

Однак вони не спустились. Навмання постріляли, кинули кілька гранат, але на самий низ, видно, побоюючись якихось каверз, зійти не наважились...

Перегодом, коли вони відійшли і, гелгочучи, розсипались по полю, я обережно підповз до капітана Носенка. Він лежав горілиць, трохи закинувши голову, мовби задивився на високу, пишно збиту хмару, яка рожево вигравала проти одній їй ще видимого сонця. Для капітана воно вже сіло навіки. І ця рожева висока хмара погасла для нього назавжди. В непевних її відсвітах я над кишенею його гімнастерки побачив невелику темну пляму. Важкі, набряклі з утоми повіки напівзакривали очі. Але в самих очах не було ні страху, ні муки. Капітан Носенко не знав, не встиг збагнути, що його вбито... І ніхто, крім мене, цього не знав. Це була остання смерть того безконечного дня. Ми дорого заплатили за його яскраве і таке повільне сонце. І це був останній внесок...

— — — — —
Сьогодні — Перше травня. Прокинувсь, як і надумав, — рівно о шостій і одразу ж увімкнув репродуктор...

Друзі мої, що залишились на тім незабутнім полі! Якби сталося чудо і ви могли послухати Наказ товариша Сталіна! Він звучить як величний гімн! Наша армія не лише вибила фашистів з території, яку вони захопили минулого літа, а й визволила ряд міст і районів,

що перебували в їхніх руках близько півтора року! Німці виявились безсилами стримати наступ Червоної Армії! І вже не спинять його, бо хід війни раз і назавжди змінився на нашу користь, бо (це ж тільки вдуматись, тільки вдуматись!), бо тепер створено всі необхідні передумови для остаточної нашої перемоги!

Я тричі підряд — як передавали — прослухав Наказ; що зміг, занотував, аби, поки прибудуть газети, розповісти учителям у школі, учням, і, похапцем одягнувшись, вибіг з дому.

І лише тут збагнув, що ще рано.

Вулиця була по-досвітньому пустельна й сонна, але разом з тим уже дихала святом. Під поривчастим вітерцем лунко лопотіли вивішені на будинках прапори. Вздовж парканів обабіч яскраво жовтіли стежки, дбайливо присипані золотавим, за ніч трохи відвологлим піском...

І від усього цього в душі у мене зринув один давній спомин.

Такого ж вітряного й вологого травневого ранку, вперше одягнувши червону краватку на шию, щодуху (за добрих дві години до призначеного часу — щодуху!) поспішав я до школи. І така ж посипана золотом стежка висявала, з горбочка на горбок котилась переді мною... Хвилинами мені здавалось, що то я сам розмотую її, мов казковий, чарівничий пояс. Там, біля воріт, мати притискає до землі початок його, щоб він не зсувоївся у мене за спиною, а я лечу. Ледь приторкнувшись ногою до смуги золотого саява внизу, злегка відштовхнувшись і — лечу!

Ах, коли б ще мати там не плакала, дивлячись мені вслід!

Як подумать, то я начебто мав уже призвичаїтись до цього. Здається, ще в колисці збагнув я, що мати моя — вдова, і змалку звик, що, навіть як буває якась радість у домі, мама і її скупєє в сльозах. Та тільки ж слози — вони неспроста ллються! Я через те й сам, як би весело не було мені, ні-ні — та на хвильку посмутнію, коли здумаю про матір... Але сьогодні свято, і так не хочеться сумувать... Я біжу до школи з червоною піонерською краваткою на шиї, і всьому селу видно її, і сонцю видно, і деревам, і тим он голубам (чи не Толі Чуйка то голуби?), що кружляють у піднебесі...

Мені й не спадало на думку, що давне й, здавалось, навік забуте може так ясно постати перед очима. Я ви-

разно бачив небо того ранку: низькі й вихрясті, мов розсмиканий кужіль, сірі хмари поволі розступились, і за ними відкрилися високі й білі літні хмарки в синьому безбережжі. Я достеменно чув звуки того ранку: святковий гамір на шкільному подвір'ї і з-за греблі, з центру села,— оркестр; не весь, а тільки Ящуків барабан з тарелями та час від часу кларнет дядька Панаса.

Широкою, ще не зовсім просохлою після недавніх дощів вулицею йшли ми колоною до майдану. З прапорами, з квітами, з потретами вождів. І співали. Не слідом за дорослими, а самі зачинали й загарливо виводили:

Мы красные кавалеристы, и про нас
Былинники речистые ведут рассказ...

Була якась непередавана урочистість у цьому. І непередавана святість. Ми анітрошки не сумнівалися, що в цій пісні співається й про нас. В ті хвилини ми всі, всі були червоними кавалеристами, і «былинники речистые» просто не могли б нас проминути.

На майдані (до речі, на майдані коло церкви, як написав поет) була братська могила, де в двадцятому поховали трьох будьоннівців, і могила мого батька; побіля них стояла трибуна, до якої ми йшли...

Я вже звідав — у першому класі чи й раніш — це ні з чим незрівнянне хвилювання, коли святкового дня вступаєш на площу. В будень все тут здавалося звичайним; часом проходив і навіть не помічав ні трибуни, ні могил за нею. І те, що в одній з них похований мій батько, у будній день теж усвідомлювалось як щось уже звичне. Тим більше, що скільки-небудь зримо уявити собі батька я, попри всі намагання, не міг. Він був для мене неминою материною тугою, страдницьким бабусиним зітханням, коли б не прокинувся уночі. А яке мав обличчя, який голос, які очі? Одного разу він наснився мені крапелька в крапельку схожим на дядька Ничипора, навіть таким, як він, безруким... І в цьому була певна логіка: я знав, що батько був першим у Добродарівці головою сільради, тож він і прийшов у мій сон головою сільради.

Але в святкові дні все мінялось. В святкові дні і майдан біля церкви ставав просторішим, і трибуна, оббита червоним та заклечана, робилася вищою. А батько... Батько в свята, коли кругом стільки говорилось про полеглих за Радянську владу героїв, уявлявся мені

то на коні з шаблею й вусами, як у Будьонного, то оперезаним кулеметними стрічками матросом з підручника історії... І мене, коли я вступав на святкову площу, пролизував трепетний струм шанобливого захоплення й гордості за нього, а серце водночас все болючіш і болючіш стискалося від гіркого сирітського жалю, що я ніколи, ні-ко-ли його не побачу!

Ой там іде військо,
Червоне військо до бою...

Шкільна колона, півколом обставши трибуну, перетворилась на хор. Але я тут співати не міг — щось здушило горло. Стояв, пойнятий невимовно бентежним почуттям, в якому сплелись в одно і дитяча моя гордість, і недитяча скорбота. І ще, пам'ятаю, було сподівання дива, котре от-от має статися, дива, яке все переінакшить.

І диво сталося: з юрби поза трибуною мені неждано саянуло рідне обличчя. Мати? Я знав — вона уникала великих зборищ. Одно що взимку до лікнепу ходила, так і то, бувало, молилась, щоб захвижило: тоді менше натовплялося людей. А зараз ось прийшла на мітинг, ще й святешню хустку напнула...

Я довго не зводив очей з матері. Здається, тоді вперше й зрозумів, що вона в мене ще зовсім молода і гарна...

Майдан шумував все дужче й дужче. В шкільній нашій колоні кожен загін затягував свою пісню — хто, мовляв, голосніше. Та й оркестр дядька Панаса не вгавав...

Аж поки не пролунало гримке:

— Прошу уваги!

Ничипір Безхлібний зняв і засунув до кишені кашкета, тоді поклав на бильце трибуни ліву й сховав за спину обрубок правої руки.

— Товариші й громадяни!

— Тихше! Тихше! — покотилось по майдану і довго не влягалось. А він уже в запалі блискав очима, і губи сіпались, ледве стримуючи натиск слів. Вітерець, налетивши, розшурпав йому чуба, і сиві пасма затріпотіли сріблястими племінцями.

Я не раз уже чув з трибуни дядька Ничипора, але готовий був ще й ще — до безкінця — слухати про те, як повстануть в усім світі пролетарі й незаможники, як запалахкотить пожежа всесвітньої революції, котра зни-

щить і змете з землі гідру капіталу, і як після того скрізь настане щасливе й вільне життя... Казали, за такі промови перед солдатами царський трибунал засудив був його до розстрілу, і він за одну ніч у двадцять з чимось років геть посивів...

— Товариші й громадяни! — знов гримонув дядько Ничипір і вже не спинився.— Сьогодні в нас і в трудящих людей по всіх усядах великий празник. Сьогодні скрізь з отакими ось червоними знаменами виходять на вулиці наші брати по класу, котрі...

Я, поки й віку, не збагну, як Ничипір Безхлібний міг у тридцять шостому році пустити собі кулю в скроню! Ну наклепали на нього — роззміїли плітку, буцімто він — не багато не мало! — навів банду на слід мого батька, свого ж найближчого товариша! Але що з того? Хіба так важко було довести, що це підла вигадка? Гордий був. Гордий та й загарячий... В селі ніхто на ту брехню й уваги особливої не звернув: плітка — та й годі. У нас кажуть: плітка не леп — підсохне й одліпиться... Більше дивувались — де ще ті гадюки причаїлися, з яких шпарок жалять? Та й я сам, коли мати мені написала про все те, тільки плечима знизав: є ж іще люди!

А як приїхав через місяць із табору, було вже по всьому. Плутано тлумачили кожен на свій лад, висловлювали всілякі припущення. Але загадка загадкою і лишилась: пішов чоловік у справах до райцентру, а по дорозі додому...

Однак я й не помітив, як збився з святкового тону... А чому? Бо біля солодких — надто близько солоні джерела? Невже то й справді незаперечна істина, що, чим далі по життєвій дорозі, тим більше гіркот неминуче домішується в людини до її радостей і торжеств?

Втім, нинішній Першотравень і сам по собі видався незвично строкатим од вкрай тісного сусідства втішного й печального. Та це й природно: посвітлішало. А коли яскравішає світло, неодмінно густішають і тіні...

Сьогодні якимось особливо владно війнуло провістю перемоги. Здається, навіть у дні Сталінградського перелому не було так. Тоді перемога лише зайнялась, замріла попереду, а сьогодні, сказати б, навіч долинув живий її подих: ось я, ось!

Це проступало у всьому — в несподіваному хоростві святково прибраних вулиць, у бентежному лопотінні прапорів, я міг би заприсягти, що й у самому кольорі неба —

небо сьогодні було до болю в очах яскраве, урочисте. А тут іще — потоками люди, діти з квітами в руках... А тут іще — ненастанно — бадьора музика з репродукторів... Ну немовби й справді наступив уже той день!..

Ми, думається, нескоро до кінця й осягнем, яку трагічну пережили добу і, отже, який вирішальний злам стався за цих кілька місяців. Воно ж навіть і тепер ще боязко признатися, що наша вперта — наперекір усьому! — віра в перемогу вже й самим нам починала часом здаватися витвором нашого ж фанатичного бажання; так би мовити, матеріалізацією самої необхідності вірити!

Але ось одна зовсім несподівана грань радісної нинішньої зміни: якщо ту, уявлювану перемогу, ми бачили так близько, як нам хотілось її бачити, то ця, зрима й досяжна, нашому бажанню не підвладна: зі зреченням її самої зречевилась і відстань до неї.

І дивишся, дивишся на карту, день у день подумки міряєш той шлях... Далеко ще! Дуже далеко! Не сотні — тисячі кілометрів іти ще і йти, і на безконечних тих кілометрах що не сільце — бій, що не місток — бій... Біля кожної хати, біля кожного кущика — бій! бій! бій! І за кожен кущик, за кожную грудочку на полі буде плачено кров'ю й життями, кров'ю й життями, життями, життями... Проклята Німеччина! Її й самдесять не вистачить, щоб хоч на чверть розрахуватися з нами!

А доведеться ж їй розраховуватись! Доведеться ж! В світі за ці роки накопичилося стільки ненависті до неї, стільки обпалених горем сердець жадає помсти...

Якось днями зайшла у нас про це мова в учительській. Кузьма Власович, збиткуючись з самого себе, признався, що ще навіть весною сорок другого року думав про гітлерівських солдатів як про сліпих, одурманених морлоків * війни, котрі, хай не завтра, хай через півроку, та нарешті ж таки прозріють?..

І одразу ж підхопилась Варвара Іванівна.

— Прозріють вони... В могилі хіба! Але ви мені інше скажіть. Ось їх, сказав товариш Сталін, дев'ять мільйонів виведено вже з ладу! А Гітлер ще не впав — стоїть! Виходить, є в нього ще скількись разів по дев'ять мільйонів, як ви мовили, морлоків, коли так?! То де він їх навербував? Чим вдалося йому підманити таку тьму

* Морлоки — сліпі кровожерні потвори з роману Г. Уеллса «Машина часу».

людей? Тим, що сказав їм: ви вищі за всіх? Дойче юбер алле? Але як можна було цілий народ отруїти отаким низькопробним чванством? Значить, треба припустити, що мікроби національної зверхності здавна сиділи в кожному, як, скажімо, туберкульозні палички, і дожидалися тільки, щоб прийшов якийсь Гітлер і створив для них сприятливі умови?

Я вже чув подібні розмови і на фронті, і в госпіталі. Та й сам не раз замислювався над тим. Адже врешті-решт це упирається в найголовніше — з кого питаємо? З усіх без винятку німців?

Варвара Іванівна, коли обережний наш Яків Якович зауважив, що не можна огульно твердити, ніби всі без винятку німці піддалися Гітлерові, різко відповіла:

— Я вас розумію: так треба говорити, ви й говорите. Але скільки їх там таких, що не піддалися? Десять тисяч? Сто? Мільйон? А воюють проти нас і працюють на війну проти нас десятки мільйонів німців! Хіба не так? То ви поясніть мені це, відмахнутися легко, ви поясніть!

А як це, справді, пояснити? Я сам не поділяю категоричного «всі без винятку». І не лише тому, що «так треба». Який би з мене був інтернаціоналіст, коли б я дозволив собі твердити протилежне? Але якщо бути відвертим до кінця, то це — голос розуму, а серце... Серце в мене таке ж обкипіле, як і в Варвари Іванівни...

Ми були надто довірливими до війни — на все чіпляли рожеві бантики... А виявилось, не кожна мозоляста рука — рука друга: мозолі набивають собі й ретельною роботою на заводах Круппа! Та й оті мікроби національної зверхності, про які говорила Варвара Іванівна, не вигадка! Якщо й не сиділи вони з народження в кожному, подібно до паличок Коха, то фашисти часу не марнували — заповідливо й цілеспрямовано сіяли їх.

Гітлер з того й почав, що саму приналежність до німецької нації оголосив найвищою доблестю людини; паспорт з поміткою «арієць» став перепусткою, яка магічно відчиняла всі двері — до добробуту, до постів і посад, до слави... І бюргер повірив у свою винятковість. Арієць-крамар дістав більші бариші, нездару-вченого за одне тільки арійське походження увінчали лаврами, зірваними з голови неарійця... Я, правда, не уявляю, яке вдоволення може дати таке — не в чесному змаганні,

а відвертою ницістю завойоване визнання? Але їх це, як видно, цілком влаштовує...

То чи потрібна ще якась і вроджена бацила? Зарозумілістю національної виключності можна, виявляється — гітлерівці, на нещастя, це довели, — за не такий уже й довгий строк заразити як не весь народ, то досить значну його частину, і, коли вона стає епідемією, подібно до ящура або чуми, тоді вже все просто: тих, що не піддались, — у концтабори, а зачумлених — у військові ешелони, на літаки й танки: громить, убивайте, палить, здобуйте «життєвий простір» для виняткової нації!

І ось тут і постає це питання... Ми розіб'ємо їхню армію, поставимо їх на коліна. А далі як? Яка буде їм відплата? За гори трупів — гори трупів? Ясно ж, що ні. Ми люди іншого світу, нам це не до лиця. Але тоді як бути з нашою праведною ненавистю? Виходить, війна, неминуче навчаючи нас жорстокості, в кінцевому підсумку найсуворіше проіспитує нашу людяність? А раптом вона цього екзамену не...

Не повернулась рука дописати... Чорт забирай! Сказав би мені хто-небудь до війни, що подібна думка мучитиме мене в сорок третьому році, та ще коли — Першого травня!

Але — годі про це! Сьогодні все-таки свято — день братерського єднання, весняної радості!.. Навіть і зараз, близько півночі, ненастанно то з того, то з того кінця селища долинають хвацькі перебори гармошок (сумна деталь: стала жіночою ще одна донедавна «нежіноча» професія — гармоніст), і чути пісні — знову ж таки — самі жіночі голоси...

А вдень і мітинг був в основному жіночий. Лише, сказати б, на розбавку трохи дідів та калік прийшло. Ну й, звісно, дітей — усі десять класів — ми привели.

Сяяли сніжною білизою старанно випрані сорочечки й блузки, яріли червоним полум'ям піонерські краватки на худеньких дитячих шийках. І у мене весь час стояли сльози в очах, і хотілося всіх обняти й міцно пригорнути до серця...

Я помітив — сьогодні багатьох зненацька переповнило трохи вже було забутими, нараз відталими почуттями. В кожному разі, посміхалися сьогодні якимось по-особливому відкрито й м'яко і — може, мені здалось — як ніколи досі, намагалися зробити або хоч сказати одне одному

щось приємне. Дехто те приємне навіть... вигадував. Як, наприклад, Іванников.

Ніхто ж його за язик не тягнув! Ну налетів — лицем до лица — на терплячого, із стажем, відвідувача керованого ним райкомунгоспу. Так міг же й мимо пройти, поздоровкавшись чи й не поздоровкавшись навіть. А він миттю просяяв.

— Добре, що зустрів вас, товаришу Лимаренко! Вчора, хоч і на одну хвилинку заскочив у контору, а вашу заяву прочитав. Нічого, правда, придумать на ходу не встиг... Ну, та потерпіть ще трошечки, закінчимо сівбу, тоді вже й конкретно візьмемось.

Я розгублено видивився на нього: про яку заяву мова? Я ніяких заяв не подавав! Думка була — спершу договоритись, а заяву не я й мав писати!

Втім, наступної миті я все зрозумів. Раз Іванников читав мою заяву, значить — подавав! Зазирнув у його добрі підсліпуваті очі під сивими острішками брів і — подякував.

Хіба саме бажання зробити людині приємне не варте подяки?

Признатись, я теж сьогодні вчинив майже так само. Вперше на своїм віку (хоч не люблю того, та й не вмю!) сказав жінці комплімент: запевнив Тетяну Павлівну, що вона нині — суще втілення весни. Надто вже в неї вигляд був небравий — бліді щоки, синці під очима, і я відчув, що її конче треба збадьорити. Вона, правда, досить іронічно посміхнулася на мої слова, і, гляди, не без підстави. Вже як розминулися, згадав: учора в поліклініці хтось сказав, що в неї несподівано рана відкрилася. Чи, може, я наплутав — не про Тетяну Павлівну говорили? Вона ні разу й словом не прохопилась, що була на фронті, а тим більше — про поранення...

Та й ще ж один святковий гріх узяв я сьогодні на душу — познайомився з Людмилою!

Досі не доберу, чого тут більше — смішного чи печального, але — факт, познайомився. Збоку це, треба гадати, виглядало досить кумедно: зустрілися посеред вулиці двоє дорослих людей і — мовби громом їх вразило — закам'яніли.

Врешті я набрався зваги й кивнув:

— Добрий ранок, зі святом вас!

Ну й вона вже тоді — передихнула й випалила:

— Спасибі, й вас зі святом!

І зашарілась — от-от кров із шік бризне.

Потім упродовж усього дня — щоразу, як це спало на згадку, картав себе, та й досі картаю: нащо було порушувати ту стіну, що стояла між нами? Дівчина ж і не відала, що творила. Написала листа людині, котру лічених кілька разів бачила й то звіддалік, і не здогадується, що ніяке не кохання — страх самотності водив її пером! А як їй сказати про це, як пояснити? Та й що зав'яжуть тут найпереконливіші пояснення й докази, коли цьому страхові стільки ж, скільки й життю на землі. Дичавіє незасіяне поле. Прихоплений морозом цвіт згоряє на вугіль. А невтолена людська жага кричить... То за громом канонади не чути поки що цього крику; то залізне «зараз не час!» могутньо гасить його зсередини до пори. А коли все скінчиться? Скільки враз опадє перегорілого цвіту? Скільки невтолених здичавіє сердець?!

— — — — —
Я вертаюсь на те поле...

Чи, може, обминути страшне прощання з тим полем?..

Чогось зараз перед очима інше... І так виразно!

Ми йдемо... Над головою зорі, під ногами дорога — йдемо!..

Хвилинами мені здається, що це сон. Довжелезна колона розтягнулась у нічному степу; стримано подзвякує зброя; то тут, то там коротко зблискують жевринки цигарок з рукавів.

— Відставити куріння! — долинає ззаду сердитий, з присвистом, шепіт. І ще, по паузі: — Котлов, Ратушний! Вам персонально треба? Кому сказано?!

Справді, кому сказано? Я не знаю ні Котлова, ні Ратушного, ні того, хто їм вичитує. Він швидко наздоганяє і переганяє наш ряд. Я механічно відзначаю про себе: який енергійний, сягнистий крок!

Цигарки зникають. Згасає ненадовго й шелестливе перемовляння в рядах. Тепер тільки глуха тупотнява ніг та порідку боязкий, здушений кашель... Більш нічого в світі не існує.

Тієї ночі, коли ми, знявшись з табору понад Червленою, йшли на передову, отак — рядів за два чи три позаду — бухикав Ваня Орликов. А Петро Подолян ішов поруч зі мною і тихо-тихо підмугикував у такт крокам.

— Тобі не заважає?

— Ні, що ти! Навпаки, подобається!

Мені й справді від домашнього того мугикання віяло в душу непередаваним якимсь затишком і спокоєм, і коли Петро замовкав, я злегенька підштовхував його під лікоть.

— Не спиш?

— ...Не спать! Не спать! Не спать!

Це той же свистючий шепіт. Але зараз він наближається спереду — стрімливо, навально.

Можна просто позаздрити цьому командирові на його невтомність!

А втім, у них тут ніхто за минулий день особливо не натовивсь. Ідуть твердо й споро, схоже, й не відчуваючи зморності цього тривожного нічного переходу. Цікаво, про що вони зараз думають, що відчувають, дивлячись на нас?

Тихо як у степу! Одна тільки наша колона гупає й гупає чобітьми... Розмірено, чітко. Так баби бухають, коли забивають палі або трамбують щось... Що вони там трамбують? Сотні баб б'ють в одно, як по команді, б'ють, б'ють, б'ють, і нікого не турбує, що вони можуть розхитати дорогу. Уже ж її, дивись, зрушено: почала, мов кладка, пружинити під ногами, та ось і з боку на бік: хить-хить, хить-хить... Не зірватися б! Певне, тут глибоко!

Зненацька нога ступає мимо кладки. Кров гулко вдає в скроні: падаю!

Тьху, чорт! Ковдобина! На рівній дорозі і така глибока ковдо...

Та стривай, я ж спав!

Дивне все-таки створіння — людина! Після такого кривавого дня, після стількох утрат, і ось тобі — засинає! Навіть на ходу засинає! Чи це якраз і є реакція на все те? Захисне гальмування, здається... На якому курсі я складав психологію? На третьому? На четвертому?

Хтось поблизу знов засмалив — ззаду дразливо потягує махорчаним димком. Скільки це вже, як я не палив, — годин, певне, зо три? Коли ввалився в окопчик польового секрету, хлопці, ті ж самі, котрі за хвилину перед тим мало не забили мене, схоже, з переляку всунули в зуби здоровенну козячу ніжку.

Іх тоді ще добряче трясло від думки — що вони от-от могли накоїти... Навперебій пригадували:

— Ну, чверть секундошки, і дожав би спусковий гачок!

— А я ще кажу: стріляймо! Підпустимо ближче, а в

нього — граната! Просто щастя, що в останній мент сха-
менувся!

І ще їх дивувала чи й непокоїла моя задерев'яніла
мовчазність.

— Мабуть, на смерть перелякався, що й досі не оді-
йшов?

— Та ні.

— Чи в тебе з голосом щось?

— Ні.

— Чого ж ти мовчав? Йому наказують: стій, стрілять
буду! А він — ні звуку! Запросто всадили б кулю, і будь
здоров!

— Я ж кричав, що — свій.

— Кричав... Вві сні ти кричав!

Що ж, може, й вві сні.

Я ще ось і досі наче вві сні. Раз по раз, мовби проки-
нувшись, іспигую себе: де я? І невже це справді я, я? Не
повзу, а йду. І не сам — в колоні, серед своїх! І мені
хочеться палити... І пити хочеться... Значить, я живий?

Там, у Сухому руслі, я вже й думати облишив, що
виберусь живий.

— — — — —

Мушу записати негайно!

Виявляється, Тетяна Павлівна не просто була пора-
нена. В жовтні сорок першого року німці її розстріляли!

З самого ранку ходжу як причинний. На перший урок
запізнився, інші провів, наче в тумані...

Це приголомшує своєю містичністю. Я бачив сотні по-
ранених і сотні убитих. А її розстрілювали!

Їх убивали поодиноці — шістьох. Зв'язали їм руки, по-
ставили поруч на краю крутого залізничного насипу,
і есесівський офіцер збивав їх — строго по порядку, зліва
направо — першого, другого, третього...

Коли забитий котився по схилі насипу, есесівець —
для певності — стріляв ще й навздогінці. У першого ви-
стрелив двічі, по решті — до четвертого — зробив по три
постріли.

А далі вона не пам'ятає — вона була п'ятою.

Я слухав і, — дивне якесь відчуття, — слухаючи, знав,
що, коли ми розминемось, я завагаюсь: вві сні чи наяву
бачив я щойно Тетяну Павлівну? Я навіть непомітно до-
торкнувся до її руки, бо здавалося неймовірним, що вона
зараз спроможна сама про все те розповідати, та ще й
такими звичайними, коженденними словами. У мене взя-

лося дротом волосся на голові, коли я уявив її на тім насипу. І, чесно кажучи, я пошкодував, що здумав її розпитувати: такі спогади краще не розворушувати. Але, коли я сказав про це, Тетяна Павлівна знічено посміхнулася:

— Воно ще ніскільки не вляглося, так що не було потреби й розворушувати... Все ще зверху.

Вона прийшла в село провідати поранених червоноармійців. Їх восьмеро переховувалося по хатах ще з літа, і вона то раз, то двічі на тиждень приходила, робила перев'язки. І ось двоє, в яких рани вже більш-менш затягнулись, почали наполягати, щоб вона взяла їх з собою в ліс; і вона послухалась, взяла їх...

А одразу за селом напоролись на засідку. Хтось доніс, що в цю ніч переправлятимуть до лісу вибухівку, і поліцаї особливо старанно обшукували всіх, хто потрапляв їм до рук.

І в тих двох червоноармійців намацали бинти...

За кілька хвилин до розстрілу, коли їх вели залізничним насипом, один з них шепнув: «Прокляни нас, докторшо, бо через нас ти погибаєш!» Але за що їх було проклинати — за те, що прагнули якомога скоріше повернутися в стрій? Вона й зараз одну себе вважає винною, бо мала передбачити можливість засідок та облав і нікого не брати з собою...

Годин через три — їх убивали підвечір короткого осіннього дня — кілька жінок з недалнього села потай пробрались до того місця під насипом, де лежали розстріляні, щоб роздивитись, чи нема серед них кого з рідних, і котрійсь вчувся слабкий стогін...

Але це і те, що було потім, Тетяна Павлівна знає вже тільки з переказів. Сама вона прокинулася аж на третю ніч, в літаку... Їй пощастило, що саме тієї ночі прилетів на партизанську базу цей літак з Великої землі. Якби він прибув навіть не на добу — годин на п'ять пізніше, то вже не застав би її живою...

— Оце і вся моя одіссея! — сказала Тетяна Павлівна і знову знічено посміхнулася.

Вся одіссея... Ой, навряд чи вся! Мене не розстрілювали, але я — був у моїм житті цей страшний вечір — лежав один серед убитих, і, мені здається, я розумію, що відчуває ще й зараз Тетяна Павлівна, згадуючи ті події... До речі, і я тоді не мав майже ніяких надій на порятунок... Я саме про це — дивний який збіг! — я саме про

це й почав був учора вночі, і вийшло, що неймовірною цією новиною не перебив, а прямо продовжив свій учорашній запис...

Так, того вечора в Сухому руслі я вже й думати кинув, що виберуся живий.. Та признатися, спершу й байдуже було. Заздрив капітанові: його скосило за якусь, може, хвилику перед тим, коли ще щось, понад те, що зробив, він навряд чи міг би зробити.

А я цю межу перейшов, і мене душило моє безсилля. Я лежав — живий серед мертвих, але був мертвіший за них... Поблизу походжали, перемовлялися німці, котрі вишукували й стягували трупи своїх; в небо ненастанно злітали освітлювальні ракети; і я, щоб не помітили мене, навіть віддих затаював...

Кому і на що потрібно було, щоб я вцілів? Група батальйонного комісара Калачова теж могла десь нарватись на ворожий вогонь і загинути. І тоді виходило, що з усього батальйону залишився лише я один... А як жити — одному з цілого батальйону?!

Капітанів ТТ лежав у мене в кишені. Важений шмат металу — чи то крижаний, чи то шойно з горна — настійливо нагадував про себе, все болючіше з кожним доторком обпікаючи стегно, і мені раптом здалося, що ось він, вихід! Отерплюю рукою дістав пістолет... В душі я давно вже розпрощався з усім... Зоставалося тільки приставити дуло до скроні й натиснути спусковий гачок.

І тут зенацька заніміли пальці. «Вони вже неживі, і я ними нічого не вдію! — вжахнувся я. — Чи це від боягузтва? Невже в мене не вистачить сили убити себе?»

Сила кудись нестримно збувала. Розслаблене тіло вкрилось холодним потом. «Ганчірка! Боягуз!» — ще кричало щось, билось всередині, тим часом як просунутий в скобу палець мертвів все більше й більше.

Мною затіпало, як у лихоманці. Від зненависті до себе? Від страху? Від жадоби жити? Не знаю. Може, якби видушилася з очей одна сльозинка, стало б трохи легше і я скоріш опанував би себе? Але сліз не було. Напівнепритомний, припав щокою до вже прохололого піску на дні русла і — мовби рухнув у провалля — в один мент розчинився, щез у безпросвітному, мов смерть, сні.

Мабуть, цих коротких кілька хвилин смерті й врятували мене, бо, прийшовши до тями, я передусім відчув, що спроможний діяти.

А спав я й справді коротких кілька хвилин: коли прокинувся, ще жеврів блідо-рожевий сегмент неба на заході. І — це й розбудило мене — десь, здавалось, якраз з-під того сегмента, ляскали постріли. «То комісарова група,— полоснуло холодом по серцю,— комісарова група напоролася на німців!»

Постріли лунали десь за два з половиною — три кілометри, схоже, на лінії протитанкового рову. Та роздивитись, що там відбувається, було немислимо, бо неподалік, як і раніш, перемовлялися німці, і визирнути зараз за схил русла — означало напевне виказати себе.

А я вже не мав права дурно ризикувати життям.

Я це зрозумів саме тепер. За скімлячою тугою, з котрою віддавалися в душі ті, хто зна, чи не останні, постріли моїх товаришів, серце владно виповнювала палюче-гостра і разом з тим якась незвично зважена, сказати б твереза, ненависть: «Одному мені й десяти життів не вистачить, щоб відомстити за всіх. Отже, кожную хвилину, кожную мить треба берегти для помсти!»

Ця думка й підхльоснула мене.

Я обережно поповз по встеленому мерцями дну русла. Стрілянина вщухла, і це мовби підтвердило, що я відтепер один. «Тим більша необхідна обережність, тим більша!»

Тіла убитих уже затужавіли, налились камінною незрушністю. «Вмерти — значить знов камінно прирости до землі,— прохопилось мимохить в голові.— На першому в житті кроці відриваєш від неї ногу, а потім отак от падаєш, і знов — уже навіки — приростаєш...»

Мені зненацька затіснило подих. Од жорстких, непіддатливих доторків задерев'янілих плечей, колін, рук у грудях нараз наївився ляк, здушив серце, шугнув мурашками під шкіру. «Мерщій, мерщій звідси! Поки ще рухаюсь, поки не приріс!»

Мимоволі поповз хутчій — не озираючись, ледве розбираючи дорогу... Та, на щастя, за якусь хвилину схамівся: «Від кого, від кого тікаю?» — й спинився.

Було тихо кругом. Німці чи то пішли, чи то на час причаїлися там: вщухли гелготливі голоси, зникли ракети... Ніч владарювала над Сухим руслом, над останнім полем батальйону. Чорне цвинтарне безгоміння, мов туман, здіймалося з землі й розтікалось під небом густими, повільними хвилями. Тільки очманілий якийсь коник стрекотав у мене за спиною, марно викликаючи на бесіду свою рідню.

Я повернув голову на звук. Коник стрекотав начебто на лівому схилі. Схоже було, одразу за поворотом. «Чи не під тими кущами за поворотом, біля яких лежить капітан Носенко?— подумалось, і колючий ворухнувся сором:— Тікаю... Навіть комбата не поховав... А мусив же, хоча б його одного мусив! Може, німці таки одійшли, а я не помітив?»

Затамувавши подих, прислухався. Справді ж — тихо! Коник на якусь хвилюку був замовк і знов озвався — збожеволілий від самотності коник... Йому ніхто не відповів. Лише ухнуло протяжно за обрієм, далеко на півночі, де, мабуть, спинився фронт, і знов устоялася тиша... Значить, німці подались?.. Я звівся на лікті, тоді, осмілівши, сів. Але ні. Тієї ж миті різко тріснула й засичала над головою німецька «свічка» й знов кинула мене на землю...

Треба було вибиратися звідси, і я, тільки-но згасла ракета, поповз. Чогось тепер особливо часто під коліна й лікті потрапляли гострі металеві скалки, пошматовані гільзи, розтроснені дощечки з патронних ящиків. Врешті згадалося: «Це ж тут докінчило сержанта Гаврюхіна з нашої команди «105»! Вони набивали диски для кулеметів — він і ще кілька поранених, і міна розірвалася біля самого патронного ящика.

А потім поруч з Гаврюхіним поклали лейтенанта Тимченка, затим Гришу Коновода... Може, я зараз саме біля них і пропсвзаю?

Але пізнати кого-небудь годі було й намагатись. В поволі танучому після яскравого світла мороці тільки бинти почали ледь-ледь сіріти, а темні од засмаги й кіптяви обличчя майже не вирізнялись.

Несподівано права рука проділась в якусь лямку й щось потягла за собою. Я на мить завмер: «Чиясь рушниця? Протигаз?» Механічно пошарив пальцями вздовж лямки й вперся в цупку брезентову кришку. «Та це ж санітарна... Це ж сумка Ластоногова! Як я міг забути, що й Ластоногова вбило тією ж міною?»

Тоді це особливо вразило мене. По руслу рознеслося, що старий, сам уже двічі поранений, напівлежачи, когось перев'язував, та так і впав головою на бинти...

«Значить, я біля Ластоногова... Біля Ластоногова...» — не знати чого загаявсь я, і враз немов луною докотило: «Альо, хто це дзвонить?»

То був достеменно його голос — хрипкий, прокурений; статечність сільрадівського виконавця стримано бриніла в ньому. «Молодший лейтенант? Живі! Вони живі, тільки анічоґісінько не чують...»

Їх потім одною міною й поранило обох — його в ногу, а молодшого лейтенанта Чепурнова в груди, і він, ледь живого, ще дотягнув його на плащ-палатці до Сухого русла та годин зо дві рятував, як міг...

Раптом згадалось, як він тоді з СП по телефону запитав: «То, може, мені тут коло них треба залишитись? Як ви скажете, товаришу капітан?» І аж мороз перебіг поза шкірою: «Воно ж вийшло, що він питав дозволу не конкретно на ту годину, а в з а г а л і, на віки вічні!»

В цьому було щось приголомшливе; до мене начебто тільки тепер дійшло, що доко́ла всі мертві — всі, з ким ішов сюди, з ким стільки днів і ночей разом жив і поруч бився тут, — і здалося немислимим, що я зараз піду, а вони... вони — ні?!

Зненацька я виразно почув биття свого серця. Інших ніяких звуків не було: на всім величезнім полі сюрчав одним-один коник і билось моє серце — натужно і якомсь неприродно голосно. І враз майнуло: «Так, так, серце й коник! Серце теж кличе...»

Це був порив божевілля: я чекав відповіді. Серце, як той очманілий коник, посилало сигнали, і вони не могли залишитися без відповіді, бо хіба все вже втрачено? Хіба мертвих не можна розбудити?!

Не вистачало однієї малої миті, одного останнього зусилля — і все це було б у моїх руках. В грудях шалено заметався розпачливий і разом з тим до запаморочення обнадіяний божевіллям крик: «Заждіть! Я зараз все переінакшу! Все!»

Я, здається, й крикнув щось. Чи принаймні простогнав. Бо отямивсь я саме від стогону. І захолов: якраз над головою в мене, знижуючись, погойдувалася «свічка». «Що, як німці десь тут неподалік і почули?»

В моему розпорядженні лишалися короткі секунди. Я миттю вивільнив руку з лямки санітарної сумки й з усіх сил наліг на лікті й коліна...

В протитанковому рову я нарешті перевів подих і вперше за весь цей день випростався, прихилившись спиною до крутої земляної стіни. Проте спочивати було ніколи: мусив якомога швидше і якомога далі одійти звідси, бо ракети зачастили одна за одною, а незабаром зовсім

близько зачулися голоси... Пригинці пішов ровом, попід самою його стіною, обережно; затим десь через півкілометра вирішив вихопитися нагору, в степ — там все-таки мались більші можливості для маневрування.

А потім я повз і повз, і довкола не було нічого, крім темряви й тирси. Перший батальйон — а, вибравшись з протитанкового рову, я, наскільки зміг зорієнтуватися, взяв був напрямок на нього — десь безслідно щез. Чи, може, я його проминув? Попереду лежала чорна пустеля, поруч — шурхотіла ненастанно тирса, обтікаючи мене своїми одвічними, як Лета, слизькувато-холодними хвилями, і вже не вірилось, що десь тут можуть бути люди. І тим більш здавалось неймовірним, що на землі збереглося щось відмінне від цього, що існує інший світ — з будинками, залізницями, деревами, що десь є вулиці, по яких люди ходять на повний зріст, сміючись і голосно розмовляючи між собою...

І раптом — оце «Стій!»

Я через те й не відгукнувся відразу, що, як на тодішній мій стан, звучання живого голосу належало тому нереальному світові; подумав — причулося. Лише за другим чи за третім окриком я схаменувся й видушив з перетятого спазмом горла: «Свій! Свій!»

Добре, хлопці виявилися не з страхопудливих — не поспішили стріляти. Напоровся б на інших — забили б, та й мали б чим виправдатись...

З окопчика польового секрету мене хвилин через двадцять доставили в землянку командира третьої роти, і там — бувають же щасливі несподіванки! — не встиг я ступити з порога, як опинився в обіймах Лопатовича.

— Лимаренко? Живий?

Не тямлячи себе від радості, я поцілував його в їжакувато колючу щоку.

— А решта де, Федю? Хто ще пробився? Хто ще пробився?

Мені довелось разів із п'ять, мабуть, повторити це запитання, бо, геть отетерілий від радості, «Феофан» безладно тупцював круг мене, ляскав по спині, хапав за руки... Нарешті, проте, добрав, про що допитуюсь.

— Хто ще? Майже всі, майже вся група! Трьох тільки... вже по цей бік втратили. Та двох поранило... — Його руки знов заметались по моїй спині, по плечах. — Йй-бо, не вірю, що це ти! Хтось говорив, що бачив тебе убитого... Веслов, здається... — І враз він спохватився, мовби несподівано

витверезів: — Слухай, ти оце щойно звідти? Виходить, капітана Носенка...

Неспокійні його руки вмить обм'якли й впали.

Ми з хвилину помовчали, впритул стоячи один біля одного. Зненацька Лопатович, до болю стиснувши мені зап'ястя, прошепотів:

— Ось як вийдемо звідси, я тобі щось розкажу.

Тим часом командир третьої роти — немолодий довгообразий лейтенант — встиг уже вислухати доповідь мого, не знаю, проважатого чи конвоїра і зараз сумовито-стомлено поглядав на нас з Федором.

— Що, Лопатович, товариша знайшли?

— Більше, товаришу лейтенант,— друга!— за своїм звичаєм дещо екзальтовано вигукнув Федя.— З нашого взводу зв'язку! Ми вважали — він загинув.

— Ну, раз вважали, що загинув, значить, довго житиме,— якимось механічно, певне думаючи про своє, проказав лейтенант, та по паузі, мовби пригадавши щось, примружено зиркнув на Лопатовича.— Ви ж, наскільки пам'ятаю, в такі штуки вірите? Чи, може, вже ні?

Аж тепер тільки я зрозумів, чого Лопатович опинився тут: це ж колишня його рота! І підстаркуватий оцей лейтенант — це ж, мабуть, той самий «чудо-лейтенант», про якого він, захлинаючись, говорив мені: «В нього душа з великої літери! Тобі з ним особливо цікаво було б познайомитись. Він до війни викладав у школі історію!»

На коротку хвилю мене обняло добродушно-глузливим якимсь острахом: «Хоч би не наладив біс непоправно цивільного «Феофана» з ходу представити нас один одному як супряжичів за фахом! Було б якраз до речі завести зараз бесіду на якусь суто професійну тему!»

Але благодушна моя іронія відразу ж і випарувалась. Я миттю згадав, що переді мною командир однієї з рот того самого першого батальйону, який мало не впродовж усього дня тихенько відсиджувався поруч, і з викликом подумав, що нам таки не завадило б зараз познайомитись! Ще б пак! Такий коловорот подій одвирував! Кому, як не історикам, належить зафіксувати їх? Ну, а вже принагідно я спитав би в шановного колеги, які історичні аналогії найближче, на його думку, підходять до того, що сталося сьогодні. Фермопіли? Берестецький бій? Чи, може, він, як старший і досвідченіший, інші якісь приклади наведе?

Коли ми хвилин через п'ять вийшли з землянки, Лопатович, наче він весь час читав мої думки, сказав:

— Ти даремно думаєш, ніби всі винні...

— Ні, вони всі тут святі!— сердито буркнув я, роздратований тим, що сентиментальний «Феофан» на прощання кинувся цілуватися зі своїм «чудо-лейтенантом».

— Може, й святі...

— Отакої! Передусім твій лейтенант, звичайно!

— І він! Запевняю тебе — ні лейтенант, ні хлопці з третьої роти до цього не причетні! — твердо сказав Лопатович.— Він мені тут розповідав. Вони були спробували. Отоді, як наша рота зав'язала бій на стику, вони й з свого боку вдарили. А їм наказ: відставити! Він спершу й втямити не зміг. Чому, питає, он же третій батальйон атакує?! А йому на це: «Нічого вв'язуватись в авантюру! Поки стемніє, про прорив і думати годі! Тільки людей погубите!» Він пробує заперечити — як же, мовляв, так? А той у крик: «Перед трибуналом відповідатимете! За кожну марно пролиту краплину крові відповісте!»

— Стривай!— Я відчув, що от-от задихнусь.— Такого не могло бути.

Але Федір перебив.

— Що ти мені — не могло бути! Він цю свою підлість мало не подвигом вважає! Почув би, що він батальйонному комісару сказав!

— Хто — майор Поливанов?

— Не Поливанов — капітан Гвоздєв!

— Хто-хто?! Яким чином він взагалі... Щось ти тут плутаєш!

— Ах, та ти ж нічого не знаєш!— спохватився Федір.— Майора Поливанова вбило десь о десятій ранку, а батальйонного комісара Єдвабного ще вночі... Капітан же годин за півтори до оточення прибув за чимось у батальйон із штабу полку та й застряг. От він і взяв командування на себе...

Це все одно мало скидалось на правду. Коли курсантський наш полк ще звався училищем, капітан Гвоздєв був заступником начальника навчального відділу, і я не знав, яку посаду він обіймав при штабі тепер. Але не в тім була річ: командування батальйоном він міг узяти на себе по праву старшого за званням. Неймовірним здавалось головне — те, що він міг таке сказати! Я трохи знав капітана. Вольове, розумне обличчя, дещо різкуватий, спідлоба, але сміливий — я колись захоплено від-

значив про себе — класично впертий погляд... Якось він виступав у нас на інструктажі агітаторів: «Агітатор мусить пам'ятати: чим більше його слів западе в серця бійців, тим більше куль потім поцілить у серця запеклих ворогів наших!» І на мітингу перед відправкою на фронт він виступав...

Звичайно, людина не вся в тих словах, які вона виголошує. Ніхто не спростував гегелівського: «Що людина робить, така вона і є»; але в тих випадках, коли й сказати означає діяти, зовсім немало важить, які і з яким почуттям виголошуються слова!

А він говорив до самозабуття гаряче, переконано, вірилось — вкладаючи весь пал свого серця... І як на те вже пішло — з одної тільки елементарної порядності, лише тому, що стільки людей чули з його вуст цю ж саму, скажімо, фразу про слова і кулі, не міг капітан Гвоздяєв наказати курсантам (і тим же агітаторам!), щоб не стріляли — хай, мовляв, третій батальйон сам відбивається, як знає!

— Та ні, ти щось наплутав, Федю! — повторив я, майже не сумніваючись, що розсіяний «Феофан» от-от за своїм звичаєм покаєнно лясне себе по лобі: «Тю, ти! Як я сказав? Все догори ногами!»

Але я даремно чекав — Лопатович не квапився з покаєнням.

— Чого ж наплутав! — трохи аж ображено вигукнув він. — Я присутній був при їхній розмові. Ось дійдем, це метрів за двісті звідси, у вибалку, я тобі покажу, де вони стояли... Батальйонний комісар каже йому: «Нехай ви не розгадали нашого маневру і не могли взаємодіяти з нами, але чому ви просто, в порядку взаємовиручки, не підтримали нас вогнем?» А він... — Голос у Лопатовича напружено затремтів. — Ну нехай би збрехав: не зрозуміли, не змогли... Так ні, демагогією намагається оглушити! То, каже, була авантюра, а заради авантюри ніхто мені не давав права ризикувати людьми, батальйоном! Вітчизна не для того нас поставила, щоб ми розтринькували найдорожче, що в неї є!.. Чуєш, як повернув? Цитата майже дослівна!

Я більше не сперечався з Лопатовичем і більш ні про що не розпитував. Він ще щось говорив: когось Гвоздяєв і від командування ротою усунув за відмову підкоритись наказові... А на політрука якоїсь із рот навіть і документи для передачі в трибунал оформив...

Я слухав усе те вкрай неухважливо, бо ніщо не в спро-
мозі було перекрити мій біль.

І все ж я відразу тоді не насміливсь, не поквапився
виносити свій вирок; мусив спершу побачитися з баталь-
йонним комісаром. Надто це все було непросто, щоб я міг
тут цілком звіритись лише на самого себе. Чомусь мені
здавалося, що коли він уже в н і с тому Гвоздєєву об-
винувальний рішеңець, то я здогадаюсь про це по його
очах, з виразу його обличчя...

Чим ближче ми підходили до землянки, де, як сказав
Лопатович, розмістили на спочинок наших, тим гостріше
обіймало мене нетерпіння. Хід сполучення помітно мілів,
починався спуск у вибалок...

— Вважай, що ми прийшли!— нарешті полегшено ви-
дихнув Лопатович.— Метрів через п'ятдесят повернемо
праворуч і...

Ми наддали ходи. Але що це? З вибалка вітром донес-
ло приглушені голоси... Невже — німці?

То були свої: друга рота шикувалася в колону. Лопато-
вич метнувся до знайомого помкомвзводу.

— Чого це ви?

Але той тільки руками розвів.

— Наказано строїтись, от і строїмось.

Ми б уже й не застали на місці своїх, та нам пощаси-
ло — Костя Лепьошкін з восьмої... з колишньої восьмої
роти кинувся, що десь дівся кисет, і прибїг назад: чи не
в землянці загубив його?

Лепьошкін знав трохи більше, ніж той помкомвзводу,
проте відразу ж попередив, що це тільки чутки.

— Кажуть, німці відійшли. Чи то наша якась части-
на пробилась і йде нас визволяти, і вони відчули себе
між молотом і ковадлом, чи на сусідніх ділянках у них
сутужно й вони бояться, що самі опиняться в оточенні?
Але двічі посилали розвідку — поблизу німців нема...
Ну, видно, й вирішили — чого ще дождатись?

Ми похнюплено мовчали: надто це вже, справді, відго-
нило чуткою... Потім Лопатович спитав:

— А ми ж як ітимемо, тобто з ким?

— Нас приліпили до першої роти.

— І батальйонного комісара?

— Нє знаю, батальйонного комісара оце хвилин два-
дцять, як викликали в штаб.

Ми ще помовчали. Нарешті Лепьошкін погасив ка-
ганця.

-- Що ж, ходім...

Кисет він не знайшов. Ми б хоч закурили перед дорогою.

— — — — —

У тих двох вимірах, в яких я зараз живу, час рухається різуче неоднаково. Там, у степу, минають години, тут — збігають дні, тижні... Чимось це, коли вдуматись, схоже на чергування звичайних і сповільнених кадрів у кінофільмі. І не тільки зовні. Адже сповільнені кадри створюються з допомогою п р и с к о р е н о ї зйомки, точніше — різницею ритмів зйомки й демонстрування. А серце людське теж знає різкі перепади ритмів. То буденно-спокійні, врівноважені 65—70 ударів на хвилину, то гранично збурене, шалене калатання на піках напруги — в бою, тривозі, скруті, коли йому часом вдсятеро більше необхідно буває зробити і коли воно — так уже само собою складається — удсятеро більше, ніж у звичайну хвилину, схоплює й запам'ятовує...

А спогадування викликає, природно, зворотне. Схоплене на скажених ритмах не вміщується потім у ті ж відтинки з в и ч а й н о г о , п о в і л ь н о г о часу, і хвилина на твоїх очах обертається годиною, дивуючи і ще й ще раз нагадуючи, як недостатньо людина знає себе і світ круг себе, особливо ж оцей ось, один з основних його вимірів — час...

Та ще ж ми зараз і не маємо повного уявлення про амплітуду цих перепадів! По-справжньому ми її відчуємо, може, тільки після війни, бо зараз просто не існує з в и ч а й н о г о , н е п р и с к о р е н о г о часу. Ніде й ні для кого. То чиста умовність, що лише військовим місяць перебування на фронті прирівнюється до двох (чи й трьох?) місяців служби, а в тилу подібних перерахунків не роблять. Хто почислить, у скільки місяців чи років життя обходиться матері одна безсонна в тузі за сином ніч або скільки дочасних зморшок виорює на обличчі молодої жінки один тиждень ненастанної тривоги за чоловіка? Не кажу вже про роботу на межі сил, місяцями без вихідних, часто-густо надголодь: ось уже третій рік, як триває цей трудовий аврал...

Тут усі живуть у болісній напрузі чекання вістей. Ждуть повідомлень Інформбюро (ранок у ранок — зведення, а потім, зверх нього, цілий день: от-от пролунає радісне «В останню годину»). І ждуть листів з фронту — по півроку, по року терпляче ждуть...

В селищі не мінає й дня без новин. Упереміш — втішні й печальні, перекочуються вони від будинку до будинку, від вулиці до вулиці... Частіше, на жаль, зачуваються печальні — може, тому, що в горя дужчий голос і крик його долинає й з найдальших околиць?

А позавчора біда вдарила й зовсім близько: надійшло повідомлення, що загинув брат Кузьми Власовича. Єдиний, більше в нього нікого в світі — навіть далеких родичів — нема.

Брат був усього на два роки молодший, але Кузьма Власович говорив про нього завжди, як значно старший, мало не як про сина:

— Шибеник він у мене, Володька! Відчайдушна голова! Мати, поки жива була, все просила його — оженись, оженись ти нарешті. А він і вухом не веде! Дівчата за ним — табунцем прямо! Красивий!

Більшість учителів добре знала його: він виріс на їхніх очах. Захар Антонович якось — не пам'ятаю вже з якого приводу — сказав, що цим Володею природа начеб намагалася спокутувати свою провину перед родиною, в якій первісток уродився калікою. А позавчора в учительській побивався:

— Феноменально здібний був! За всі роки не згадаю учня, який би краще за нього знав математику!

Увечері майже всі наші вчителі, не змовляючись, зібралися в Кузьми Власовича. І просиділи до пізньої ночі. Правда, Кузьма Власович, не знаю, чи й помічав, що в домі є ще хтось. З приголомшення він до безтяму затерп увесь; одно й повторює раз по раз:

— Знати б хоч, як це сталося!.. Де і як?

В одному з листів Володя написав, що їхнього помкомвзводу вбило сліпою кулею, і зараз це ненастанно мучить його: що, як і Володю так? Я це розумію. Смерть завжди жорстока, а тут випадковість сліпої кулі ще стократно підкреслює безглуздість, а з нею і кричущу трагічність її.

Хоч, з другого боку, при сучасній механізації війни майже зникла різниця між сліпим і несліпим влученням. Автомати й кулемети на те й придумані, щоб з ходу прошивати кулями цілі сектори, а міномети, не кажучи вже про артилерію великого калібру, взагалі здебільша б'ють по закритих цілях і, отже, пер е в а ж н о убивають всліпу.

Барвара Іванівна, коли ми, вийшовши на вулицю, завели про це мову, з сарказмом зауважила, що технічний

прогрес зробив великий попуск людській совісті — стало легше вбивати: раніш доводилось власноручно мечем або шаблею рубати таку ж двоногу, як сам, істоту, котру бачив перед собою, а тепер тому, хто стріляє, не видно, кого шматують його міни або снаряди, і, значить, можна, ївши скоромне, залишатися вегетаріанцем!

Тут, може, дещо бракувало чіткості. У Варвари Іванівни, яка, починаючи з тридцять дев'ятого року, з Халхин-Голу, втратила трьох братів і чоловіка (чоловік, заступник командира полку, загинув минулої осені під Старою Руссою), надто вже згорьована й переповнена болем душа, щоб, говорячи про знаряддя вбивства, скрупульозно зважувати кожне слово, і об'єктивно тут і справді вийшло, ніби вона ставить на одну дошку і зброю напасника, і зброю того, хто від нього відбивається. Але Яків Якович (директорський сан штовхнув його?), гадаю, надаремне поквапився її підправляти. Варвара Іванівна — інше якесь тлумачення нікому, крім нього, і на думку не спало — безперечно ж бо, мала на увазі неправу зброю, а щодо зброї неправої в її судженні не було нічого сумнівного. Навпаки, під ту хвилину воно прозвучало досить влучно, і, пустивши повз вуха директорову репліку, його дружно підхопили.

Справді ж, заговорили мало не всі разом, висока техніка, з допомогою якої можна вбивати на значній відстані, прикриває солдата-вбивцю не лише від сторонніх очей, а начебто й від самого себе; вона заколисує совість, зменшуючи, а то й зовсім знімаючи з неї тягар моральної відповідальності за вчинене душогубство, і ця обставина не так уже й мало важить!

— До того ж не тільки особисто для солдата! — несподівано гаряче втрутилась завжди мовчазна й стримана Катерина Степанівна. — Не знаю, може, я й скажу ересь, але мені здається, що це далеко не остання за значенням ланка в тому ланцюгу причин, що призвели до такого різкого зростання масштабів воєн у наш час. От ви історик, — кивнула вона в мій бік, — згадайте давні, до винайдення вогнепальної зброї, віки... Хіба ж тоді...

Але мене, перебивши її, випередив Захар Антонович.

— Тут не треба спеціаліста-історика, різниця наочна й для неспеціаліста: навіть проти вісімнадцятого, дев'ятнадцятого століть, в котрих війни захоплювали все-таки порівняно обмежені групи країн і не так уже часто перекидалися епідемією з континента на континент, наш

технічно могутній двадцятий вік досяг грандіозного «по-ступу» — він зробив можливими війни-пандемії, що ось уже вдруге затоплюють увесь світ!

Я не похопився заперечувати, хоч це була, коли й не ересь, то явна наївність. Та й що я сказав би їм — що причини цих пандемій криються у суперечностях імперіалізму? Вони самі незгірше за мене знали цю істину і не замахувались її ревізувати. Тут було зовсім інше — я відчув це по собі. Ми йшли поснулим селищем. Щедро сяяв місяць, вітерець ледь чутно ворухив потаємні кучугури садів, і вулиця, розмірежена рухливими тіннями віт, здавалася вигаптуваною чиймись вмілими й добрими руками... В такі ночі все видиме довкола мниться живим; насторожено притаєним, безсловесним, але — живим; і хочеться по-братньому підбадьорити кожен кущик, дошку в паркані, камінець, і жаль найменшої травинки, яку хтось може необачно затоптати... А ми верталися з поминок — у нашого товариша загинув єдиний брат...

Здається, тільки зараз, серед цього заворожено тихого й водночас перенасиченого буянням життя світу, вповні дійшла до мене вся нестерпна несправедливість того, що скоїлось, і наболіле за день серце зайшлося спраглою тугою: ну чому воно так? Чому?

Була одна з тих — їх не треба соромитись і гасити в собі! — високих, сповнених якогось святого самозречення хвилин, коли, відкинувши все вторинне — певний себе досвід, «дорослу» обережність та заразом і освіченість, котра завжди має напихваті пояснення до відомого й невідомого, — проривається нагору сама глибинна, неспокушена душа і кричить своє, ні з чим не узгоджене, первозданно чисте й справедливе. Вона прагне ясності й правди! І їй не зрозуміло, чому в світі так низько цінується людське життя і так багато діється неприкрито безглузлого й лихого? Адже то неймовірно, неймовірно, що людство, яке ось уже стільки тисячоліть тремтить над своєю цивілізацією, добре розуміючи (це ще легендарний цар Шумера і Аккада Урнамму — в третьому тисячолітті до нашої ери! — розумів), що, поки не викорінені війни, все здобуте й збудоване народами фундується на сипкім піску, це ж саме розумне, геніальне людство в кінці другого тисячоліття нашої ери двічі уряд опиняється у вогні всепланетного побоїща!

Додому я вернувся вже передсвітом. Провели з товаришами жінок; затим довго блукав — спершу вкупі з Заха-

ром Антоновичем, тоді сам. Я свідомо зволював. Не міг собі уявити, як після всього, що сталося і говорилося, після всіх тривог і болінь цієї ночі завізьмусь буденно укладати назавтра портфель, стелити постіль...

Але вийшло так, що нічого цього робити й не довелось.

В кімнаті, на письмовім столі, дожидалась мене вечеря, накрита накрохмаленим, аж ламким рушником; поруч стояв глечик з букетом черемхи... Дивовижна то річ — материнська чутливість! Хто сказав Меланії Кирилівні, що я люблю черемху? Як вона здогадалася, що мати моя завжди отак, накривши вишиваним рушником, залишала мені на столі вечерю, коли я, траплялося, десь допізна затримувався?

На мить здалося, що все навкруги заворожено. Боячись зворухнутись, аби не розвіялись ті чари, дивився на рушник, на черемху і дихав, дихав рідним домом, давніми добродарівськими веснами, давно забутою усталеністю життя...

І коли поторгали шибку, я спершу пустив це повз увагу: когось там будять!

Але постукали й вдруге, й втретє...

Так прийшла до мене ще одна тривожна новина: зникли з селища два мої учні — Геннадій Конюхов і Саша Званцев. Їх би й не кинулись так рано шукати: Гена сказав, що ночуватиме в Саші, а той, в свою чергу, що йде до Гени. Але не здержала слова Сашина сестричка; їй залишено було записочку, щоб підсунула чєрез два дні матері, а вона не спала до третьої години, терзалась і не витримала — розбудила матір серед ночі. Записку хлопці написали небагатослівну: «Ми пішли на фронт. Чекайте з перемогою. Саша. Гена».

За останні три місяці це вже п'ятий випадок. І втікачі, коли їм доставляють назад, виправдуються одним і тим же: війна скоро кінчається, от ми й вирішили: баритись більше нікуди.

Нам зараз теж баритись не доводилось. Та, благо, й роздумувати довго не було потреби: методику розшуків уже розроблено; перший пункт у ній — якомога швидше повідомити куди слід. І стежки вже надійно второвані: залізничний вокзал, військова комендатура, міліція...

По цьому маршруту й рушив я у супроводі двох заплаканих жінок...

А вже як ішли з міліції, годині о восьмій, сталася ще одна подія. Біля самого райкомунгоспу — я спершу й

очам своїм не повірив! — трапився мені назустріч не хто інший, як Іванников!

І тут я вже сам став, так би мовити, об'єктом чергової новини, на цей раз — трагікомічної...

Виявляється, я даремно весь цей місяць і полював на Іванникова! Він мене, звичайно, прекрасно розуміє і всією душею підтримує — вдові загиблого воїна, безперечно, треба підсобити. Але... справа в тім, що її будинок належить до приватного сектора, а райкомунгосп ремонтує виключно комунальні, тобто державні. І сам Іванников неспроможний, як він сказав, урівняти ці дві форми власності. От як голова райвиконкому товариш Куницин дасть розпорядження — тоді інша річ. У нього, у Куницина, є спеціальні фонди...

Отакі ми з Кузьмою Власовичем мастаки! Наче важко було самим до цього додуматись! Вбили собі в голову, що треба діяти через райкомунгосп, та й ось — діяли! Могли з таким же успіхом і через ларьок «Пиво-води» діяти!..

Досадно! Я за цей час давно б уже домовився про все! Напевне ж, Куницин не прикутий до одного колгоспу, як Іванников, — він має керувати всім районом і, значить, мусить хоч день-два на тижні сидіти й у райцентрі!

А зараз його нема, Іванников сказав — викликали на кущову нараду. Це не менше, як днів на три. З дорогою нітрохи не менше.

І ще у мене одна новина...

Не дуже навіть нова — вчорашня, позавчорашня, позапозавчорашня...

Не йде з думок Тетяна Павлівна. Тягне бачити її, говорити з нею... До дикості незвичне почуття! Раз повз раз ловлю себе на тому, що їх наче дві в моїй уяві — «колишня» Тетяна Павлівна і — «теперішня». І що особливо дивно: вони анітрохи не схожі між собою. Навіть волоси, колір волосся, риси обличчя — все, все в них різне!..

Я розумію: це від того, що так вразила мене її дивовижна доля. Але — що з того, що я знаю причину? Я не маю права піддаватися цьому потягові, не маю права!

Та й писати про це... теж, мабуть, не маю права...

— — — — —

Не знаю, хто й доповів батальйонному комісарові Качачову, що і я вихопився з Сухого русла (одразу тоді в передпохідній метушні нам з Лопатовичем так і не

вдалось допитатися, де він), але хвилин через десять після першого коротенького привалу мене розшукали й передали, щоб з'явився до нього.

Він ішов, як мені сказали, з штабом, в центрі батальйонної колони, і я, підходячи, ще звіддалік вирізнив його по забинтованій руці, підвішеній на черезплічнику поперек грудей. «Виходить, він... примирився з капітаном, раз визнав за можливе йти отут, з штабом?»— прохопилось на мить здивоване. Але далі додумувати не хотілось, та й не було вже коли. Батальйонний комісар, побачивши мене, ступив навстріч і коротко обняв неушкодженою правою рукою.

— Лимаренко! Ось ви нарешті!

Він сказав це пошепки, і я не впізнав його голосу. Я просто не пам'ятав, щоб батальйонний комісар коли-небудь говорив пошепки.

— Вас ніде не поранило?

— Ні, товаришу батальйонний комісар.

— Ну і прекрасно!

Потім ми довго йшли мовчки. Я розумів, що можу йому не доповідати — він все знає й без мене. Хіба тільки його зацікавлять подробиці... Але що з тих подробиць? Капітана Носенка нема живого, і цього ніякі подробиці не виправлять і не змінять.

Я дістав з кишені комбатів бумажник з документами, пістолет. Карту я був засунув під гімнастерку за спину, і вона вся просочилася потом.

— Пістолет можете залишити собі,— сказав батальйонний комісар,— а карту й документи...— Він зітхнув.— Така вже в мене служба...— Спинившись на обочині, він заходився розстібати натоптану свою польову сумку.— Ви зостанетесь тут, зі мною. Вам нічого там не доручено?

— Ні.

— Тим краще.

Він відкинув сумку за спину і знов надовго замовк. Йшов важко перехитуючись, мов під непомірною ношею, незвично відчужений, похмуро занурений в себе. З якою метою він залишив мене тут?

Втім, про це я подумав уже згодом; в першу мить я, чесно кажучи, надто зрадив, бо несподіваний цей наказ увільняв мене від болісної необхідності весь час бачити перед собою спину Позолотіна. Мало ж таке статися: там, у ротнім строю, Позолотін, з кимось помінявшись, опинився після привалу в сусідньому ряду!

Тепер його знов для мене не існувало, і якщо тієї ночі мислимо було хоч якоюсь мікроскопічною мірою бути щасливим, я відчув себе щасливим...

Перейшло вже за третю годину. Великий Віз дедалі ближче прихилився до західного обрію, ще трохи — й торкнеться «колесами» землі... По той бік колони хтось задихано, певне на бігу, погукав:

— Жилкін, де ви там? — І, коли той відізався: — Передайте в свою роту — розтягнулися! Хвіст на три кілометри!

«Невже Гвоздяєв? — не відразу зв'язалися в моїй уяві цей голос — надтріснутий, нервово «заїжджений», і той, чистого тону, дзвінкий, котрий я знав з училища, — значить, і Гвоздяєву було тут непереливки?!»

На хвилину я спробував глянути на нього іншими очима: адже він, що не кажи, а врятував-таки батальйон! Ось він веде його степом: в голові перша рота, за нею — третя, далі — замикаюча — друга... Попереду й по боках на визначеній статуті відстані пильнує бойова охорона... Ану — докорі йому! Хіба не для спільної нашої справи уберіг він цей бойовий підрозділ, що ось крокує — взвод за взводом, рота за ротою, при зброї, при повнім комплекті боеприпасів, готовий по першому сигналу вступити в бій?! Кому яке діло до того, якою ціною його збережено? Та й хто зараз візьметься ту ціну переважувати? Вцілілий батальйон видно всім, а те, що було б, якби він підтримав нас, назавжди лишилося припущенням... Так що Гвоздяєву зовсім не складно й відбитися. Скаже, як уже сказав, що сусідній батальйон затіяв авантюру, а він, бач, поклав не попустити на поталу жодного бійця, і — йди позивайся з ним, доведь свою правоту!

Чим і як ти її доведеш?

Я доти й не уявляв, яка то спопеляюча мука — безсилля перед неправдою! Звичайно, я не вчора народився і не глухим жив; я міг на потребу згадати чимало історичних, і не тільки історичних прикладів, коли одними й тими ж словами прикривалось і біле, і чорне. Знаменитий в Добродарівці відставний моряк дядько Тимофій полюбляв при нагоді повторювати, що навіть парусне судно, як переставити відповідним чином вітрила, зовсім не важко погнати проти вітру...

Але я й мислі не припускав, що й досі в нас — у нас! — може вишукатись негідник, який так безсовісно поверне проти високої нашої правди наші ж найдсрощчі

й найсвятіші слова! Як він міг вціліти на відповідальнім посту в Червоній Армії, оцей відверто безчесний демагог?!

Зненацька захотілося виказати все це, виговоритися перед батальйонним комісаром — може, я чогось тут не зрозумів? По суті, я ж того й прагнув так зустрічі з ним, що мені, аби розібратися в усьому, що сталося, бракувало не просто ще чиеїсь, а саме його думки.

І батальйонний комісар висловив свою думку. Ще перш ніж я встиг заговорити.

— У мене до вас прохання, товаришу Лимаренко,— торкнув він мене за лікоть,— оця сумка...— Він ступив кілька кроків убік і спинився на обочині. Повз нас, зосереджена й мовчазна, струмувала похідна колона, і батальйонний комісар пропускав ряд за рядом, мовби вичікував моменту, поки мимо йтимуть такі, при котрих можна говорити не криючись.— Оця сумка не повинна пропасти, товаришу Лимаренко,— нарешті заговорив він знову, ще більш притишивши голос,— тут партійні квитки полеглих, заяви — в тім числі й ваша... Ну і... гадаю, ви мене правильно зрозумієте, я дещо там записав для пам'яті про події цього дня... Це мусить дійти до політуправління дивізії. І, звичайно, карти — моя і особливо комбатова.

Далі він міг і не продовжувати: я все зрозумів. З хвилювання в мене поза шкірою перебіг холодок.

— Ясно, товаришу батальйонний комісар,— стиха сказав я.

— От і добре.— Він на хвилюку замисливсь.— Може, ще когось треба? Щоб ще надійніше. Один з трьох напевне ж вціліє!

Я одразу подумав про Лопатовича і назвав його.

— Гарзд, скажете Лопатовичу,— охоче погодився батальйонний комісар,— і розповісте йому якомога докладніше. Ви цілий день були поруч з капітаном і знаєте все навіть краще за мене.— Він ще хвилину помовчав, затим, мовби згадавши щось, спитав з виразною тривогою: — Ви не пам'ятаєте, на комбатовій карті відзначено ранкове розташування першого батальйону?

Капітан Носенко відмічав його при мені зі слів Кустанбаєва, коли той передсвітом повернувся з першого батальйону, і я сказав про це.

— Ну й прекрасно! — Він, здається, хотів ще щось додати, але зненацька надсадно закашлявся.

Мимо нас ішла вже, певне, замикаюча, друга рота: по тиші, яка підкочувалася все ближче й ближче, вгадувався кінець колони. Кушпела, видима навіть у темряві, стояла над перемеленою степовою дорогою, і було дивно, що ще зовсім недавно її запах навівав щемливу згадку про перші краплини дощу, що падають на гарячий, пухкий від тонкої пилюки путівець. Тепер, коли нею вщерть забиті були рот, ніс, легені, вона нічим не пахла, а якщо й пахла, то тільки бідую, відступом, тривогою...

Нарешті приступ кашлю минув; батальйонний комісар, одвернувшись від мене, важко відхекувався, мовби щойно видерся на високу гору; по хвилі хрипко сказав:

— Приступайте. Доженіть наших і приведіть Лопатовича.

— Єсть!

Але далеко відбігти я не встиг. Попереду зненацька зачулися постріли. По рядах перекотився шум збентеження, слідом — різноголосе: «Приставить ногу! Приставить ногу!»

Батальйонний комісар гукнув, щоб я зачекав його, а наздогнавши, нагадав:

— Сумка! Сумка! За таких ось обставин будьте поблизу!

Тривога мовби підсвіжила його сили, й він надав ходи. Ішли повз затихлі й, здавалось, закам'янілі в напрузі невідомості ряди. Стрілянина спереду вщухла, зате все ближче чулися збуджені голоси, тупотнява ніг. Було ясно, що там на когось напоровся головний дозор. Але чому він припинив вогонь, чому відступає?

І раптом назустріч нам по рядах покотилось: «Урівці! Урівці!»

«Значить, наші там зіткнулися з урівцями?!»

З цієї хвилини розпочинається мовби зовсім інша, нова ніч: разом з нами йдуть урівці!

Ті самі «чужі» урівці, які, на відміну від своїх, одразу зрозуміли нас і чесно билися поруч!

Ті, мало не казкові урівці, котрі, самі вже на три чверті викошені (зараз їх лишилось, кажуть, чоловік сорок), все одно ще й підвечір відчайдушно кинулись вирятовувати сусідів і таки ж зірвали майже розпочату ворожу атаку, яка, напевне, була б останньою для нас!..

А понад усе ця — (воістину світ, як мовиться, один великий хутір!) — ця феноменальна зустріч! Командир батальйону укріпрайонців, невисокий, сухорлявий майор

з несподіваною для піхотинця шаблею при боці, виявляється, добрий знайомий, та що знайомий — побратим батальйонного комісара Қалачова!

Ось вони йдуть попереду — важкуватий, дещо сутулий батальйонний комісар і невисокого росточку й через те, видать, за багатолітньою звичкою бездоганно виструнчений майор з шаблею. Вони давно-давно не бачились, і, схоже, не вірять, що стрілись не вві сні.

Ми з Лопатовичем ідемо за кілька кроків позад них — батальйонний комісар попередив, щоб не відставали, — і мимоволі чуємо їхню, як завжди в таких випадках, трохи сьмбурну розмову. Хвилинами в мене таке відчуття, мовби то я сам зустрів свого хорошого друга, і живить оцю мою прихильність до майора не тільки те, що він у рішучий момент повів себе, як належить, і не здумав відсиджуватись за чужою спиною (це, звісна річ, на першому плані!). Мені в ньому імпонує все: і глухуватий його теплий басок, і оця підкреслено брова виструнченість, і навіть недоречна шабля при боці.

Наскільки я зрозумів, він недавно пережив якусь приугу, може — сімейну драму, і шабля ця — єдине, що після неї вціліло. Батальйонний комісар чогось дуже вражено вигукнув:

— Як же так, що й Тоня?!

— Отак, як чуєш! — зітхнув майор. — Одно що напередодні занесла до Манюші Силаєвої оцю шаблю — у мене нічого дорожчого не було.

— А якісь подробиці відомі Манюші? Вона ж в гарнізоні найдовші вуха мала.

Я мимоволі притишую крок: незручно, страх як незручно підслуховувати все це — дарма, що не навмисне підслуховую!

Та ось вони самі перейшли на шепіт, і відразу легше робиться; навіть дихати стає вільніше.

Лопатович на ходу куняє і — плаває, мов п'яний. Мені спати давно перехотілось, а він ніяк себе не переможе.

— Федю, — штовхаю я його під лікоть, — Федю!

— Чого ти, я ж не сплю!

— Не спиш, а через крок спотикаєшся...

— То я задумавсь.

— Ти що, й уві сні думаєш? — намагаюсь я трохи розворушити його, хоч, признатись, уже й вагаюсь — може, він і справді всього лише задумався, може, дивись, і вірші складає? «Феофан» же!

Несподівано шепіт спереду уривається. Батальйонний комісар, зітхнувши, голосно проказує:

— Закурити б!

— А я, брат, відучився! — хвалиться майор.

— Там? — У голосі комісара — подив, навіть недовіра.

— Уяви собі!

Западає мовчанка. Мені ось, дивуюся, теж палити перехотілось — мучить згага. Треба, мабуть, скинути нарешті з ременя цей чохлик зі скалками баклагі — менш дратуватиме.

— Дуже важко було там? — стиха запитує батальйонний комісар.

— Важко — не те слово. Важко — це коли тільки холодно, тільки голодно, а там...

Майор з шаблею знов надовго замовкає. Видать, дуже ж таки нелегка випала була йому служба, що він і слів одразу не добере.

Раптом долинає його збуджений смішок.

— Прийшов у штаб округу по призначення, а мені кажуть: кавалерійські частини в нас зараз не формуються, так що або в резерв, або... І віриш — я підхопився: в піхоту? Згоден в піхоту! Підполковник аж рота роззявив. Потім признався: перший в його багатолітній практиці кавалерист, який сам визвався перейти в піхоту!

Мені хочеться роздивитись його обличчя. В темряві помітив тільки вуса і чи то запалі, чи то давно неголені щоки. А який у нього ніс? Лоб? Які очі?

Проте розсвітання я не кваплю.

Здається, вперше на своїм віку я не кваплю подумки світанку, бо з ним іде небезпека. Вона всю ніч десь поруч — котиться перед колоною, женеться за нею, чатує то зліва, то справа; але видно її стане тільки з світанком, і ми ждемо неминучого. Цим тривожним чеканням пройнято все довкола, саме повітря густо просочено ним, і тому, природно, які б не роїлися в голові думки, одна не полишає її й на мить: що воно там жде нас попереду?

Ось і батальйонний комісар з майором дуже скоро від спогадів переходять на це — намагаються зазирнути в ту непроглядність, прикидають щось, вираховують, аналізують... Що ж, вони досвідчені командири й розуміють обстановку незрівнянно глибше, ніж я. Але що можна передбачити, а тим паче спланувати, коли невідоме головне — куди відійшли і що замислили німці? Може, нас заманюють у пастку?

Думка про те, що попереду пастка, переслідує мене всю дорогу. Адже, по суті, одного гітлерівці вже добилися — видурили батальйон з окопів у голий степ. Спробуй тут, якщо знагла вдарять, знову так заритися!

Хоч, з другого боку,— який інший був вихід? Там же дождатися дня? Це мало сенс учора, коли оточених налічувалось принаймні втричі більше й коли була реальна можливість не просто вистояти до вечора, а й відчутно — перш, ніж прориватися з кільця,— знекровити ворога, змусивши його, як того добивався капітан Носенко, ненастанно метатися з флангу на фланг. А скільки б завтра протримався один оточений батальйон? І які у нього завтра, серед білого дня, були б шанси на прорив?

— Сержо, — стиха озивається до мене Лопатович, — я ось подумав... Нам, мабуть, не завадило б обмінятися адресами.

— І я гадаю — треба.

— От почне розвиднятися — запишу.

— А у мене й записувать нема куди, — згадую я, — стукнуло засунути свій блокнотик у речовий мішок! По-надіявся — ціліший буде...

Федір витримує паузу.

— Гаразд, я тобі з свого аркушик вирву.

Значить, небезпека й справді над самою головою; якщо «Феофан» готовий подарувати аркушик зі свого недоторканного блокнота, напруга сягає апогею. Досі він радніше згодився б серед зими скинути й віддати з себе останню сорочку...

Зненацька долинає сповнений тривоги шепіт майора.

— Звичайно, підступати до лісництва дорогою — чисте безумство! Але ж нема, нема часу на обхід!

— Часу в обріз... — Батальйонний комісар, чути, через силу долає одишку. — Якби марш-кидок зараз, марш-кидок!..

— Фантастика! — Це знов майор. — У мене чотирнадцять душ поранених...

Вони хвилин кілька мовчать. Ідуть, занурені кожен в своє. Потім майор мовби підбиває підсумок:

— Що ж, один у нас зостався союзник — темрява. Один-єдиний...

Але складається все так, що ми поступово й цього союзника втрачаємо.

Важко визначити, де тут кінчається обачність, а де починається перестраховка. Та чим ближче до Тінгутинського лісництва, тим частіше й тим довше тупцюємо ми на місці: капітан Гвоздяєв групу за групою посилає вперед розвідників і, коли котрась із них довго не повертається, в нерішучості зупиняє колону.

Майор усе зліше з кожним разом вибухає:

— Форсувати, форсувати треба, а не стояти! Ротний перукар, і той би так розсудив!

Притримуючи рукою шаблю, він звично пірнає в темну гущу колони й хутко виринає на тому її боці.

— Де капітан? Де капітан? — чути відтіль.

Та допомагає це мало. Через кілька хвилин майор повертається ще більш розлючений.

— То просто злочин! Злочин не розуміти таких елементарних речей!

Це й справді елементарно. Навіть якщо в Тінгутинському лісництві й не розставлено навмисної пастки, там, на єдиному на десятки кілометрів пустельного степу лісовому острівці, все одно — це безсумнівно — скупчилося зараз достобіса німців, і проскочити через нього мислимо тільки зненацька, під захистком темноти!

Коли б не батальйонний комісар, урівці напевне відокремилися б. Майор спересердя вже кілька разів поривався це зробити, і, як послухати його, він правий.

— Що нас, зрештою, зв'язує? Ми ж могли й не зіткнутися!

Але й батальйонний комісар має рацію: зараз не вигідно розпорозувати сили. Можливо, по виході з лісництва надійніше буде пробиватися малими групками, але зараз, коли, цілком вірогідно, доведеться проривати заслон, слід триматися разом, щоб, як виникне необхідність, атакувати більшим загоном.

Я незчувсь, як призвичаївся й до несподіваних цих зупинок. В дивному якомусь заціпенінні механічно ступаю, механічно спиняюсь... Це, мабуть, від втоми — я дуже стомивсь. Але що в такому разі буде далі? До лінії фронту ще ж іти і йти!

Спереду надто темно й тихо — ні ухкання гармат, ні навіть слабенького відлунку кулеметного дріботіння... Кілька годин тому, коли рушали, далеко на обрії виднілись якісь тремтливі сполохи, і нам здавалося, що там і пролягає фронт. Тепер ті сполохи виблимують уже справа, трохи навіть позад нас. Майор каже, що то горить

село Плодовите, і це ще більш підсилює тривогу. Адже Плодовите захоплене німцями вчора ввечері. А хто відає, на скільки відсунувся фронт за цю довгу добу?

Чогось забігав, затурбувався Гвоздяев. Уже не майор і не батальйонний комісар до нього, а він раз повз раз підходить до них.

— Не знаю, я й досі певен, що засідки вони виставили на підступах. Так що без детальної розвідки...

Тон якийсь підозріло вибачливий. Схаменувся він, зрозумів щось нарешті? Чи просто про всяк випадок вирішив пошукати спільну мову?

— Зайве ж вам доводити, що за людей спитають не з когось, а з нас!

— За людей спитають. Тут я з вами цілком згоден,— значливо піддакує батальйонний комісар, нітрохи не приховуючи зневаги.

Проте конфлікт уладнано. Тепер ми йдемо без зупинок; для більшої безпеки посилили бойову охорону і йдемо без зупинок. Правда, втраченого не вернеш: дістатися, поки темно, до лісництва ми все одно не встигнемо — це ясно всім. З наближенням світанку колона стає ще мовчазнішою, ще настороженішою. Напруга відчувається майже фізично. Ми немовби стискаємо потужну пружину; з кожним новим кроком все більш і більш стискаємо її й розумієм, що так до безкінця тривати не може. От-от вона зірветься, от-от, от-от щось станеться!.. На сході починають блякнути зорі... Чи, може, то лише здається? Це якраз над пожежею — там весь час тріпотять і тріпотять сполохи.

Я на мить стуляю повіки — іноді, буває, й від перевтоми починають в очах мінитися барви... Нам потрібна одна година, навіть менше — сорок хвилин темряви, і ми проскочимо!..

Але марно сподіватись. Я не встигаю знов звести погляд на ті підозрілі зорі, коли ззаду долинає чийсь шепіт: — Дивися — світять починає...

— — — — —

Нарешті спіймано наших втікачів, з-за котрих стільки в ці дні нахвилювались. Але, дивна річ, тепер мені їх стало шкода. Хлопчики вже мало не наяву бачили себе фронтівиками, і ось тобі — на станції Поворино вислідили й завернули! Правда, додому, по домовленості між поворинським і нашим станційним комендантом, везла їх, спасибі, в справжній теплушці попутна (теж,

звичайно, справажня!) воєнна команда. Але привезла і... віддала у розпорядження матерів. Хіба ж не кривдно?!

А коли без жартів, то я їх і справді добре розумію. І думаю, що й вони, як ніхто, зрозуміли б мене. Я теж, буває, перестаю вірити, що кінець кінцем опинюся в теплушці, в складі справжньої військової команди!

Тетяна Павлівна ось уже котрий день уперто передурочає мене фельдшерці. Раніш, було, й масажі нікому не довіряла, а тепер при першій нагоді: «Вибачте, я дуже зайнята!» — і зникає.

Більше всіх дивується, по-моєму, фельдшерка: щоразу читаю на її обличчі зчудування — які там, мовляв, у неї нагальні справи зненацька підоспіли? А я здогадуюсь — вона уникає мене. Не знаю, правда, точно причини, але — уникає, це напевне... Щоб, як вона перестала вірити в можливість швидкого зцілення нещасного мого суглоба і їй просто незручно переді мною? Днями зовсім м'яко, мало не жартома, спитав, чи світить мені бодай до кінця літа «виписатись», а вона у відповідь підкреслено офіційно:

— Коли б відновлення функцій вашого суглоба залежало лише від мого бажання, я вас, не сумнівайтесь, не тримала б тут жодної зайвої хвилини!

Чи, може, за раптовою цією зміною криється інше? Скажімо, те, що знедавна й мене бентежить... Може, й вона помітила щось недоречне в наших стосунках, вірніше, в моїм ставленні до неї, і тому — з метою профілактики — подає мені зараз урок розсудливості?

О, якби тільки це, було б прекрасно! Тим паче, що уроки рідко коли бувають неслухними, навіть якщо вони випереджають події...

За уроки я завжди щиро вдячний!

Як молитву, щодня повторюю собі: наприкінці серпня — у роковини — мушу вже бути в діючій армії! Мушу!

Ех, коли б і з цим так пощастило, як сьогодні з Зіниною справою! Зайшов уранці в райвиконком, і — приємне яке відкриття! — в приймальній голови сидить Людмила! Спершу не повірив навіть, що така мені удача. Казав же Кузьма Власович, що вона робить секретаркою в Куницина! А я — до чого ж не уважливий! — забув.

Вгледівши мене, підхопилася з місця, зашарілася

— Куницина зараз нема, але ви скажіть, що треба, я все-все зроблю!

Істинну ціну цій обіцянці я склав буквально наступної хвилини, коли довідався, що й голова виконкому, в зв'язку з посівною кампанією, днів і годин прийому не додержується. Вчора, наприклад, лише під кінець дня заскочив: «Хто там до мене, хай заходять!» Але більшість порозходились, бо не знали. Та от і сьогодні, сказала Людмила, те ж саме, мабуть, буде, бо зрамку не показувався, не дзвонив навіть, так що нічого певного вона нікому й не обіцяє... Ті, в кого термінові справи, просто чергують тут.

Але я можу не турбуватись. Тепер, тільки-но Куницин хоч на годину заявиться, Людмила відразу мене повідомить — подзвонить у школу або дядьому когось підішле. То хіба це не здорово?!

Одно що не дуже, мабуть, зручно так експлуатувати наше не зовсім звичайне знайомство...

Чи у цій ситуації то не гріх?

— — — — —

Світанок зупинив нас кілометрів за три від лісництва. Поки ще не дуже стало видно, батальйон заліг у неглибокому звивистому переярку, що його якраз перетинала дорога. Ліс лежав попереду величезною, в півнеба, підковою і здалеку виглядав звичайним і зовсім не страшним. Але якими каверзами нашпигував його ворог? Трьома напрямками — до центру й обох флангів таємничої перепони — пішли посилені групи розвідників. Скидалося — вони пішли наздоганяти ніч, бо там, попереду, досвітня мла немовби згущувалась, а під самим лісом, здавалось, ще й не збиралося дніти.

А біля нас тут виднішало з кожною секундою. Світло прибувало навально, як вода з прорваної греблі; збутніла, синювато-сіра каламуть на очах заливала переяроч, де заліг батальйон, дорогу, що вела з нього, і все далі та далі — степ, степ...

Лопатович, ледве діждавшись світла, витяг з-за халяви свого блокнота й схилився над ним, записуючи щось.

«Перед боєм — немов на крутім вододілі долі...» — згадався колись процитований ним рядок з чийогось, а може, й з власного, вірша.

Неприродна тиша стояла довкола: дослухались. Розвідка поки що просувалась безперешкодно, але могла кожної миті напоротись на засідку, на ворожий цеп, і все ураз захиталося б на терезах.

Батальйонний комісар, раптом похопившись, скинув каску й заходився визволяти з-під черезплічника переплутані ремені й стягувати польову сумку.

— Мабуть, краще зараз,— поклав її переді мною,— так надійніше.

Вночі, особливо, коли він говорив з майором, його обличчя чомусь згадувалося мені по давнішній пам'яті — то по-молодому збуджене, то суворо-зосереджене, то колючо-прищулене, і я на час немовби забув, яким воно було підвечір у Сухому руслі. Тепер воно знову вразило мене землистою жовтизною, нездоровою одутлістю, і я розгубивсь: адже, віддаючи зараз свою сумку, батальйонний комісар тим наче прощався з життям, і виходило, що, взявши її, я мовчки погоджуся з ним...

На мить боляче стиснулося серце. Відчув, що конче маю сказати йому щось, а потрібних слів не було. Нахлинули якісь мало не домашні, наївно заспокійливі фрази... Але як їх скажеш старшому, тим більш не лише за віком старшому? Чи, може, зараз годилося знехтувати умовності? Може, треба було уявити на хвилю, що перед тобою просто батько, і дати вилитись своїй тривозі, нехай і в наївних фразах?

Батальйонний комісар, однак, випередив мене. Певне, вловивши мою розгубленість, поспішно додав:

— Дивіться ж, проб'ємось — найперше шукаємо один одного!

І мені тільки й лишилось, що мовчки хитнути на знак згоди головою.

З-за ближнього звиву переярка виринув Гвоздяев. Згинаючись, мало не перебираючи руками по землі, підійшов.

— Майора ще нема?

Майор з шаблею, щойно ми спинились, пішов до своїх і ще не вертався. Та Гвоздяєва навряд чи цікавив майор. Я міг би заприсягти, що його просто нудило з невідомості і він шукав, чим відволікти увагу.

— Пошліть зв'язкових по командирів рот! — обернувся до огрядного старшого лейтенанта, який поблизу навляжачки підснідував. — І дайге закурити, що там у вас є.

Палив він прихватком, зовні пожадливо, але якось механічно, без смаку. Цигарку за інерцією по-нічному ховав у долоні, а пальцями другої руки ненастанно м'яв заросле підборіддя, на якому острівцями, мов цвіль, проступала сивина.

Було дивно, що тепер його обличчя здавалось мені майже незнайомим. Чогось я раніш не помічав, що в нього закороткий, тупо обрізаний ніс, не бачив оцих важких, круто навислих надбрівних дуг. «Ач, мов навмисне придумано,— промайнуло неприязне,— під ними майже не видно очей!»

З упертості закортіло зазирнути в ці замасковані очі — які вони насправді, що ховають поза тим неприступним ескарпом? На сході почало жевріти — небавом мало зійти сонце, і мені хотілося побачити, як він на нього гляне. Невже й на мить не прохопитьсь в його погляді боріння совісті, каяття, розуміння того, що він, він винен у тім, що воно вчора назавжди погасло для кількох сот чоловік, котрі — розбуди їх зараз — і це повірили б, що сусідній батальйон не виконав свого обов'язку?!

Тим часом світанок розгорявся все дужче й дужче, а од розвідників вістей не надходило. Якби шлях до лісу був вільний, вони мали б уже дійти і подати сигнал. Чи, може, то забігало вперед моє нетерпіння?

Втім, надія на те, що все якось обійдеться, живилась хіба що тільки вкоріненою людською звичкою сподіватися на краще. В глибині душі рідко хто сумнівався, що через лісництво доведеться прориватися з боєм, і від розвідників, отже, менш за все чекали сигналу, що дорога вільна. Викликані Гвоздяєвим командири рот, коротко доповівши про стан своїх підрозділів, тут же припали настороженими очима до лісу. Все повинно було вирішитися з хвилини на хвилину, і з тих скупих фраз, якими вони порідку перекидались, було ясно, що найбільше їм зараз треба, щоб німці відкрили вогонь і тим виказали своє розташування.

Нараз і мене поійняло це гарячкове чекання вогню. Час грав проти нас, і ми мали — це давало нам чи не єдиний мислимий ще шанс — за всяку ціну форсувати події. Передсонячна рожевість вже досить високо піднялася над горизонтом; верхівки найвищих у лісі дерев почали одна по одній займатися, прихоплені нею. Тільки підлісок ще стояв затканий поріділими сірими сутінками, і, мабуть, через це уявлялося, що саме ним і пробираються зараз наші розвідники. Але чому вони зволікають? Чого ждуть? Хіба не розуміють, що все тепер залежить від них?

Поблизу в когось незвично голосно й якось нетерпляче тікав годинник, і серце й собі перейняло його лихоман-

ковий поспіх, начеб чимдуж перивалося випередити те незнане, що чигало попереду. Та,—певне з контрасту,—чим швидше воно частило, тим заціпенілішим виглядало все довкола. Навіть Лопатович, котрий досі, мов непричетний, жваво писав щось, врешті нашорошено затерп. наставивши вухо в бік лісу...

Але там було тихо. Над усім світом зависла напнута, як у болючій судомі, тиша. В якийсь мент відійшло кудись, щезло й тікання годинника, ніби в чеканні спинивсь і час: «Зараз, от зараз!»

І однаково, коли під лісом стрекотнув кулемет, це здалось несподіванкою; а за мить, притлумивши й подив, і раптову тривогу, й неминучий страх,—полегкість, мало не радість, зметнулася: «Тепер принаймні все ясно!»

Виявилось, однак, що ще не все.

Озираючись і відразу вловив якусь незрозумілу сповільненість: командири рот обсіли, Гвоздяєва — впівголоса радяться; батальйонний комісар Калачов приєднався до них, а ось і майор з шаблею підбіг... Тільки чого вони так довго? Адже їм, власне, нічого вирішувати. Розвідники, чути, відкрили вогонь у відповідь, і треба скористатися з їхнього прикриття, щоб наблизитись до лісу, а там і атакувати.

Майор, присівши навпочіпки, водить олівцем по розстеленій на траві карті.

— Вибалком...— долинає до мене,— тисяча вісімсот метрів... фланг...

Гвоздяєв, схоже, не згоден. Нахмурився, нервово цупить своє торкнуте цвіллю підборіддя, Ну, звісно, йому, неперевершеному стратегові, та ось взялися підказувати! Певне, він і вчора отак насуплено слухав, коли говорили незгідне... Але вчора це дещо інакше виглядало. Вчора він «рятував» батальйон від участі в «авантюрі»! А зараз ситуація інша — зараз нема за чію спину ховатись!

Чи він і тут вивернеться?

Мене опановує азарт — невже знову вдасться до обкрутів?

Пальба спереду посилилась; тріскотня пострілів доносяться вже й з лівого крайку лісу й з правого. Проте фіксується це само собою, побіжно, й сприймається як щось другорядне. Вся моя увага зосереджена на Гвоздяєві: що він зараз скаже, як врешті поведе себе? Це йому останній від мене іспит, останній і вирішальний спробунок, і я тим напруженіше жду, що, потай від са-

мого себе, десь у підсвідомості, ще сподіваюся дива. Хіба це абсолютно виключено? Чому не може статись дива?

Одно тільки — надто він нервує. Надто! Губи йому ненастанно перев'юнює спазмами; а ось вони на очах починають синіти, ні — сіріти.

— Що ви тут мудруєте, га?

Майорів олівець на хвилюку насторожено завмирає.

— Не зрозумів. Конкретніше.

— Я питаю, чого ви тут мудруєте?— задихано, з якимсь погрозовим присвистом повторює Гвоздяєв.— Ви що, оглухли, осліпли?

Батальйонний комісар перший здогадується, в чім річ,

— Візьміть себе в руки, товаришу капітан,— кидає пошепки,— оті он кулемети тільки й ждуть, щоб ми...

І враз Гвоздяєв вибухає.

— К чорту всіх!— скрикує високо й водночас здавлено, начеб йому залізно стиснуло горло.— Кулемети!.. З яких це пір радянські воїни стали боятись кулеметів?!

Його сіпає дроз. По мертотно пополотнілому обличчю градом котиться піт. «Так він просто боягуз?»— коротко зблискує в голові до неймовірності нескладна розгадка. Та вдаватися в це зараз ніколи. Майор, не обертаючись, люто цідить крізь зуби:

— Негайно ж, негайно замовкніть! Бракувало ще, щоб підлегли...

Але підлегли вже вчули щось. Струм ошаління вже шугнув, розтікся наобабіч по переярку. Всі, кому видно Гвоздяєва, повернули голови до нього. Декотрі в сомнамбулічній якійсь напрузі попідводились на ліктях. Ще одне необережне слово, і хтозна, у що це вилеться.

Батальйонний комісар владно скидає руку.

— Товаришу капітан!

Ні, до нього в затьмаренні вже нічого не доходить. Очі безтямно вирячені. В кутках губ пузириться піна. Раптом він, мов викинута на пісок рибина, конвульсивно заковтує повітря й з вереском витискує його.

— Баталь-о-о-он, встать! Впере-е-ед!

Це вже команда. За нею — сила закону, але ж вона згубна, згубна!

— Відставити!— силкується скасувати її майор.— Відставити!

Проте пізно. Все вже перемішалось. Декотрі вже вискочили з переярка в степ...

І тут, вихопивши пістолет, зривається на рівні ноги батальйонний комісар.

— Іменем партії усуваю вас!— розлючено кидає в перекорене обличчя Гвоздяєва.— Батальйо-о-он!— У нього враз відродивсь його гучний голос.— Слухай мою команду! Повзком! Повзком і короткими перебіжками!

Командири рот кидаються переймати свої підрозділи.

— Заставте повзком!— кричить він їм услід.— Повзко-о-ом!

Цього треба добитись негайно — інакше загинуть усі. Треба будь-що спинити панікерів! Чи це вже поза людською змогою? Несуться чвалом у повен зріст розбурханою безладною юрбою. Спробуй спини! Як, чим ти їх спиниш?

Хоча голос батальйонного комісара, здається, почули.

— Повзком! Повзком!— на бігу підхоплюють командири рот. А там і спереду, в самому сколошканому скопищі, приєднуються, перемішуючи ті слова з матюками й прокльонами, ще голоси:

— Повзком, мать вашу! Повзком!

З лісу починають бити міномети. Одна міна влучає неподалік; навстріч летить зірвана з чиєїсь голови каска. Кілька чоловік падає. За мить ще й ще кілька.

Чи ці просто залягли?

Я й собі падаю. Прямо перед очима густо червоні підкови на чиїхось каблуках. Від чого вони такі? Від крові? Ах, ні, сонце зійшло! На мить озираюсь: сонце висить при самому обрії — велике й бурячково-червоне. Чорний куш вибуху опадає на його тьмяному тлі.

Зненацька мене обпікає: стривай, а де комісар? Де Лопатович? Майор щойно промайнув поблизу; біг з рушницею навпереваги, другою рукою притримуючи шаблю. А вони — відстали? Мимо перебігають і перебігають... Та все незнайомі, незнайомі... Чи то я від них відстав? Червоні підкови теж ген уже де! Схоплююсь і біжу. Кидок, ще один, ще... Не здогадався сумку під ремінь — метляється... Та нічого — якось...

Зліва хтось хрипло гукає:

— Скворцов, сюди з дисками! Та куди ж ти? Ось де я!

Зліва урівці, це я знаю. Майор пробігав зліва. А де наші?

Схоже, виплеск божевілля в основному збито. Лише на правому фланзі здичавіло мечеться ще кілька постатей.

— Що ж це, братці?!

— Переб'є-є-є!

Хтось, важко плюхнувшись поруч, скрегоче зубами.

— Пристрелити б тих мерзотників!

Я б і сам їх пристрелив. Де тільки й взялася та гидь?! Але хтось же викликав цю паніку, є ж винуватець! Була можливість майже до самого лісу підблизитися непомітно, а спровоковані істерією страхопуди ще на дальніх підступах виказали батальйон!

Червоні підкови знов опинилися далеко попереду, і я біжу слідом, настигаю... Тільки щось із ними прилучилось — якісь вони зараз немовби інші...

Дріботання кулеметів відчутно погустішало, і тепер — я, мабуть, божеволоію! — достоту нагадує стрекотняву косарок, ні, швейного цеху. Невже то колись було — шефські доповіді, концерти на швейній фабриці?! Фантастика!

Підкови, як і перше, червоно горять проти сонця. Але я, здається, вловив, що в них змінилось — вони якось неприродно повернуті одна до одної. Начеб товаришеві тому перебило ногу або...

Зненацька доходить: його вбито. Тіло зримо обм'якло, рука біля гвинтівки безвільно повернута долонею догори.

Ззаду вибухає міна. За мить, майже одночасно зліва й справа, ще кілька. Схоже, німці створюють вогневий заслон, і треба негайно вперед, мерщій з небезпечної смуги! Неподалік хтось владно гукає:

— Рота, кидком!

Чимдуж біжу. Підлісок спереду — далекий, мов край світу, а до нього ані кущика — чисто, як на гармані. Прокочити б заслон і — хоч би за стеблину яку-небудь! На хвильку!

Вибухи не відстають. Нітрохи! І кулемети не вгавають — безнастанно строчать і кидають, кидають на землю криваве своє шитво. Скільки нас добудеться до підліска?

Отим он, ліворуч, ближче...

Спереду начебто якийсь насип... Хтось із перев'язаною рукою на бігу обернувся, крикнув щось... Та це ж комісар!

Зліва котиться «ура». На окрайку підліска рвуться гранати. Тим, зліва, уже от-от...

Спереду не насип — окоп. Бруствер і на око рухлий — треба й через нього!..

Сильніш відштовхуюсь, щоб переско...

Але що це?! Окоп здіблюється стіною й заточується!
Куди він? Чому?

...Прокинувся я від того, що на мене рухнула ніч. Перед тим я виразно бачив її: стояла поблизу височенною вежею з лискучими чорними стінами. А тоді враз захиталась, і...

І ось ніч приплющила мене. Її чорне громаддя важко здушило груди, шію, налягло гарячою задухою на обличчя... А руки й ноги скуті. Хоча ні, руки привалені чимось сипким... Але чому темрява сипка?

З цим я й отямився. Збагнув, що живий. Але де я? Темрява важко лежала на обличчі, щільно обтискала груди, затруднюючи дихання... Раптом мене пронизало: живцем засипаний?!

Мене присипало в окопі. На щастя,— рухлою землею і не глибоко. Але й вивільнившись, я не відразу добрав, як опинився тут. Тіло було налите драглистою якоюсь слабкістю, тупо боліла голова, а у вухах стояв густий, протяжний дзвін, як буває після близького вибуху. Зненацька я все згадав — як бігли до підліска, як переді мною сторчма здивився окоп... Проте чому так тихо кругом? Бо мене оглушило? Чи — вмить упало й похолонуло серце — чи вже по всьому і я відстав?

Треба було негайно визирнути, негайно переконатися, що це не так, і я, спершись руками об стінку окопу, різко напружився, щоб звестись. І враз гостро полоснуло болем над лівою бровою. Невже там рана?

Я все-таки підвівся й визирнув. Ні, я марно сподівався: було по всьому. Круг окопу, то тут, то там, мов розметані бурею снопи, лежали врізнобіч головами вбиті... По щоді в мене лоскотливо в'юнилося кілька теплих ниточок, тоді спроквола закапала на гімнастерку кров, якась невидано густа, до чорного перемішана з землею. Я, на подив, байдуже — мовби це не мало до мене жодного стосунку — роздивлявся її, потім так само байдуже подумав, що крові треба дати стекти, бо рана, напевне, забруднена, і нахилив голову. Але чим її потому перев'язати? Індивідуальний пакет я ще в Сухому руслі, як забракло бинтів, віддав санітарові. Одпанахати смужку від сорочки?

Коли я, абияк пов'язавши голову, підвівся вдруге, далеко в лісі прогриміло кілька пострілів, і я був збадьорився думкою, що там, можливо, ще проривається якась група. Але стрілянина та хутко згасла, і разом з нею згасла й надія. На щό я міг зараз розраховувати — один,

з набитою дзвоном головою, зі зрадливо почужілими руками й ногами? Навіть якщо до лінії фронту доба ходу, чи стане в мене сил, щоб дійти?

А проте сидіння на місці обіцяло ще менше, і, отже, треба було братись діяти. От хоч би, як на перше, пошукати безпечнішого місця, де б перебути до темноти. Я не став гаятись. Сумка була при мені, капітанів пістолет теж. Шкода було гвинтівки — вона лежала на бруствері з розщепленим ложем — та пілотки... Але пілотка знайшлась несподівано легко — її присипало зовсім трохи. Що ж до гвинтівки, то за крок від окопу я міг підняти іншу...

Було до дикості незвично не бігти — йти по цій, здавалося, ще не остиглій од недавнього вогню смужці прилісся. Я ж до того ще йшов повільно, бо раз у раз солом'яно підгиналися ноги та паморочилось у голові. Найбільше, що праглось, — це дістатися скоріш до якогось місця, де можна було б сісти.

І все одно, уже майже дійшовши до підліска, я повернув назад. Тим запізненим баченням, яке, попри наше бажання, а часом і всупереч йому, являє нам те, на що ми, проходячи, не звернули уваги, я в котромусь з убитих, яких проминув, завважив щось непередавано знайоме. Не міг згадати, де саме він лежав, але то, без сумніву, був хтось знаний! Я поволі пройшов назад, до окопу, потім, пильно роздивляючись наобабіч, знов рушив до підліска. Знайомих не трапилось нікого... Виходить, мене мучила галюцинація? Постоявши трохи в розгубі, знов побрів, уже навмання. В голові, на подив, не прохопилосся й півдумки, що ходити отак по відкритій місцині зараз навряд чи безпечно, і я навіть не пригинався. Мене вело, як сомнамбулу. Те невиразно знайоме, що перед цим привиділось, поступово стушовувалося, розпливалось. Але воно вже й не потрібне було. Я просто шукав; шукав і боявся побачити кого-небудь із своїх — батальйонного комісара, Лопатовича, Лельошкіна... «А то, може, й поранені тут лежать?» — майнуло перегодом, і я став придивлятися ще уважніше. Але ні, поранених не видно було. І серед убитих — жодного, кого б знав... Я на хвилину кілька присів, бо мною вже хитало. Тоді згадав, що йшов був до підліска, й підвівся... І тут неждано блиснуло звіддалік щось схоже на ефес шаблі. Майор?! З нараз отерплим серцем наблизився...

Це був майор, я не помилюся. Лежав горілиць, розкинувши хрестом руки... Хоча — невже це той самий майор? Я раптом захопився, що аж до цієї хвили уявляв його собі таким, яким він малювався мені вночі, і було незрозуміло — чи то я й справді ні разу, відколи розвиднілося, не глянув йому в обличчя, чи це спричинено якимсь розладом пам'яті — те, що начисто стерлись реальні його риси.

Тепер майор лежав з поблажливо повернутим до мене лицем, мовби знічев'я погодився потерпіти, поки я на нього надивлюсь. Але дивитися було тяжко і болісно, бо весь час здавалось, ніби він посміюється. Під пишними, злегка рушеними сивиною рудуватими вусами сліпуче сяяв проти сонця металевий зуб, і це надавало майоровому обличчю якогось жартливо-іронічного, хитруватого виразу, мовби він згадав і от-от збирався повідати щось дуже веселе...

Я не пам'ятаю, скільки простояв так. Безладно роїлися думки, пливли, мінилися перед очима майорові вуса, лискучий зуб, хитро прищулені повіки... А тоді в якусь мить причулось, ніби мене кличуть. І не просто — на прізвище. Я не дуже й здивувався: галюцинації переслідували мене й до того; проте озирнувся. Хтось згинці біг понад крайком підліска — невисокий, в насунутій на лоба касці; дві гранати метлялись по боках на перехнябленому ремні.

— Лягай! Оглух ти, чи що? Лягай! — кричав настирливо.

У перший мент і не повірив — Позолотін? Звідки він узявся? Що йому треба?

— Це якесь безголов'я — знаю, — але в мене більш немає сил боротися: я люблю її! І, мабуть, годі відхрещуватись, а найперше — годі обманювати себе. Чого ще й перед самим собою критися? Люблю її, люб-лю!

Збоку (як рідко тепер вдається хоч на хвильку зирнути на себе збоку!) це виглядає до гнітючості дитинно. Ну, начеб помінявся місцем з кимось із моїх п'ятикласників! Дійшло до того, що вечорами никаю, мов причинний, по Залізничному висілку; то кружляю, полохливо обминаючи її вулицю, то враз наберуся хоробрості й пройду під її вікнами. Іду й не дихаю, мов босоніж по розпечених лезах іду, бо що, коли саме в цю мить вона

визирне або — буває ж і таке раз на тисячоліття! — штовхне хвіртку й ступить навстріч?!

Збезглуздів, їй-право, як зелений хлопчисько, геть збезглуздів! Чи не це мають на увазі, коли говорять, що любов усіх урівнює?

А проте я ось і досі граюся в піжмурки з собою: написав, що то безглуздя, а сам знаю інше — я ніколи ще не був такий щасливий, як у ці дні! Раптом ні з сього ні з того привидиться, ніби вона десь поруч... І такий бен-тежний трепет зненацька пониже тебе всього, так гостро забagnetься враз зробитися вищим, розумнішим, кращим!.. Дивовижний, непередаваний стан! Нема нічого нездоланного, не страшні жодні перешкоди. Весь світ разом з Нею очікувально, та ні — зачаровано дивиться на тебе... І аж паморочиться голова од нетерпіння, од невідступної жаги негайно скористатися зі своєї всеможності.

О, я тепер розумію, чому кохання з такою разуючою однастайністю обожнювалося всіма народами землі: воно дарує спрагу, могутню в своїй ненатлості спрагу, з якої починається безсмертя! Людство, певне, давно, отваривши, виродилося б і загинуло, коли б у грудях хоч одного покоління вичах одвічний вогонь неутоленості, згасло б а ж а н н я б а ж а т и, і з цього погляду до знаменитого Декартового: «Я мислю — отже, існую» годилося б додати: «Я бажаю — отже, існуватиму вічно!»

Але стривай, кому я доводжу все це? Кого переконую? Себе? Значить, відчуваю потребу в самовиправданні?

Значить — відчуваю. Що ж, від себе не втечеш. На жаль...

Чорт забирай, ти, Сергію Несторовичу, мабуть, і досі до кінця ще не збагнув, у які чіпки втрапив лещата! А як вибратись — уявляєш хоч трошечки?

Звичайно, ти в них не перший, це так. Більше того, історик в тобі може з цього приводу навіть торжествувати, бо цілком вірогідно, що ти оце спізнався з самою пра-матір'ю людського болю! Адже то не просто одна з найгостріших, це і одна з найдревніших на світі колізій — покохати, не маючи на те права, всупереч обставинам, наперекір чийсь або й... — ти ж не гадаєш, що з тобою з першим таке прилучилося? — наперекір власній волі!.. До речі останню оцю видозміну, певне, за виняткову бо-лісність удостоєно навіть окремого визначення: її назива-

вають зіткненням між почуттям та обов'язком. Вірцево лапідарна формула! Дещо, правда, сухувата, зате завидно проста й наочна: хто — кого?

Хоча це і в житті, при всій складності, гранично проста річ, по суті — задача з одним невідомим. З одним тільки невідомим: як бути?

— — — — —

Проминуло ще три дні. Провадив уроки. Після занять підтягував невстигаючих. Засідав на педраді... Одного лише не можу згадати — де був сам? Перед очима начеб якісь нетутешні сфери, а на душі — чи день, чи вечір — одна й та ж суміш блакиті й туману...

Хіба тільки вчора війнуло було тривогою: несподівано піймав себе на тому, що майже не чую паровозних гудків. Досі й крізь сон докликались вони до серця й змушували його стискатися від спражної туги за дорогою. І раптом ті гудки почали десь пропадати... Признатися, це напалохало мене.

А тоді якось само собою сталось, що відразу після занять я попрямував до станції... На третій колії стояв шойно прийнятий состав. На платформах зачохлені, схоже — новенькі, гармати, грузовики... На одній впала в око зв'язківська двоколка, видать, уже хрещена, та зараз свіже підлагоджена, якась, сказати б, відпочила... Паровоз добирав воду і от-от мав знову впрягатись. Та все одно солдати, повисипавши з теплушок, якось відразу надійно обжили весь дооколишній простір — засновигали по перонах, забігали через колії, заюрмилися біля кранів з окропом.

А потім, повторюване десятками голосів, рознеслось: «По вагонах!», «По вагонах!», і вся станція, здалося, ринула у бік третьої колії, завирувала чорторіями поспіху. І серце, як завжди серед кипіння передгудкової колотнечі, зайшлося заздрісною безнадією: «Ідуть...» Щось подібне відчуває, мабуть, другорічник, коли при ньому починають роздавати книжки для наступного класу; поки не торкнулось книжок, він міг іще числити себе таким, як і інші тут, та ось настала ця мить, — і край: те, що відбуватиметься далі, вже не про нього...

Зі станції я, проте, вертав, як здавалося, з перемогою: впевнився, що я той же, що й був. Мені й на думку не спадало, що з-під лежачого каменя «статус-кво» може забити таке потужне джерело бадьорості. По дорозі додому з переливу сил заходився навіть формулювати щось

на зразок універсальної наріжної засади: необхідно твердо знати, що ніщо не спроможне припнути твою душу,— цим визначається все! А коли так,— почав її розвивати,— то нема підстав у кожному порухові душі з ригоризмом аскета передусім вбачати...

Одне слово, я й не згледівсь, як не лише сповз на старе, а ще й підвів під нього «теоретичну» базу...

Тепер ось знов сиджу й мучусь — тягне на Залізничний виселок, а розумію, що не маю права йти...

Ні, треба перебороти себе! Пе-ре-бо-ро-ти! Невже в мене не стане сил сказати собі — годі? Та стане ж, стане!

— — — — —

Я вертаюсь у мою гірку одиссею. Йде друга — тоскна й болісно заплутана друга доба...

Ще на подив рано — Позолотінів годинник показує лише пів на одинадцятую; а споночіє десь аж о пів на дев'яту. Правда, ми зараз майже в повній безпеці. Це видається справжнім чудом, але схоже, що окоп, де ми сидимо, обладнаний на спеціальне замовлення.

Дивуюсь, як Позолотін знайшов його. Я навряд чи й помітив би ту звичайненьку щілину за залишеною артилерійською позицією та й, помітивши, напевне обминув би її, бо розташована вона щонайменше метрів за триста від перших кущів підліска, на рівному-рівному місці... Чим така могла привабити? Навіть близько підійшовши до неї, я тільки те й завважив, що невелика її частина замаскована зверху дерном...

— Та ми ж тут удвох не помістимось,— похмуро сказав я.

— Помістимось, лізь за мною! — Позолотін, опустившись на коліна, поповз під дерновий дашок і — я й не встиг здивуватись! — притьмом щез за не видимим мені поворотом.— Не бійся, лізь!

І ось аж коли я осягнув усю неоціненність фортифікаційного цього чуда! Щілина виявилась не просто покритою дерном, а ще й хитро викопаною, в формі літери «z»! Ввійти в неї можна тільки через вузький той вхід, який далеко не кожному впаде у вічі; нам же звідси легко стежити за всім, що діється довкола, бо на протилежному від входу кінці зроблено спеціальний — і добре замаскований! — отвір для спостереження.

— Хай спробують знайдуть нас тут! — похвалився Позолотін.— Просто нікому не стукне в голову заглядати сюди.

Я охоче погодився з ним. Хто, справді, зверне увагу на ту недокриту щілину серед поля? Від удачі, що таке вдале вишукалося сховище, я на якусь хвилину навіть забуваю, що переді мною Позолотін.

— Як ти здогадався? — дивуюся щиро.— Я пройшов би мимо.

Він великодушно скромничає.

— Я теж спершу був проминув її, а тоді трошечки уважніше глянув і вернувся.

— А що ти такого помітив? Нічого ж зверху не видно! Так здорово замасковано, що...

Зненацька Позолотін заклопотано наморщує лоба.

— Слухай, а що, коли це пастка?

— Пастка?

Признатися, в мене теж була шаснула така думка, але я відразу відігнав її. Хто — і на кого? — міг тут поставити пастку? Як уже на те, то недавня сутичка саме в цьому місці спалахнула абсолютно випадково, і отже, тут до неї ніхто задалегідь не готувався.

— Чого тебе раптом осінило? — перепитую трохи вже роздратовано.

— Та так просто. Хіба це зовсім виключено?

— Не виключено, звичайно, але що конкретно викликало в тебе підозру?

— Конкретно? — В Позолотінових очах спалахують і миттю гаснуть уже знані вовчкуваті сполохи. А голос, як і був, — спокійний, підкреслено невинний: — Я тобі не казав, ніби маю щось конкретне. Відки ти взяв?

«Стривай, це ж Позолотін! — наче враз прозрівши чи витверезівши, згадую я і майже фізично відчуваю, як серце знов наливається крижаною зневагою.— Це ж Позолотін!»

За інших обставин можна було б подивуватися не стільки з іронічності, скільки з упертої терплячості долі, яка, певне, довго перебирала, кого з ким звести, щоб вийшло якраз під її кепський настрій... Але мені не йде з голови суттєвіше — що маю робити? Чим більше я про те думаю, тим менше уявляю, як воно буде — як ми вдвох із ним досидимо тут до вечора, як — це і зовсім неймовірно! — вдвох пробиратимемося до лінії фронту? То просто немислимо, що я дві, три і хтозна-скільки ще діб ітиму, спатиму, дихатиму поруч з винуватцем загибелі Подоляна! Та малася б у мене хоч крихта сумніву, а то ж ні, ні! Кабель — тепер це мені ясніше ясного — перебило

тоді за лічених кількасот метрів від землянки дев'ятої роти, і коли б Позолотін, як йому за статутом належало, вийшов на порив, зв'язок було б відновлено од сили хвилин за десять — тобто ще задовго до появи танка, і Петро, отже, не наразився б на нього. Він після другого —десь на п'ятнадцятій хвилині — включення в лінію переконався б, що зв'язок відновлено, і повернув би назад...

Який суд поставить під сумнів оці мої докази?

Хвилинами здається, ніби Позолотін здогадується, що я все знаю: надто він чогось збуджений, надто багато говорить. Аж не віриться — мовчазний, завжди насуплений, Позолотін і на мить не закриває рота! Чи, бува, не з боязні це, що, тільки-но він замовкне, заговорю я? Так марні його старання — мені не довго й перебити! Ось тільки розстебну комір (парко як в окопі!) і... і трохи втихомирю серце. Спитай, чого воно раптом загупало? Того, що, як мати казала, ловцеві часом страшніш, ніж втікачеві?

А Позолотін сипле, Позолотін сипле!.. Щось про гуртожиток... Чи ні, зараз уже не про гуртожиток. Когось він виглядав біля інститутської лабораторії... Якогось мав передати листа... Я мало що не дослухаюсь, я з усіх сил відштовхую від себе його слова, а вони все одно лізуть, лізуть у вуха...

— У вестибюлі в нас о такій порі народу — яблуку ніде впасти!

«То хай не падає! — кортить мене крикнути. — На біса я маю все це вислуховувати!»

Од поту гімнастерку на мені хоч викрути; під набубнявілою (потом чи кров'ю?) пов'язкою щемить, мов присипана сіллю, рана. Може, перев'язати її?

Але я ледве встигаю торкнутись рукою вузлика і одразу забуваю про свій намір, бо саме цієї миті долинає:

— Нарешті бачу — іде Гвоздяєв...

Гвоздяєв? Яке відношення має Гвоздяєв до Позолотінових інститутських справ? Чи я оце на льоту дрімнув і сам його приплутав?

— При чому тут, — мимоволі вихоплюється у мене, — Гвоздяєв? Ти хіба що, й до війни знав його?

— А об чім я тобі розповідаю? — здивовано видивляється на мене Позолотін. — Е, та ти ж усе прослухав!

І він починає спочатку.

Тепер я слухаю уважно. Якщо це навіть вигадка, то цікаво ж і те, на яку вигадку здатний цей Позолотін?

А вигадка чимось скидається на правду...

В кожному разі, її, так би мовити, «вихідні дані» поставити під сумнів важко. У Позолотіна незакінчена вища освіта, і, отже, місце дії — інститут — цілком імовірно. І що Гвоздяєв викладав або обіймав якусь посаду в тім інституті, теж річ, безперечно, можлива...

Перебільшення вчувається мені в тому, як Позолотін розписує своє з ним знайомство. Буцімто прочитав Гвоздяєв у списку новоприйнятих його прізвище і першого ж дня навчального року прибіг до нього в гуртожиток. «Ви — Парфенович, — мало не кинувся обіймати, — і, сподіваюсь, не розчаруєте мене! Ви син Парфена Кіндратовича Позолотіна? Того самого, котрий був колись головою губревкому? Чудово! Ваш батько, мабуть, і не відає, на які неоціненні документи я днями натрапив в архіві. Він коли-небудь розповідав вам про підпільну друкарню під Астраханню? Це ж героїчна сага! Легенда! Я буквально завтра їду до нього! Диктуйте адресу і пишть листа — завезу!»

Мені, признатися, важко зараз уявити собі Гвоздяєва таким ось самозабутньо екзальтованим і ентузіастичним. В очах надто виразно стоїть інший Гвоздяєв — з перекошеним судою обличчям, з пузирями піни на посинілих губах. Та дивна річ — тепер я починаю вірити, що Позолотін нічого не видумує. Не знаю, відки все те йде, але між двома цими Гвоздяєвими, дарма що їх розділяє ця бездонна прірва неподібності, вгадується якийсь потаємний зв'язок.

Чи я помиляюсь?

Мене обіймає нетерпіння; до того ж цікаво й саме те, з якою метою затіяв Позолотін цю розмову.

— І Гвоздяєв що, поїхав до твого батька? — не втримавшись, докидаю я, аби прискорити оповідь.

Позолотін, однак, навпаки, на хвилину замовкає.

— Батька на той час уже не було живого... — І ще трохи помовчавши: — Але Гвоздяєв все одно від наміру свого не відмовився — поїхав. Днів зо три вдома у нас копався в батькових паперах... Мати після того написала мені: який чудовий, відданий справі товариш!

Останні слова Позолотін вимовляє з тією особливою поблажливою багатозначністю, яку за різних настроїв можна тлумачити в безконечно широкому діапазоні — від неприхованої зневаги до злегка завуальованого жартливістю підлесливого захоплення. І хоч мені ясно, що він

зараз навряд чи наважиться на спробу бодай у найменшому чомусь обілити Гвоздяєва, я все ж, не тамуючи сарказму, запитую:

— І ти такої ж думки?

— А чого ж,— відповідає він з несподіваним викликом,— відданий! — І по паузі додає: — Різні ж є справи!

Ах, он воно що! Гвоздяєв, виявляється, чимось не подобається й Позолотіну! В цьому є щось од відомого «свій своя не познаша»: в степу отут, у ці зламні два дні, вони — кожен у масштабі своїх обов'язків та можливостей — велися як істинні близнюки.

— У тебе з ним,— ледве приховавши посмішку, запитую я,— щось на особистому ґрунті чи...

І тут я ловлю на собі якийсь зовсім не позолотінський погляд — неприкрито зверхній, мало не презирливий.

— Ти наче кудись поспішаєш... Чи тобі потрібні самі лише оргвисновки? Як той казав — байдуже, що слухали, аби постановили!

Для мене і це новина — тон. Позолотін досі так ретельно ходив у небалакучих та поступливих, що попри все, що іноді дивувало, а то й насторожувало в ньому, я не міг не сприймати його таким, яким він на перший погляд здавався (або, дивись, хотів здаватися?) — вайлуватато-інертним, трохи навіть забитим мовчуном. А в нього тим часом, бач, які малися ікла!

Незрозуміло тільки, нащо він всі ці місяці носив маску тишкi, і чому — це особливо неприємно кольнуло — чому він наміркувався скинути її саме тепер?

Я подумав, що мені зараз слід бути обережнішим, та просто й хитрішим, і що одно вже заради того, аби знати, якої надалі триматися з ним лінії, треба хоч краєм ока зазирнути за ту завісу — якими вони були в довоєнному своєму бутті, Гвоздяєв і цей же Позолотін, як і чим жили? Раптом у тому щось висвітлиться, розкриється!

— Та що ти,— відповідаю я якомога смиренніш,— говори, я слухаю.

І дивно — Позолотін теж миттю змінює тон. Вираз зверхності на його обличчі якось відразу, без видимих переходів, поступається місцем іронічній похмурості.

— На жаль, нічого веселого ти не почувеш, дарма що мова йтиме про те, як я робив кар'єру... Тобі, б'юсь об заклад, і вві сні не привиджувалося, ніби я здатний зробити кар'єру? А от Гвоздяєв і миті не сумнівався, з ходу

визначив: «Ви з такої славної родини, кому, як не вам, бути вожаком?!»

Далі Позолотін провадить з якимсь незрозумілим мені злим азартом і явно кепкуючи з самого себе:

— І що ти думаєш — не помилився ж він! З мене, ще б росиночка, й вийшов би — чим біс не жартує? — колосальний комсомольський діяч інститутського, а там і — бери вище! — районного чи — ще вище — міського масштабу! А ти навіть не підозрював, з ким оце поруч сидиш!..

Це — ще один і вже зовсім дивоглядний для мене Позолотін, бо якщо ми чогось і справді абсолютно не сподівались від нього вчора, то це сарказму і схильності до самобичування.

Але ще більше дивує мене його, як він сам каже, карколомний злет. Протягом одного (першого!) місяця навчання три — це теж його вираз — коронації: спочатку на секретаря курсової комсомольської організації, затим, буквально через кілька днів, — кооптація до факультетського бюро, а ще через два тижні — в кого не запаморочиться голова? — кандидатура першокурсника пропонується до інститутського комітету!

У цьому місці Позолотін іронічно ошкірюється.

— Ти тільки не думай, ніби це робилося з огляду на мої видатні особисті якості — все значно простіше! Прострафилися два члени комітету. Кого замість них? Інститутський комітет на видноті у всього міста, і тепер уже, як пропонувати когось, треба не день і не два перевіряти. А тут під рукою я — син прославленого батька і так далі... Можна бути певним — тут конфузу не трапиться... Логічно?

Він на хвильку замовкає, тоді з неприхованою зловтішністю випалює:

— А воно трапилось! За батьком моїм відшукали гріх посмертно!

Еге-е... Виходить, ось який тут поворот! Але що значить — «відшукали»? В дійсності що, ніякого гріха не було?

Втім, схоже, Позолотін уже шкодує, що проговорився. В кожному разі, він явно силкується підамортизувати враження.

— Ти ж не знав? Так от, прохам пана... Сенсація, га?

А це таки сенсація! І даремно він пласким своїм блазнюванням намагається зараз притушкувати її! Мене

враз пропікає: «Чекай, як він, коли так, потрапив до училища? Приховав?»

Він все ще з посмішечкою чекально зазирає мені у вічі, розраховуючи, мабуть, що на його жартик і я — що мені залишається? — відповім не інакше, як жартиком. Але ні, добродію, я не братиму участі у вашій грі — подібні розмови треба вести напрямки!

І я напрямки запитую:

— Слухай, а як ти опинився тут?

— Тут? — Він удає подив. — Я вже ж казав тобі — через підошву!

До речі, це теж досить туманна історія; він буцімто, перечепившись за щось, одірвав підошву й не міг далі бігти — мусив ускочити в окопчик; а там, поки знайшов, чим ту підошву підв'язати, і поки підв'язав, стало пізно вже наздоганяти... Я з самого початку не дуже повірив йому, дарма що правий черевик у нього й дійсно перетягнутий обривком кабеля (наче важко обкрутити кабелем і цілісінький черевик!) Але зараз мене цікавить інше.

— Я питаю, як ти опинився в училищі, в курсантському полку?

— А-а! — На обличчя йому напливає гримаса розчарування. — Спішу заспокоїти: я не настільки примітивний, щоб брехати в автобіографії. Афішувати перед усіма не афішував, але ті, кому слід було знати, — знали, за це будь певен. Хоча, — він лінькуватو відкидається на стінку щілини, — справа твоя, можеш мені не повірити.

Западає мовчанка. З того, що я на його слова й головою для годиться не кивнув, він, ясна річ, зрозумів, що сумнівів моїх не розвіяв, а проте й собі мовчить.

Нарешті, однак, не витримує.

— Зажди-но, я ж про Гвоздяєва так тобі й не доказав, — скидається враз, — от тільки якби закурити! Істи начеб перехотілось, а за куривом... До чого ж люто смокче!

Я навіть і в цьому з ним не солідарний: мені курити не хочеться — мучить згага.

А історія з Гвоздяєвим мене, признатись, уже й не цікавить. Ну що там могло бути далі? Гвоздяєв, дізнавшись про те, перестав його підтримувати й висувати? Так тут він, коли по-чесному, хоч такий, хоч сякий, а мав рацію. За подібних обставин навряд чи розумно форсувати якісь призначення або висування, природніше

почекати, поки все з'ясується. І що б Позолотін з приводу цього не став казати, я...

Хоча.— схоже, він начебто не про це збирається розповідати. Засунув до кишені обтріпаного кисета, з якого (вкотре вже!) намагався щось витрусити, і несподівано, мов на згадку про щось веселе, реготнув.

— Так от слухай! І приготуйся — з цього місця піде чиста фантастика! Почну з того, що лист з тією звісткою (і з підтвердженням — вирізкою з газети) прийшов точно в переддень інститутської конференції, мовби якась вища сила піклувалась, аби я встиг попередити, щоб зняли мою кандидатуру. Але це ще нічого, найдивніше — далі.

І далі справді починається щось абсолютно несусвітне, бо Гвоздяєв, якщо вірити Позолотіну, прочитавши надіслану матір'ю газетну вирізку, не тільки заспокоїв його, а ще й — це вже і фантастикою мало назвати! — взяв на себе сміливість нічого не міняти. Мовляв, самий факт, що ти прийшов з цим до мене, зайвий раз підтвердив, що я не помилився в тобі,— отаких, як ти, чесних комсомольців, і слід обирати на керівні пости!..

— І це вся аргументація? — не в силі я погамувати подиву.

— А тобі треба ще? То я додам! — Позолотін саркастично скривлюється.— Він на мене навіть нагримав. Чого, спитав, так настрашився? Ти явно переоцінив значення тієї статейки. Придивився б: не редакційна ж і не прізвищем — відвертим псевдонімом підписана, а ти відразу й руки здійняв, мовби то бозна-який офіціальний документ! Голову треба вище, зрозумів? Голову, а не руки!

Останній вираз, поза всякими сумнівами,— точна цитата: я якось чув його від самого Гвоздяєва. Але від того неймовірна ця історія не стає менш неймовірною. Може, Позолотін містифікує?

Проте ні, навряд: в його голосі чується непідробна схвильованість:

— Повіриш, я всю ту ніч по місту проблукав. «Оце людина! Оце людина!» — захоплено думав. Десь уже передсвітом забрів на вокзал і написав матері листівку, щоб і її порадувати. Пам'ятаєш, написав, товариша Гвоздяєва, котрий недавно приїздив, так от, я сьогодні говорив з ним, і ось що він сказав... А потому знов подався блукати. Не уявляв, як можна після такого лягти спати, завтра вже одісплюсь, думав...— Позоло-

тін зводить подих, і в його голосі знов з'являється нотка збиткування.— Шепнув би хто: йди виспись, дурню! Наступної ночі ти не заснеш!

Ага, значить, з того нічого не вийшло? Та й не дивно! Зрештою ж, не Гвоздяев — конференція мала його обра-ти. І цілком природно, що...

Але Позолотін ніби прочитує мою думку.

— Ти, певне, гадаєш, що мене забалотували? Ні, до того просто не дійшло. Тільки-но було підведено рису в списку кандидатур, як з'являється на сцені... Ну хто, по-твоєму? Не вгадаєш! Гвоздяев! Він, коли перейшли до виборів, непомітно шез був з-за столу президії, а тепер повернувся й відразу до трибуни — рішучий, пашить увесь праведним вогнем... Що ж це ми, товариші? З одного боку говоримо про необхідність боротьби за чистоту наших рядів, а з другого — висуваємо в комітет Позолотіна, чий батько... І так далі й так далі... Дивовижно, га?

— Дивовижно...— дещо спантеличено погоджуюсь я.— То правда...

І все-таки я не розумію мотивів цього маневру. Сказати б, за вчорашнім і сьогоднішнім стояло боягузтво. А тут? Адже в інституті знали, що не хто інший, як Гвоздяев і проштовхував Позолотіна, який же був йому зиск виносити свою осічку на люди?

— Який зиск...— Позолотіна видимо потішає моя «наївність»,— ти ніби щойно з колиски... Це ж був хід конем! Він одразу двох зайців убив. По-перше, підтвердив свою репутацію непримиренного і зверхвідданого: затаврував, закликав і таке інше. А по-друге, наперед відповів на можливі закиди. Якщо ви підозрюєте, що в мене якісь непринципові стосунки з Позолотіним, то ось вам! Я не став дожидатися, поки відповідні інстанції нас підправлять, а сам докопався... І негайно ж — рішуче, при народі...

— Так? А ти тут же виходиш і заявляєш, що вчора був у нього, сам завчасно повідомив, а він сказав те-то й те-то...

— Чудило ти, їй-право! За такої ситуації... Хто б мені повірив?

Я його все менше й менше розумію.

— Як це — хто? Учасники конференції! Комсомольці ж там сиділи, ком-со-моль-ці! Чи це для тебе пустий звук?!

Зненацька в моїй свідомості — мовби з'єдналися нарешті давно шукані клеми — замикається ланцюг: та цим же, цим же вбито Подоляна! Раз нема віри в чесність товаришів, значить, можна й собі безчесно не вийти на лінію — хай гине товариш!

— Ти знаєш, як загинув Подолян? — Я впиваюся в нього очима: нехай і не признається, — все одно, якийсь же порух видасть його!

Він (ось і перший знак!) не квапиться відповідати. Ну звісно, — вимудровує викрут! Посмішечка, яка щойно сіпала йому губи, спершу застигає, мов намальована, і аж тоді зникає.

— Знаю. — (А проте дивись, як володіє голосом!) — Мені Сахаєв розповідав.

І однак-таки по паузі додає здивовано:

— А чого ти раптом про це?

— Та так просто... Думав, тобі відомо більше, ніж міг знати Сахаєв. Той же коло апарата сидів, а ти...

— А мене відіслали в стрілецький взвод. До речі, під команду лейтенанта Хомуткова.

Так, значить... Що ж, дико було б і сподіватись, що він ударить себе в груди: винен! Але ота застигла посмішечка — хіба вона мало сказала? Зорієнтувавсь — послався на лейтенанта Хомуткова, якого вже нема живого... Та нічого, це ще не кінець! Хтось же вцілів з дев'ятої роти, хтось же знайдеться!

Хвилини кілька ми сидимо мовчки. Позолотін, обережно визирнувши в отвір («Тихо кругом, наче зроду й війни не було на землі!»), вертається на своє місце й неквапно дістає кісета. Це вже якась патологія: знає ж, що він порожній! А проте хай що хоче робить!

Я все ще дивуюся зі свого відкриття: так ось що ховалось за його впертою потайливістю! Ніхто й не здогадувався, якого він каменя за пазухою носив. Образив його, бач, Гвоздяєв, підло повівся з ним! Так Гвоздяєв же, особисто Гвоздяєв! Чого ж переносити це на всіх?!

Він, як і перше, порпається в своєму кісеті: втупився застиглим поглядом у стінку щілини й порпається, затим, мовби прокинувшись, заходжується перешарювати кишені. Я одвертаюсь і заплющую очі — яке мені, зрештою, до нього діло? Одно лиш — боляче як тримати очі заплющеними! Наче під повіками товчене скло. Або просо. Ні, ні, таки краще просо. Як уже мають у щось зматеріалізуватися ці дві доби безсоння, то хай краще в просо.

Воно і звучить миліше: просо... Можна навіть протяжливо: проссссо чи безконечно довго — проссссс... Так буває літнім надвечір'ям: налетить вітерець, закошлатить, розгойдає лан, і піде перекочуватися шелест — ссс... ссс... ссс... Біжиш стежкою через просище, і звідусюди, наче мільйони коників стрекочуть, — ссс... ссс... ссс... А волоті, хиллячись, — чирк по ногах, чирк... Опустити на бігу руку, вони й по руці — чирк, чирк! Шерхкі-шерхкі, аж опікають.

Мати з Одаркою Демчишиною йдуть позаду.

— Прудконогий він у тебе!

— Авжеж! Йому путь далека!

— А виросте — подасться в світи, й зостанешся сама...

— Що ж його вдієш? Так споконвіку ведеться. Батько в нього непосидючої вдачі був...

— Що в тебе за сумка? — несподівано змінює Одарка голос. — І натоптана як туго! Якись, мабуть, скарби?

Скарби... Які в нас скарби? А проте, дивись-но, мати мовчить. Дивно, що в неї завелися секрети, та ще від Одарки.

— Що за сумка, питаю? — За мить доганяє Одарка мене. — Чи ти спиш?

Тепла хвиля дрімоти якусь мить іще кружить мною, нарешті знехотя відступає, і я прокидаюсь. Позолотін злегка термосить мій рукав.

— Щось трапилось? — підхоплююсь притьмом.

— Ні, нічого. Ти дійсно спав? А я думав...

— Думав! — Мені невимовно шкода за тим казковим світом, який щойно майнув уві сні, особливо за материним голосом — я так виразно чув його! — З якого спіху будив?

— Ні з якого спіху. Глянув на твою сумку... Чим вона в тебе набита?

— Сумка? — (Чого це йому так знагла приспичило до сумки?) — Що тебе, власне, цікавить?

— Конкретно — нічого, просто питаю.

— Це сумка комісара Калачова.

— Комісара?! — В очах проскакує короткий вовчий зблиск. — Слухай, комісар же палив! Давай заглянем, може, там тютюн є?

У мене враз холоне біля серця.

— Я сумки не розкрию — зрозумів? Вважай, що ти її не бачив.

— Ось як, значить! — Позолотін якусь хвилю здивовано роздивляється мене, врешті мало не захоплено вигукує: — А ти, їй-право, цікавий хлопець! Я досі, вважай, і не знав тебе...

— І я тебе, вважай, не знав,— відказую стримано.

— Ну тепер, звичайно, знаєш уже! — вмить прорізаються іронічні зморшки біля його очей.— Як же — оббрехав товаришів, колектив...

Мені не хочеться вертатись до тієї теми,— ситий! — і я, дарма що в останніх словах прозвучав неприхований виклик, вирішую промовчати.

Але Позолотіна моє мовчання не спиняє.

— А у вас, скажи, подібного не траплялось? Вийде на трибуну такий-от Гвоздяєв... Слова правильні виголошує? То й прекрасно! Ми слухаємо, в долоні плескаємо... Певні, що й за душею в нього те ж саме... А насправді? За цією нашою...— Він затинається, підшукуючи слово,— довірливою безвідповідальністю, чи що, за нею не так уже й важко жилося тим гвоздяєвим...

Стає неспромога далі слухати! «За нашою...» «Ми...» Хто це — «ми»? Всі ми? Все наше покоління? Та що він, спитай його, знає про наше покоління, яке взагалі має до нього відношення? Подолян, який перший (за себе та й ще за декого!) кидався під кулі,—ось хто наше покоління! Лопатович, з його недоторканим блокнотом, в якому під вигроми бою карбувалися хтозна чи не геніальні рядки,— він з нашого покоління! В оцій ось сумці, де лежать заяви до партії, писані — переважно! — давно вже захололими руками, де зібрано відомості про членські внески, сплачені людьми, котрі знову ж у більшості сплатили вже свій останній і найбільший внесок,— отут обличчя і дух нашого покоління!

Якими ж він очима дивиться, що не бачить цього? Чи йому вигідно цього не бачити?

Мені раптом згадалось, як мати моя у дорослому вже віці вчилася писати і як вона, певне, з священного трепету перед величчю Грамоти кожне слово, скільки я їй не казав, все одно писала з великої літери... А нас революція з предковичної мужичої темряви відразу — ще в колісках! — до самого сонця піднесла! Ми були першим її засівом, і вона, мов трепетна мати, плекала нас: ростіть, мужнійте, відрощуйте крила! І ми відрощували собі крила. Ненатла, віками накопичена жадоба до знань виповнювала нас, і ми обіруч черпали їх, всотували, впи-

валися ними. І вже ж починали, починали злітати! А коли вдарила біда, то що ми — поховалися по шпаринах? Ні, ми з першої хвилини ринулись у вогонь і ось уже більше року не виходимо з нього! А він торочить про якусь «довірливу безвідповідальність»! Про бездумне «плескання в долоні»! Хіба таке наше покоління?!

Мене враз прориває, і я випаляю йому все це. Він не перебиває, сидить, дивиться на мене, ніби вперше бачить. Нарешті знизую плечима.

— Не розумію, чого ти так розвітійствувався... Наче я проти цього спорю! Мова йшла про Гвоздяєва і гвоздяєвих. Хіба вони мало нашкодили нам? А ти... Чи не у ворожій пропаганді ти мене запідозрив? — насмішкувато прищулюється, але тут же круто міняє тон. — Хочеш знати, що стояло за тією статтею? Батькові, вже мертвому, відомстив наш місцевий Гвоздяєв. У того тільки прізвище інше — Дудаков, а так — рідний брат! Подробиці тобі, щоб ти повірив?

І він починає розповідати про давню — це діялося ще на початку тридцятих років — суперечку між його батьком, тоді вже пенсіонером, і тим Дудаковим, працівником одного з міських райкомів. Той начебто, скориставшись зі свого службового становища, взяв під «опіку» магазини. Коли надходили дефіцитні товари, їх найперше мала в підсобці передивитися мадам Дудакова і вибрати, що їй впаде в око, і нерідко й сам ходив з нею на ті попередні оглядини. Старий же, довідавшись про це, прийшов до нього в райком і сказав, що так не годиться, а коли не допомогло — на партійній конференції виступив.

— Ти, звичайно, скажеш: дріб'язок? — іспитує мене Позолотін.

Я щиро зізнаюся:

— Не твердитиму, що дріб'язок, але...

— От бачиш — «але»! А батько вважав, що то принципово важливе питання. Він був певен, що серед найлютіших ворогів партії фігурою номер один є партієць, який негідною поведінкою паплюжить себе в людських очах, і що найлегший спосіб убити і найсправедливішу ідею — це дати змогу примазатись до неї корисливим «глашатаям». Чи ти й тут скажеш «але»?

Йому не терпиться, щоб я підняв руки: «не скажу». І проти цього й справді начебто не заперечиш — все вірно. Тільки чогось воно мені відгонить демагогією, помітно відгонить, хоч зовні все й вірно...

— Ти вже доказуй до кінця, я — потім,— беру я за краще не поспішати.

— Гаразд,— погордливо, видно й не сумніваючись, що я лише відстрочив свою поразку, згоджується Позолотін.—Я просто процитую тобі кілька речень з батькового виступу. Зауваж — не з наслуху: вдома у нас зберігалася стенограма. Три сторіночки... Та які!— В його очах зблискує захват.— Батько спитав: «Ви можете, товариші делегати, уявити собі, щоб у партійному квитку зазначалося: «комуніст на 40 процентів», або — «на 50», чи, скажімо,— «на 70»? Немислимо ж, правда? Але в такому разі я не знаю, як бути з Дудаковим. У службовий час (це приблизно третина доби) він, відвідуючи підприємства, охоче виступає на зборах, закликає народ до боротьби за комунізм. А у вільні від роботи години, трапляється, й в обідню перерву, нишпорить з дружиною по підсобках магазинів.... І у цей час він явно не комуніст... То яка ціна його виголошуваням на зборах закликає? Раз комунізм перемаже тоді, коли зникне особиста матеріальна зацікавленість, а законом для всіх стане особиста моральна зацікавленість, то в кого, як не в комуніста, повинна в першу чергу — і на всі 100 процентів!— оселитися в душі ця особиста моральна зацікавленість? Це ж елементарно! Учитель, щоб когось навчити, мусить спершу сам опанувати свій предмет, а інакше — який з нього вчитель? Барахольщик він — ось хто!»

Позолотін в розпалі з силою вдаряє кулаком по стінці шілини і, мабуть боляче забившись, якийсь час тре долонею об коліно; затим, уже спокійно, проказує:

— Каюсь, «барахольщика» я додав від себе. Батько мій принципово подібного роду виразів не вживав. Решта ж — усе слово в слово, я ту стенограму напам'ять вивчив. А тепер винось свій вердикт — правий був батько чи ні?

— Ну що я тобі скажу... В твоєму викладі все начебто... правильно... — не дуже впевнено відповідаю я, бо думка в цю мить б'ється над іншим.— Але ж... інкримінували йому, гадаю, не це?

— В тім-то ж і річ, що це! — азартно, ніби картяр, якому негадано умастили під козира, припечатує Позолотін.— Саме це! Риторичне запитання про проценти автор скваліфікував як спробу принизити звання комуніста, решту ж, не переказуючи, оголосив шкідливою ідеологічною плутаниною.

— І жодних інших фактів? Не так-то ж просто написати таке про старого партійця!

Позолотін зневажливо пхикає.

— Рожева наївність! Наче Дудакову потрібні були якісь факти! А втім, у тій статейці був наведений ще один. Десь колись батько сказав, що дехто захопився успіхами й починає замазувати свої помилки, а це — небезпечно... Присуд уклався в одне слово: наклеп!

Отож-то! Виходить, таки ще щось було? А може, й ще, і ще? А якщо (припустімо!) і з тими невідомими мені «ще» — всі наведені в тій статті звинувачення були безпідставні, то чому ви не добилися їх спростування? Стаття була в міській газеті — могли б звернутися до обласної! До центральної можна було написати!

Але запигувати про те марно — однаково він правди не скаже; та й нема потреби допитуватись — хіба й так не ясно: писали вони чи не писали — skutком хвалитися, видно, не випадає...

Мене враз обіймає пронизливе відчуття самотності. Ні, я не плакав особливих ілюзій: Позолотін з часу загибелі Подоляна як товариш для мене не існував. Але я і в гадці не мав, що він настільки чужий! «Як розібратись, я не просто один — ми тут один на один!» — прохоплюється несподівана думка, і в душі з новою силою зв'южується тривога — як же ми будемо далі? Це ж іще тільки початок!

Чорт мене виніс із того окопу! Чи я й в ньому не переležав би до вечора? Зате не мав би зараз діла з Позолотіним, з його образами, пересудами — зі всією цією плутаниною і ерессю! Вибрався б звідси, не вибрався, але — сам. Сам! Хоча, зажди, воно ж і тепер ще не пізно розійтись. Що зобов'язує мене триматись його? Не зголосився ж би я піти з ним у розвідку навіть і до цієї сповіді? То хіба перестало це непохибне фронтове мірило довір'я діяти тут? Навпаки! В оточенні ще гостріш, ніж у розвідці, потребуєш від супутника надійності, над усе — надійності!

— Чого ж ти замовк? Формулюєш черговий контрдоказ? — І в задумі настирливо настає мене голос Позолотіна.

Значить, ще не все вилив? А як я більш не бажаю його слухати — що він може мені зробити?!

Кузьма Власович продає свій будинок. Пробували розраяти — не відступається. «Нащо мені будинок,— одно твердить,— коли нема Володі?»

Я ждав від нього якогось крутого кроку — не цього, так іншого, а ждав. Ще в перших по нашому знайомстві розмовах з ним мене часом до подиву вражало те мало не молитовне благоговіння, з яким він вимовляв братове ім'я. А невдовзі зрозумів: Володя для нього не тільки єдиний брат і не тільки єдина в цілому світі рідна душа. Володя — єдиний його якір у житті.

Чимось ця всепоглинаюча присвяченість братові нагадувала не батьківське навіть, скоріш — материнське чуття: сліпе обоження єдиної дитини. Але був у тій його безоглядній відданості й присмак чогось судорожного, трагічного, що йшло, можливо, від безвиході. Людині, аби вповні усвідомлювати себе людиною, треба мати на кого тратити скарби своєї ніжності, а Кузьма Власович, нехай і безпідставно, через саму свою хворобливу помисливість, але, крім Володі, не бачив біля себе нікого, хто брав би їх від нього просто, як належне,— без подиву і, тим більше, без задніх думок.

І було тут, думається мені, ще одне. Кузьма Власович не лише дарував, він і брав від Володі: черпав утіху з його удач, і це підносило йому дух, дивився його очима на світ, і він ставав для нього барвистим і принадливим. Круг Володі зосереджувалось усе, що сповнювало змістом повсякденне буття, становило його серцевину й вартість. І — знову ж з Володею — були зв'язані усі, які плекав, сподівання, все, що мрілося в майбутньому, в кінцевому рахунку всі радощі, які він у своєму каліцтві міг чекати від життя.

Іноді мені здавалося, що Кузьма Власович бачить у Володі свого щасливого двійника: таким він був би сам, коли б не скривдила його доля. Може, через те так часто фігурували в розмовах Володин високий зріст, Володині атлетичні плечі, Володині богатирські руки, якими він запросто гнув підкови?

— Та ні, його треба побачити!— бувало, сам себе перебивав він, розповідаючи про брата.— Що слова? Навіть ось фотографії не дають жодного уявлення!

З фотографій — їх Кузьма Власович коли не десяток носив при собі в бумажнику — то по-дитячому злякано, то перебільшено серйозно, то відчайдушно весело дивилося мало не десять різних облич.

— Отут Володі вісім років, тут одинадцять,— пояснював Кузьма Власович,— а це ось остання, передвоєнна.

На передвоєнній Володя був у білій сорочці з розстебнутим коміром і закасаними вище ліктів рукавами; темнавий, зачесаний на проділ чуб звихреною хвилею нависав йому над правим вухом. І чогось відразу впадав у око контраст між цим безтурботно хвацьким чубом і губами — міцно стуленими, рішучими, як за мить перед атакою.

— Це остання,— бідкався Кузьма Власович,— в якому вже листі прошу — не висилає нової. Чи там і фотографуватись ніде?..

Тепер Кузьма Власович продає будинок, де все дожидалося Володі. Сюди він мав повернутися після війни, тут відгуляти весілля... Якось Кузьма Власович, жартуючи чи й не жартуючи, сказав, що навіть попридумував уже імена для Володиних дітей. Первістка він запропонує назвати Володею. Володя-великий — і Володя-маленький. Як виросте — Володимир Володимирович! (Звучить, га?)

Але віднині Володимира Володимировича не буде — годі про нього й марити. І коли Варвара Іванівна перед уроками сказала мені, що Кузьма Власович продає свій будинок, я не дуже й здивувався.

Варвара Іванівна, котра, як і все, взяла це вкрай близько до серця, говорила мало не плачучи:

— Це ж дурниця, явна дурниця! Весь учорашній вечір доводила йому, а він... Ну, наче не до нього й говорю! А мене чогось узяв сумнів.

— Не знаю, може, я помиляюсь,— сказав,— тільки я не певен, чи треба було.

— Що, розраювати не треба було?— вражено вигукнула Варвара Іванівна.— Та ви подумайте, що це для нього означає!

Я не став з нею дискутувати і не став — за хвилину до дзвоника — всього того в деталях обдумувати. Я просто спробував на мить уявити себе на місці Кузьми Власовича і відчув, що хтозна, чи й сам не вчинив би щось схоже. В кожному разі, я ясно зрозумів, що тут безсилі докази так званого здорового глузду, бо в подібних випадках діють зовсім інші, як на стороннього — абсолютно незбагненні спонуки. Буває ж, наприклад, що люди рішуче доламують речі, котрі не дуже навіть непоправно надло-

милися. А який — коли збоку оцінювати — в цьому ре-
зон?

У Кузьми Власовича перших чотирьох уроків сьогодні не було. Однак прийшов він загодя — після третього, на самому початку великої перерви. І відразу, ще з порога, заклопотаним поглядом пошукав мене.

— Маю до вас справу, Сергію Несторовичу, — підблизився впритул, — якщо вільні зараз, вийдім на хвилинку

Я в нез'ясовному збентеженні поспішив услід за ним з учительської. Було нестерпно сонячно надворі. Дзвінко галасувало злихоманене перервою шкільне подвір'я. Але від напруженого чекання чогось, напевне ж, украй важливого, звичне те веселе буйство, що вихорилось довкола, сприймалося як щось нереальне.

Кузьма Власович явно навмисне — про надміру цікаві очі — здержував крок. І лише на вулиці, як проминули шкільне подвір'я, спинився.

— Ви, мабуть, знаєте вже?

— Знаю.

— Так от... ви не все знаєте. — Він намагався говорити спокійно, але його зраджував переривчастий, старанно стримуваний, аби приховати хвилювання, віддих. — Я надумав одну річ, і ви, Сергію Несторовичу, єдина жива душа, якій я про це скажу. На вас же можна поклатися?

— Звичайно! — в спантеличенні сквапно підтвердив я.

— Нічого не стану пояснювати. Сподіваюсь, ви зрозумієте мене. Я хочу... гроші від продажу передати... Зіні на добудову її будинку. Але — щоб їй і в здогадці ніколи не майнуло, чиї вони. Як це зробити — не маю жодного уявлення. Вся надія на вас... Візьметесь?

Впродовж дня несподіване це доручення вже встигло добренько перемучити мене, бо я, хоч і як сушив голову, а вимудрити який-небудь більш-менш задовільний хід поки що не спромігся. Але тоді воно мене нітрохи не склопотало — видалось хвилююче святковим і — у згоді з цим, — само собою, абсолютно нескладним. Невимовне розчулення зворухнулося в грудях. «Кузьмо Власовичу! — захотілося скрикнути. — Кузьмо Власовичу! Ви ж і самі не знаєте, який ви є!»

А він, навпаки, відразу заспокоївся. Мабуть, його найбільше бентежила саме оця рубіжна хвилина, коли про свій замір доведеться сказати вголос, і тепер, проминувши її, він, природно, відчув полегкість.

— Кривдно, що сезон проходить,— діловито, навіть підкреслено діловито (я зрозумів: аби я не здумав, чого доброго, вдаритись у лірику) заговорив Кузьма Власович.— Там же страх як багато роботи! Може, треба ще раз нагадати Людмилі? Ви давно як були у райвиконкомі?

— Позавчора.

— І що?

— На жаль, ніяких зрушень,— потерпаючи душею, почав я.— Людмила від своєї обіцянки не відмовляється, готова допомогти, але ж... поки що...

Мене перебив і цим дуже виручив дзвоник, бо я не зміг би йому сказати, що там знов усе застопорилось; тієї хвилини я просто не мав права про те йому сказати. Тим паче, що й він же безсилий тут зарадити. Так склалося, збіг обставин...

Ій-право, якийсь фатальний збіг!

Весь цей час я й не дивувався, що Людмила мовчить. Варт було взяти до рук районну газету, щоб наперед знати — Куницин і через тиждень до райцентру не повернеться: в зведенні про хід сівби рясніли цифри — 33, 30, 26... На останньому місці значився колгосп, який спромігся засіяти лише двадцять процентів запланованої площі... А строків же не заворожеш, вони збігають!

О, ці строки! Ця нелюдська напруга посівної пори! Мені часто постає перед очима, як мати десь уже за північ ввалювалась ледь жива з утоми, в промоклому, надітому поверх фуфайки, плащі, важенній, сповзлій на плечі хустці й забрьоханих по самі вушка чоботях... Ми з бабусею кидались до неї: «Вмитися? Перевдягнутись? Поїсти?» А вона на все: «Спати! Завтра вдосвіта треба підскочити в МТС. У «Зорях Ілліча» з обіду стоїть трактор з поплавленими підшипниками, а в «Паркомуні» кінчається пальне...»

Це було в мирні роки, у весни, коли вся країна тільки й думала, що про сівбу. Така вже вдача у хліба — його без клопоту не візьмеш. То як же він дістається тепер, коли підшипники і пальне потрібні й танкам, а сівачі, хоч і в полі, та не в борозні — в окопах?!

Ні, я й в думці не мав, що Куницин ближчим часом бодай трохи звільниться. І враз — несподіванка: позавчора, о десятій ранку, прибігає Людмила. Засапана, щоки горять.

— Ой добре, що застала вас! Дзвоню в школу — кажуть, прийдете тільки на третій урок, а Куницин з Комишевого Лога говорив зі мною. Нічого не чуто, одне тільки й розібрала, що їде. І як навмисне — по-слать до вас нікого. Ех, думаю, побіжу сама!

Я з нежданої радості обняв її.

— Та ви ж просто чудо, Людочко! А він уже виїхав? Скільки тут їхати?

Дівчина зашарілася ще дужче.

— Не більше години, гадаю, путь недалеко. Так що глядіть не забаріться, бо невідомо, скільки він тут пробуде.

Я не витерпів і двадцяти хвилин; жужмом поскидав у портфель приготовлену до уроків літературу і — у ви-конком. Аж Людмила здивувалась.

— Швидко ви!

Щоправда, її я зненацька не заскочив — встигла впо-ратись: навело, наївне дівчисько, тіні під очима, підфар-бувало губи... Я мимоволі посміхнувся: тенета?

Але це між іншим. Що ж до головного, то поговорити з Кунициним, дарма що він і справді десь за годину приїхав, мені не вдалось.

Я здогадався, що з ним щось не гаразд, відразу, шойно він з'явився на порозі. Я насилу впізнав його — чорний увесь, схудлий, непевно, мов на чужих ногах, підійшов до Людмилиного столу.

— Оцих товаришів, — сказав хрипло, поклавши перед нею блокнотний аркушик, — викличте на третю годину до мене. — Затим, уже було накерувавшись до кабінету, якось винувато обернувся. — І що я ще хочу вас попро-сити... Спитайте, Людо, може, в кого є яка-небудь таб-летка од голови. Чортзна-чого вона, клята, скоро тиж-день, як тріщить!

А через кілька хвилин, несучи порошок, Людмила в,прочинених дверях скрикнула:

— Ой, та вам же зовсім погано!

В її голосі мені вчувся такий переляк, що я прить-мом вскочив услід за нею в кабінет. І — теж злякався. Куницин, видно, ледве добравшись до свого крісла, сидів з безживно відкинутою на спинку головою; очі не-рухомо втуплені в стелю, на лобі й запалих щоках ря-сною росою піт...

— Може, вам краще перебратись на диван? — стиха спитала Людмила.

— Та мабуть...— Куницин спроквола підвівся.— Ні, ні, я сам,— мляво підніс руку, випереджаючи її намір допомогти йому.

— Ідіть, Людо, беріться за той список. Нічого, хвилиночку десять полежу — пройде!

Однак надто вже не схоже було на те, що це скоро минеться, і ні Людмила, ні я не поспішили виходити. Та й Куницин сам тут же підтвердив наші побоювання. Тільки-но торкнувшись головою диванного валика, він одразу замимрив щось нерозбірливе, тоді затуманено глянув на мене.

— Підважте трохи!.. Понакидали мішків. Тимофію Івановичу, де ваша третя сівалка?

Через півгодини Куницина мало не силоміць одвезли в лікарню.

— Пропиши йому мікстуру, й він поїде! — обурено бурчав старий лікар, виходячи вслід за ним з кабінету.— У вас запалення легенів! Ясно? Пік процесу — третій або й четвертий день! Неподобство!

От і все. Надвечір сьогодні зустрів Людмилу, каже — ніяких поки що зрушень. Висока температура, марить весь час... Мислима річ — людині за шістдесят!

А селищем, чорт забирай, попри всі біди й злигодні, попри авральну посівну кампанію, попри саму війну, котра тут, як і скрізь, не обминула жодної родини, гуляє весна. Яряться свіжою зеленню дерева, в палісадниках поспиналися, позацвітали квіти... Минулої ночі недовга, але громохка, перекотилася гроза, і вранці небо сяло такою пронизливою блакиттю, що, коли глянув, зайшлося солодким болем серце. І враз затужилося за домом. У Добродарівці в нас у ці дні вже злегка вчувається сумирний подих повесілля. Сади щойно лише відбували; то тут, то там лежать іще зметені вітром кучугурки опалого цвіту, а дерева вже помітно споважніли. Навіть дитинно тоненькі вишеньки-первістки стоять у трепетній якійсь задумі, мовби заглибились у себе, силкуючись досягнути свій новий, такий незвичний і хвилюючий стан...

Втім, повесільна ця пора тільки-но ступила на поріг — весняне торжество ще в повному розпалі. Розкошують барвами луки обабіч Горобинівки; в селі мало не з-за кожного паркана перевисає сизувато-зелена хвиля обнизаного важкими кетягами бузку... А ще — куди не кинеш оком, цвіте кульбаба; ранніми досвітками від річки білими табунцями бреде в село туман, і здається, що то він

і осідає тими ніжними тріпотливими кульками скрізь — понад стежками, на обніжках у полі, на незайманих, порослих морогом клинах посеред вулиці...

Невже й зараз там усе так само? Неспромога уявити, що тупорилі німецькі чоботи топчуть той весільний цвіт, ту тендітну красу! А може, взагалі нема вже на світі моєї Добродарівки, а на тім місці, де вона була, лежить чорне пожарище з рядами закурених димарів?

Здумаєш про це, і вмить гасне довколишня благодать. І не віриться, що то я, не хтось інший, а я ходжу по вулицях цього затишного й тихого селища, розмовляю про се про те зі знайомими, часом навіть сміюся... А згадаєш, що всього якийсь тиждень тому вечорами никав по Залізничному висілку, то й зовсім чудно зробиться... Та що тиждень тому! Мене не далі як учора весь вечір манило туди. Одно і втримало, що нема зараз Тетяни Павлівни вдома. Дійшло стороною, буцімто поїхала за новим призначенням...

Що ж — нехай! Може, й справді краще було б, якби її кудись перевели. Йй же, мабуть, байдуже — тут працювати чи в сусідньому районі: все одно від рідного дому далеко. А мені, певне, полегшало б.

— — — — —

На мій подив, Позолотінів пал не довелося довго гасити. Я сказав (правда, з усією, на яку був здатний, рішучістю):

— Давай, чуєш, оголосимо перерву! Побалакали, годиться й передихнути!

І він — мені навіть здалося, не дуже неохоче — погодився.

— Давай, що ж... Тим паче, що тобі давно вже все ясно...

Я поклав не відповідати, хоч мене й зачепила його іронія (це ж знову, якби відповів, усе почалося б спочатку), а він спроквола потягнувся, хруснувши суглобами.

— Здрімнуть, чи що? А хоча ні! — скинувся тут же. — Що, як вискочити нагору, а?

— Нагору? — Ідея була більш ніж дика, і я здивовано стеновав плечима. — Не розумію, яка в цьому потреба.

— Не розумієш?

Однак, що саме він надумав — Позолотін не пояснив. Ураз підхопився, поповз за поворот щілини й, визирнувши там крізь отвір, загорівся ще дужче.

— Йй-право, вискочу! Ані душі кругом! Перебирайся швиденько на моє місце. Чи ні, не треба. Просто ляж боком.

Я мовчки — не міг же я, справді, розставити руки: не йди, мовляв! — витягнувся вздовж стінки й дав йому протиснутись. І не минуло й секунди, як він щез, мовби провалився кудись.

«Може, намислив утекти?» — несподівано вколола підозра. Але я відіпхнув її: «Нікуди він не дінеться!» Не хотілось ні про що думати. Якась дивовижна — солодка — слабість розливалася по тілу: лише тепер, лігши, я відчув, до якої міри залякло воно від довгого сидіння в нерухомості. «Скільки ж це, як ми тут? Години дві? Три?» Гімнастерка на мені, правда, так і не висохла, пов'язка на лобі — теж. На мить згадав, що збирався був перемотати її. Та що від цього поможеться?

Незборно навалювався сон. Щілину плавно похитувало, мов човник на хвилі... Я все ще намагався відбитись: «А раптом німці наскочать?!» Але думки розповзались, провалювались. В останній мент уже наче з безодні сте-ребився: «Не можна!» Та відразу ж скотився назад і — канув у морок.

Я й досі не знаю — хвилину а чи годину я тоді проспав, тільки прокинувся я від страху, що от-от ввірвуться гіт-лерівці, і, ще перш, ніж розплющити очі, судорожно намацав у кишені пістолет. Було тихо, як і раніш, — ні німців, ні Позолотіна. «Де ж це він, справді?» Я рвучко сів. Сонне затьмарення мов рукою зняло. «Може, таки втік?»

А проте зараз, коли в голові проясніло, це видалось неймовірним. Якщо в нього був намір залишитись на зайнятій ворогом території, то нащо він окликнув мене, коли побачив на полі? Чи йому забаглося ще й напар-ника собі завербувати?

Зненацька підступила досада, що так по-дурному обірвав суперечку з ним. «Давай оголосимо перерву...» — нічого розумнішого не придумав! Він же міг узяти це за доказ того, що в мене нічим крити, і зараз, дивись, торжествує, вважаючи, що я капітулював!

«Розгубився... — по хвилі спробував я пошукати як не виправдання, то хоч пояснення. — З несподіванки та й — чого не признатися чесно? — від нестачі гарту...»

Але, з другого боку, де я міг набути той гарт, якщо досі не виникало потреби вступати в подібні перепалки? Відколи пам'ятав себе, не було випадку, щоб при мені

хтось у розмові де-небудь чи, тим більше, публічно, на зборах, наважився бодай одним несхвальним словом зачепити те, що з дитинства для кожного з нас є святим і недоторканим. Як відхрещувались від хибних висловлювань — чув, як ревно били себе в груди, виправдуючись і захищаючись,— бачив; а щоб нападали — я пригадати не міг! «Хоча,— подумалось переходом,— нічого дивного в цьому нема. Хіба цей же Позолотін учора не відхрещувався б, якби комусь спало на думку «приписати» йому що-небудь з того, що він недавно тут молів?! А сьогодні, бач, розхрабрувався!»

Та нічого! Цих кілька годин і мене дечого навчили. Хай-но тільки вернеться, не я — він уже проситиме перерви! Одно лише, що не спішить він повертатись, явно не спішить...

Але склалося так, що того дня ми суперечки нашої не відновили, хоч Позолотін і повернувся.

Я вже й облишив був дождитись його, коли він так само нечутно, як і вибравсь, опинився враз у мене за спиною, збуджений, мені здалось навіть — веселий.

— Поміняємось місцями чи сидітимем, як раніш?

Я знов притиснувся до стінки.

— Лізь на своє.

— Диви, що я приніс,— обережно розтулив він жменю, щойно всівшись.— Скажи, що не довоєнні «бички»? Цигарок на п'ять вистачить.

Ось, значить, за чим він ходив... На якусь хвилю я знов побачив перед собою того «смирного» Позолотіна, якого знав раніш. Хвалькувате вдоволення удачливого старателя світилось у нього в очах і робило їх простакуватими й добрими.

— Ти там чи не на Клондайк набрів?— кинув я, не приховуючи насміху.

І зовсім несподівано (на тон запитання він і не звернув уваги) ще більшого піддав йому ентузіазму.

— Як ти сказав — Клондайк? Слухай, а воно й справді схоже!— жваво підхопив Позолотін, на мить навіть відірвавшись від хусточки, на яку витрушував з недокурків махорку.— Розумієш, тут, видимо, була не бойова, а учбова артпозиція. Знаєш, як у перерві під час занять: «Кінчай курить!», і — кидали. А то де взялося б стільки добра?

Гіркуватий запах горілого тютюну тим часом дразливо бив у ніздрі, і я з подивом відчув, що згага згагою, а палити все одно хочеться. «Але ж куриво доведеться брати з його

рук!»— нагадав я собі, силкуючись відігнати спокусу. Та вона не відступала. Тютюновий дух хмарою окутував мене, проникав, здавалось, у всі пори тіла... А тут іще Позолотін, мов навмисне, відсунув убік недолушені «бички» і хазяйновито зміряв пучкою натрушену на хустці купку.

— Порядок! На дві закрутки стане, а решту потім допораєм. От тільки газети ні шматочка... В тебе не знайдеться?

І я несподівано для самого себе, дарма що паперу в мене давно вже не було, сунув руку в кишеню — ачеї десь клаптик завалаявся?— і тим мимоволі ствердив, що здаюсь. «Зрештою, яке має значення одна цигарка?— спробував я малодушно відкрутитися.— До того ж, може, ще нічого й не вийде — паперу ж ось і в мене нема...»

Але вийшло. Позолотін, перенишпоривши документи в бумажнику, витягнув матрикул.

— Хіба що звідси?— завагався, тоді відчайдушно махнув рукою:— А, бог з ним! Тим більше — оці незаповнені: дев'ятий семестр, десятий... Якщо пощастить колись дійти до них, попрошу в деканаті вклеїку. А то і на новий розживуся, га?

Ми закурили. Ощадно, по тоненькій скруточці, але в мене після перших кількох зтяжок пішла обертом голова. Солодко так і легко... І яюсь ураз погустішала тиша, начеб щілина наша опинилася глибоко під водою.

— Спать охота!— мов крізь стіну долинув Позолотінів глос.

— Спать?

— А чого, до вечора ще далеко — без чверті п'ять. Поки засутеніє, по півтори години на брата вийде. Ну, хто перший — ти? Я?

Я подумав, що це — слушно. Попереду нас ждала безсонна ніч. Хто зна, як ще там обернеться?

— Що ж, твоя пропозиція, ти й спи перший,— сказав я.

Він не став — це було б уже надто явною фальшю — для годиться поступатися чергою. Похапливо допалив цигарку і зняв з руки годинника.

— На ось, засікай.

І буквально наступної миті заснув. Як сидів — на підібганих ногах, не здогадавшись ні розслабити обтяженого гранатами ремня, ні хоча б розстебнути комір гімнастерки. «Це ж і він цих дві доби очей не стуляв!»— подумалось з несподіваним співчуттям.

Я проте відразу схаменувся: «Очей не стуляв! Краще б він о тій годині, коли Подолян виходив на порив, десь непробудно хріп, а на його місці був би хтось інший — той же Сахаєв, скажімо. Цей не здумав би хитрувати, поспішив би навстріч. І все склалося б інакше — лишився б живий Петро...» В пам'яті раптом постало, як він учора на світанку спав у кутку за номерником... Де він ходив, кого бачив у своєму останньому сновидді, що таке в нього було висвітлене щастям обличчя?

Хоча, ось і в цього — мимоволі спинив я погляд на Позолотіні — благосний, по-дитячому безневинний вираз на виду... Наївно розтулений рот, щільно сплющені, незворушно спокійні повіки під негустими, до сріблястості вигорілими на сонці бровами, білі риски умиротворено розгладжених зморщок на засмаглому лобі...

Аж зринув подив: невже сон спроможний до такої міри звільняти душу від тягара провин і докорів совісті?

Чи він, може, й не має за собою ніякої вини?

Нараз мені жагуче забаглося, щоб це було так. Як на те пішло, я конче мусив виправдатися перед самим собою, бо інакше що ж виходило — що я оце сиджу й стежу сон убивці мого друга?!

«В кінцевому підсумку, в мене нема прямих доказів ні «за», ні «проти»,— вхопився я за перше, що в таких випадках виручає,— а значить, і нема підстав що-небудь категорично твердити. Хіба абсолютно виключено, що він і справді був у той час на вогневому рубежі? Послали ж у піхотний цеп Козлова з десятої, то чому не могли послати його?»

Було до химерності незвично, що я сам вишукую алібі для Позолотіна («Чи не цигарочка зробила тебе таким добрим?»— уперто пручалося в глибині душі), та думка вже випорснула з тенет упередження й снувалася далі, дразливо самостійна й непокірна. «Звичайно, туманний він, плутаний якийсь... Мовчав увесь час, прикидався простачком і — на тобі!— враз виговорився, вилив свої образи і за одним заходом наклепав на всіх... Його за це — був би він у комсомолі,—на перших же зборах годилося б виключити геть! Але ось він уже поза комсомолом... А далі як? Куди подінеш те, що він зараз на фронті, мало того, що вже й кров пролив? Он у нього над кишенею нашивка... Виходить, не чужий він, наш? Дарма що батько колись був схибив — наш?»

На хвилину я спробував поставити на його місце себе. Що, якби з моїм батьком трапилося щось подібне? (Це не давалося розумові, саме припущення здавалось непростимим блюзнірством. І все ж я примусив себе уявити це). Невже я після того міг би зрадити? Було б страхливо боляче — це так. Але ж Вітчизна... Хіба перестала б вона бути для мене Вітчизною? Та ніколи ж, ніколи! То чому я не вірю, що й інший хтось може відчувати те ж саме? Які маю підстави?

Я так ні разу й не глянув на годинник. Позолотін — з феноменальною точністю! — прокинувся сам.

— Бісів регламент! — чортihnувся й жорстко, мовби вмиваючись, провів разів кілька долонями по обличчю. — Ану, перевір, плюс-мінус п'ять хвилин? Ну от, а тепер давай ти.

Я поклав у голови комісарову сумку й ліг. Та сон чогось не йшов, бо все роїлися й роїлися думки. А потому — здалось, відразу, як тільки почав дрімати, — мені наснилось, ніби хтось казав: «Німці йдуть!» Я підхопився.

— Німці?!

— Тихше! — цитьнув на мене Позолотін. — Ось визирни, — він втиснувся в куток і пропустив мене за поворот щілини, до отвору, — чортзна-відки вони й взялись...

Я побачив спершу трьох. Сонце вже сховалось за лісом чи, може, й сіло, але було ще добре видно. Ішли врозкид, роздивляючись на всі боки, ніби шукаючи щось. Небавом відкілясь, наче з-під землі, виринув четвертий... У мене від хвилювання перехопило дух.

— Ідуть прямо на нас... Четверо...

— Четверо? Іх там семеро!

Але я — не встиг він договорити — й сам помітив ще трьох. Ті метрів за сто далі, понад самим краєм підліска, навсидьки вовтузилися — не то тягли, не то виривали щось.

— Ага, бачу, он сидять, — підтвердив я, і враз зринула здогадка: — Схоже, роззувають убитого...

— Ану-ну? — Позолотін відтіснив мене й сам припав до отвору. — Та-ак... Значить, діла наші — труба; вони все тут перенишпорять — за тим і прийшли...

Запала мовчанка. «Виходить, кінець?» — майнуло в голові. Але в ту, першу, мить про це думалось якось відсторонено, без страху, начеб ішлося не про нас, а коли й про нас, то немовби слово «кінець» не означало нічого остаточного й непоправного.

І видно, й Позолотін не осягнув ще реальності небезпеки, бо несподівано поліз у кишеню по кисет.

— Закурити б, поки не застукали...— так легко вимовив те «застукали», ніби ми оце грали в піжмурки.— Як ти гадаєш, помітять дим? Вони он спинились, обшарюють убитих...

І тут тільки до мене дійшло: це — смерть! Смерть! У нас лічені секунди, а він збирається закурювати! Через кілька хвилин нас уже не буде!

— Зажди, я не додивився,— яка при них зброя?— скинувся я.

— Зброя?— Позолотін тремтячими пальцями розплутував поворозки кисета.— Ти, може, в бій надумав ув'язатись?

— А який інший вихід? Ждати, поки вони нас живцем візьмуть?!— На саму думку про це в мене захололо і замлоїлось під серцем.— Я не здамся, чуєш? Хоч одного вб'ю, а останньою кулею себе!

— І перед тим гасло викрикнуєш... Як у книжках...— прошипів Позолотін.— Не гарячкуй! Вмерти завжди встигнемо.

— Де? В полоні? Ти як хочеш, я в полон не здамся!— мало не зірвався я на повний голос.

— Тьху ти! Завів — полон, полон! А це на якого біса?!— Позолотін затиснутим у кулаці кисетом з силою ткнув в одну з приторочених до ремня гранат.— Як уже застукують нас і нічого іншого не лишиться, тоді вже... І їх разом. А то затіємо перестрілку! Пораненими візьмуть у полон — краще?

Ну що ж, на це можна було пристати. Його план здався навіть певнішим: граната не куля — не промахнешся. До того ж залишалася ще й крихітка надії — раптом вони й справді не дійдуть сюди або, й дійшовши, не помітять нашої щілини?

— Гаразд,— сказав я,— нехай так.

— От бачиш!— Він заходився одв'язувати гранати, тим часом невідривно спостерігаючи за тим, що діється на полі.— Попідводились, гади, рушили в наш бік... Он і ті трое наздоганяють...— І зненацька надумав:— Ану, розрівняй пісок при вході, щоб ніяких слідів...

Я не дуже повірив у те, що відсутність слідів у вхідному окопчику може їх спинити. А хоча... іноді все вирішує яка-небудь дрібниця...

Коли я, нашвидку зробивши, що зміг, повертаюсь,

Позолотін уже не стоїть біля отвору, а сидить на старому своєму місці. Застиглий якийсь, увесь нашорошений.

— Чого ж ти не стежиш?

— Вони от-от будуть тут. Ти хіба не чуєш?

— Ні.

Я затамовую подих, але все одно — гупає в скронях, і тільки... Позолотін простягає мені гранату.

— На ось.

Вона на запобіжнику, і я кажу:

— Може, краще зняти запобіжник? В останню мить, трапиться, забудем.

— Дивись... Як хочеш...

Неймовірно, як просто ми про це говоримо! Наче йдеться не про смерть... Але ж це, можливо, останні наші слова?!

— Ех, давай наостанку!— підхоплений раптовим поривом, я, прихилившись, обнімаю його. Я вперше за цей день, а то і відколи знаюся з ним, бачу зблизька його очі. «Якісь вони білі... Невже й очі полотніють від страху?»— проскакує думка, і стає до крику шкода і його і себе.— Прощай!— насилу підкоряються задерев'янілі губи.

— Прощай! — мов віддалена луна, тихо повторює він.

Зараз і мені вже чути — гелгочуть. Значить, вони зовсім близько? Затиснувши в отерплих руках гранату, зубами висмикую запобіжник. Тепер досить тільки злегка повернути ручку на себе і...

Але невже я це зроблю? Невже до цього дійде?

Ті, нагорі, не спиняються і не звертають. Голоси дедалі ближчають, ближчають... Скільки лишилося кроків? От-от хтось із них помітить щілину, і— кінець?

Раптом розмова нагорі уривається. Гупає серце... Яке оглушливо голосне серце!.. Ану, як то був сон і я оце прокинувся?

Дарма! Ось вони знов загелготіли. Поруч, мало не над головою. Позолотін уп'явся в мене застиглими, мертвно-білими очима... Може, він розуміє, про що вони говорять? Може — пора? Чого ж зволікає, не подає знаку?

Хоча — ніякого вже не треба знаку... Хтось там на-тужно задихав...

Зазирає?

Влазить?!

Значить, все... Отут... Мати й не знатиме... Ніхто..

Німець, мабуть, скрикне?

Якийсь незрозумілий, чи не потойбічний вже спокій опановує мене. Жива ще тільки закрижаніла спина — це в неї стрельне той скрик, і тоді...

А потім — може, через століття — не знати чого, стає тихо, і я розумію, що щось змінилось, але не можу збагнути — що.

Аж поки Позолотін не проказує ледь чуто:

— Пішли...

До мене це все одно не відразу й не зовсім доходить, і я ще довго сиджу, заляклий, з затиснутою в руках гранатою.

— Щаслива щілина...— першим оживає Позолотін.

— Щілина?

— Ти ж, як глянув, теж не помітив, що є поворот управо. Стінка справа виступає трохи і затуляє.

— А й правда, я ще здивувався, як ми вдвох помістимось,— згадую я.

Позолотін підбирає під себе ноги, наміряючись встати.

— Треба виглянути. Як на слух, вони начебто повернули в бік лісу.

І раптом я прокидаюсь: граната! Спину притьмом знову сковує мороз — адже зараз один лише необачний порух, і — загибель, уже безглузда!..

Мені, проте, не знаю вже яким чудом, а вдається опанувати себе. Напружившись, до крові на закушених губах обережно відпускаю по мікрону ручку, поки бойок нарешті не спиняється намертво.

І ось тут, у ту саму мить, коли залишається тільки з полегкістю відітхнути, я затерпаю.

— Слухай, а де запал? В гранаті нема запалу.

— Нема?

— Ти, може, не вставив його — забув?

Позолотін так і не підвівся — завмер.

— Та начебто ні, вставив.

— Тоді — де ж він?

— Не знаю — пошукай... Міг випасти...

Але чому він одвернувся? Чому ховає очі?

Нараз я осягаю: обдурив... Обдурив! Весь пережитий щойно страх, весь біль цих двох пекельних днів, умить скипівшись, вибухають жагучим виплеском ненависті.

— Так ти що, сволото, продати хотів?!— В руці, не знаю, яким чином,— я його наче й не витягував,— опиняється пістолет.— Та я тебе зараз.... як собаку!

Але Позолотін не інакше — ждав цього, бо, блискавично підхопившись, встигає залізно стиснути мені зап'ястя.

— Не психуй, чуеш! Ти надто гарячкував і міг би дочасно...

— Бо я страхопуд, так?!

— Не страхопуд, але вистачило б і моєї гранати. В моїй запал був!— все дужче стискає він мені руку.

— Брешеш, виродку! Ану покажи запал, покажи!

— Я вже вийняв. Ось у кишені...

— Значить, точно брешеш! Брешеш!

...Нас несподівано замирює автоматна черга. Різка, громохко повторена луною, вона раптом вривається в щілину... «Де це? — обоє застигаємо ми.— В лісі? Може, вони вертаються?»

— — — — —

Ніяк не отямлююсь... Ось уже котрий день, де б не був, куди б не йшов, дзвенить мені її голос: «Люблю! Люблю!» Серед ночі з темноти зблискують ураз її очі — великі, зволожені, повні неземної якоїсь ніжності й тривоги...

Не знаю, можливо, я навіть не все ще до кінця збагнув. Ходжу ошалілий і розгублений, вірю й не вірю в несподіване своє щастя. І — потерпаю, бентежусь його невчасністю. Так, певне, почував би себе Цезар, якби — не сповнений войовничого запалу й рішучості, а **м е н а р о к о м** перейшов Рубікон...

Але ж він уже перейдений!

Зовні це й дійсно вийшло ненароком. Я пішов до неї в справі; прочув, що приїхала, і — пішов. Мене осяяла ідея, що саме вона може стати в пригоді Кузьмі Власовичу. Це виглядатиме цілком природно: лікарка, причетна до військкомату, приносить удові солдата грошову допомогу від імені, скажімо, жіночої ради, котра при військкоматі й працює, для більшої вірогідності просить її розписатися на якому-небудь бланкові, і — все.

На мій погляд, то був просто-таки блискучий хід, і я, дожидаючись її біля поліклініки, чесно намагався думати тільки про нього. Ось же як буває! Цілий тиждень бився й нічого не міг вимудрити, а він — прийшла мить — абсолютно випадково підскачив: отак треба!

Та я обманював себе, бо тут не було нічого випадкового. Мені дуже хотілось її побачити. В останні дні це стало невідступною моєю мукою. І було б, навпаки,

дивовижною випадковістю, якби в голову прийшов мені якийсь інший, а не цей план...

Вона вислухала його зі схованою в примружених очах посмішкою: може, здогадувалась, що за моїми відвідами не одна ця стоїть причина? А коли я закінчив, уже відверто заусміхалася:

— Маневр, сказати вам щиро, трохи наївний. Ану, як Зіна, зустрівши котрись із членів тієї ради, подякує за таку щедрю допомогу? А то й спеціально до військкомату зайде, щоб подякувати?

Це був постріл в десятку. Наповал!

— Он з якого боку ви глянули!— вигукнув я, мимоволі зрадивши своє ошелешення.— Я, признатись...

Але ні, я не міг у цю мить признатись! Стало нестерпно прикро, що показав себе таким недоумкуватим. Адже все це не десь там — на поверхні лежало!

І, мабуть, вона помітила мою спантеличеність, бо тут же сама спробувала виручити мене.

— Може, я перестраховуюсь, не знаю, та в подібних випадках...

— Ні, ні, все вірно,— поспішив я перебити, бо хотілося скоріше покінчити з цим.— Не врахував, каюсь... Доведеться шукати щось інше. Хоча й шкода. Якби не ця... «дрібничка»,— силувано посміхнувся,— так усе складалося гарно...

Сто чортів! Мені шкода було не тільки відкинутого плану,— надто швидко вичерпалась наша розмова! Цих кілька хвилин ми лікоть біля ліктя поволі йшли вулицею, і від того на душі в мене було так святково й бентежно!

А зараз це мало скінчитись.

— Чого ж відразу — інше? — ще запитала вона, на коротку мить додавши мені надії.— В основі своїй хід вірний.— Але тут же й поставила крапку:— Давайте ще день-два подумаєм.

«Тепер уже напевно все! На тім он перехресті вона скаже «до побачення»— остаточно збуденнів і збляк мій святковий світ.

Але мені щастило того дня, неймовірно щастило, бо вона й після того не поспішала прощатись. Замислена йшла поруч, а на перехресті, коли ми до нього дійшли, не знати — за думками чи й навмисне, повернула праворуч, хоч їй треба було вліво. «Значить... Значить, і їй хороше зі мною,— несміло зворухнулася у грудях

радість,— адже ця вулиця веде в степ... У степ, а не до її дому!»

Зненацька я відчув себе таким легким і щасливим, яким бував лише в дитячих снах, коли, траплялось, привидиться, що лечу.

— А що, коли ми отак у степ попростуєм?— само по собі вихопилось.

— У степ?— В її голосі не чулося заперечення, вона, здалось мені, тільки уточнювала, куди саме кличу я її, і я повторив:

— Справді, ходімте на годину, до вечора ще далеко!

А потім ми довго йшли ледь-ледь присохлою після дощу дорогою, і перед нами, скільки брало око, простирався степ. Йому, видно, було несказанно хороше тієї години — лежав розніжений, притихлий, мовби заколисаний чарами... І я, щойно забачив його, теж поринув у марення. Переді мною, ніби з височенної гори, несподівано розчахнувся новий, дивоглядний світ, де все, все сягало в безмежжя. Не лише степ та небо — кожна стеблинка при дорозі була освячена печаттю вічного й здавалася безсмертною. І серед цієї неосяжності, яка ні в часі, ні в просторі не корилася вимірам і не визнавала меж, я нараз і себе відчув вічним. Все сплуталося в сприйнятті — минуле й прийдешне, уявлене й дійсне, можливе й неможливе... Була дорога, і я йшов по ній. Звідки? Куди? Цього я не знав. Та це й не мало значення. Я йшов. Я — жив. Вітер куйовдив мені волосся. Груди роздимало від терпкого духу розбуялих трав. І — манило йти. Іти і йти, не озираючись назад і не думаючи про повернення. Нічого більш не треба було. Нічого! Не урвалася б тільки ця дорога та був би поруч цей бен-тежливо теплий лікоть...

Таню! Несподіване свято моє — Таню, спасибі тобі! Скоро все це стане для мене далеким сном: я поїду, і хто зна, чи поталанить вернутись. Але відтепер, поки й віку мого, я знатиму, що був щасливий. Вцілений кулею, в останню свою мить я згадаю цей вечір і подякую нашій дорозі, степові і тобі, тобі! За кожен дотик руки, за кожне слово і над усе за те...— воно ж не причулось мені?— за твоє «люблю»...

Як це було? Уже наступної хвилини почало здаватись, що то мені примарилось... Ми несподівано опинилися біля підніжжя кургана. Коли ще було видно, він бовванів далеко-далеко попереду, а тепер ми опинилися

біля нього. І нам обом, ніби ми вже стали однією істотою, водночас приспіла думка зійти на його вершину.

І ось на вершині.

Але тут, мабуть, краще спинитися. На папері — чи не з часів «Дафніса і Хлої» — освідчення в коханні завжди видається наївним, в кращому разі — зворушливо-наївним... А я не хочу, щоб і наше, віддане словами, зробилось таким же. Можливо, з тієї самої споконвічної наївності закоханих — не хочу!

Шліман, розкопуючи на пагорбі Гіссарлик Гомерову Трою, розкрив — одне під одним — дев'ять стародавніх міст. Значить, дев'ять разів на невеликому тому клапті землі виростили людські поселення, і дев'ять разів час невмолимо стирав їх, байдуже завіюючи пилом століть будинки, де теплились ватри життя, вулиці, де бігали діти, і таємничі околиці, де блукали закохані...

І все одно, дарма що знаю про це, я того вечора, на нашому Гіссарлику, відчував себе володарем світу. Серед міріад закоханих, що пройшли по землі, ми все одно були єдиними. Слова, які мільярди разів звучали на всіх існуючих і давно вже вимерлих мовах, все одно були нашими словами. І, як ніхто до нас, ми, зацікавлені від хвилювання, стояли, побравшись за руки, під нашими, ради нашого свята засвіченими зорями.

Я тільки не знав, що таким скороминущим виявиться мое торжество. Видно, в хвилини, коли тебе піднесло на гребінь щастя, не треба озиратись; можливо, і очей розплющувати не треба. А я не подумав про це. І сталося — покотилася зненацька зірка, мов трасуюча куля, перекресливши півнеба, і я нараз прокинувся. І вже не на кургані — на тривожному моєму роздоріжжі...

Ех, Таню! Коли б не це роздоріжжя! Коли б не болюча моя пам'ять!

— — — — —

«Пити! Пити! Пити!»

Ми лежимо в хирлявій, запилюженій посадці на північному окраюку Тінгутинського лісництва. Позад нас — між посадкою і лісом — півторастаметрова смуга чистого, випаленого сонцем поля, де непоміченою не прохопиться зараз і миша, а попереду — широчезно роз'їжджена, збасаманена танками й грузовиками дорога, на якій, незважаючи на білий день, ні на хвилину не припиняється рух, а далі — голий-голий степ... Це — пастка. Надійнішої та лютішої не придумав би й ворог, якби, викривши.

зараз оце полював на нас. А ми самі в неї вскочили... Вибратися звідси мислимо стане хіба що пізнього вечора, коли можна буде непомітно промикнутися в інтервалі між двома машинами... Але ж ми третю добу без води! Треба ж іще на цій пекельній спекоті дожити до вечора!

Признатись, у мене на це мало надії. Уже й тепер, хоч ще далеко до полудня, раз по раз захльостує нетяма: зненацька зчиниться різноколірна коловерт, починає темніти в очах... А то раптом примариться вода: плеще з ринв, кришталєво переливається з повних кадубів, в'юниться струмками... Одно тільки дивно — її не чути. Вона не плескотить, не дзюрчить, не дзвенить. Невимовно принадлива і разом з тим страшна якась — німа вода!

А десь же тут близько є справжня, жива! По той бік дороги в балці, що починається за тією он купкою дерев... Німці з самого досвітку водять туди коней на водопій. Дебелі, викохані битюги вертають відтіля, сито відфоркуючись, вилискуючи проти сонця мокрими боками...

Не пощастило нам! Хто зна, чи не лічені секунди вирішили все... Уже почало розвиднятись, як ми доповзли до цієї посадки, і буквально в ту мить, коли намірились перескочити через дорогу, Позолотін смикнув мене за рукав.

— Зажди! Підводи!

Для мене їх ще не існувало, я не чув жодного звуку, та мусив підкоритись: за цю ніч я встиг уже переконатися, що слух у нього незрівнянно гостріший. Мабуть, мене вчора вранці добре-таки оглушило, що й досі не одійшов.

А за хвилину й справді з-за ближнього звиву дороги висунувся обоз, довгий — понад двадцять фурманок — і до біса повільний, сонний якийсь. Німці-їздові несквапно йшли обіч підвід, курили, лінкувато перемовлялися; і коні з попущеними віжками ледве перебирали ногами... Хоч стріляй бери!

Через клятий цей обоз усе в нас зірвалося, бо, поки дочекались його хвоста, проминув цілий вік, а там — не встигли ще ми звестись на рівні ноги — задиркотів мотоцикл, потяглася колона грузовиків...

І ми застрягли, бо зовсім розсвіло.

Тепер уже й досада стишилась — навіть її заглушила спрага. Гаряча задуха висотує з тіла останні атоми вологи. Скільки може людина жити без води? Сімдесят? Вісімдесят годин? А тут іще така бездарна посадка!

Недолугі, з метр заввишки, кущі акації з прижовклими, менше копійки, листочками; під найгустішим із них тінь наскрізь просочена жаротою, наче лежиш на осонні.

Може, поки ще слухаються руки, закопати комісарову сумку, щоб не дісталася гітлерівцям? Коли-небудь якийсь лісовод ненароком наткнеться. А то археологи розкопають... Витягнуть напівзотлілі аркуші й завізьмуться літера по літері розшифровувати пригаслий текст... Задихався я, горлю мое горіло, і сказав я: «Це смак смерті»...

Хоча, стривай, то відкілясь приплуталось... Десь я наче... Десь... Ага, це з Сінухетового папіруса. Чого раптом приплівся той папірус?

Ні, годі! Треба взяти себе в руки. Не піддаватись! І очі треба розплющити. Отак! Сліпучий який день! Таких досі не бувало ніколи. Позолотін, звівшись на лікті, порпається в кишені гімнастерки. Що він там шукає? Може, дивися, запал?

Ще б пак, є він у нього! Як же — е!

Болюча згадка про запал несподівано обертається рятівним кругом, бо на якийсь час відтісняє все інше. Навіть спрага відступає. Адже він учора зрадив мене, не вклавши в мою гранату запала! І хай не бреше, що в його гранаті запал був! Він боягузливо обрав полон — ось у чім річ, душею він ще задовго до того здався!

Всю ніч це невідступно жалило мене. Попри страх, попри нелюдську напругу, коли, ризикуючи кожної миті напоротись на вартового, пробиралися через густо замурашений німцями ліс, я все одно раз по раз вертався до цього: ну от викриють нас зараз, німець заволає «хальт!», і він що — покірно здіме руки догори?

Ні, таки я, мабуть, і справді розм'як тоді від його цигарки... Заходився, роззява, вишукувати для нього алібі!

— Що ти там шукаєш? — Говорити неймовірно важко. Скидається на те, ніби рот набитий піском. Чи то так зашершавів, задубів язик?

— Таблетки... Від холери якимось давали...

— Нащо вони тобі?

— Там карболка... Раптом від неї слина з'явиться?

— Буде, як з листочками акації... Помогли вони?

— А що ми втрачаємо? Спробуємо.

Які страшні в нього губи — розбухлі, порепані... Це ж, мабуть, і в мене такі?

— Я ті таблетки давно викинув.

— Даремно. Дали — мав берегти.

«Знайшов коштовність! Сили треба ошадити, от що!» — Заплющивши очі, одвертаюсь. Але тут же долинає його шепіт:

— Зажди, ось вони. На й тобі одну...

— Не хочу.

— Бери, кажу. Ну?

Я вагаюся: щоб не вийшло, бува, другої цигарки... А проте, може, та таблетка й справді викличе хоч тришечки слини?

— Давай, бог з нею!

Таблетка малесенька — от-от вислизне з отерплої пучки, і я поспіхом кладу її на язик. Через скільки вона почне діяти? З надією жду. Довго жду... Ет, нічого вона не дасть! Ні присмаку в ній, ні хоча б якого-небудь запаху. Прилипла — та й годі!

Позолотін нігтем зішкрябує з язика свою.

— Дурниця. Якби краплю води... Одну краплю!

Зненацька в голову приходить еретична думка: чого він, власне, мучиться тут? Від гранати смерть легша, а вчора, бач, злякався... Міг би зараз піти. Чи він надіється, що виживе?

— Котра година? Дванадцята вже є?

— Годинник забув завести. Та, мабуть, нема ще. Нема!

Жінка вийшла на ганок з повним емальованим тазом. Певне, прала білизну... Вода в тазу синювата, з великими мильними бульбашками... Але що вона робить? Стійте, не випліскуйте! Це ж вода! Вода!

Тьху ти, знов наверх злосся! Дихати нічим; схоже, повітря погустішало од снеки. А ще ж тільки перша половина дня!

— У мене тут близько сестра... Дістанемось, у дворі в неї криниця...— Позолотін лежить долілиць, пілотка зсунута на потилицю.— До чого вода смачна!

— Це де — близько, в Астрахані?

Він не обертається, навіть голови не підводить.

— Кварта з червоної міді, з двома ручками...

Значить, не лише я, і він марить осьь...

Що, як оце зараз ривком — хай там що! — гайнути до тих он дерев? Там, за ними, вода... Вода!

Але — ні. Дорогою ненастанно гуркотять, сновигають машини. Іноді громохко проносяться танки — по два, по три... Ідуть, визивно не маскуючись, до нахабства відкрито. Та й то... За весь цей час пролетів над нами тільки

один наш літак, а їхні — хвиля за хвилиною, хвиля за хвилиною... Може, бої точаться вже на самих підступах до Сталінграда?

— Ти не спиш?

— Ні.

— Треба б закопати комісарову сумку.

— Навіщо?

— Про всяк випадок. Потім ще більш знесилимось.

— Не спиши, встигнеться.

— Хто його знає...

— Встигнеться, не спиши...

Я й сам весь час умовляю себе не поспішати з цим. Підсвідомо відчуваю, що треба якомога довше відтягувати, не закопувати, бо стане важче. Зараз це — якір. Накрие туман нетями, і, непритомний, все одно пручаєшся, борсаєшся; не пам'ятаєш, що саме, але щось ти ще мусиш зробити, щось іще лишилося за тобою недовершене там, нагорі, поза цією глизявою драговиною, що обліпила й засмоктую тебе. А як буде тоді?

З наближенням полудня катастрофічно поменшала й та блаженська тінь, котра все-таки трохи захищала нас. Начеб ми враз опинилися в тропіках, сонце зависло прямо над головою і тепер палило в упор... Позолотін навздогад поставив годинник на пів на першу і завів його, щоб хоч бачити, що час не стоїть на місці. Та він однаково — стояв, не рухався. Поринеш у безпам'яття, здається — цілий вік не було тебе живого. А потім, на силу впливши, розплющиш очі: «Котра там година?» І здивуєшся — ті ж чверть на якусь або без десяти якась... Не хвилини навіть — виявляється, секунди проминули! Значить, кінця цьому й не буде?

І все ж кінець прийшов. Уже коли й виглядати його кинули. Сонце — я не відразу наважився в це повірити — начебто почало хилитись до заходу. Знехотя, поволі-поволі, мовби стояв не звичайний, а полярний день... Було пів на п'яту, до вечора залишалось ще цілих три години. До того ж і рух на дорозі помітно посилювався. Але — з'явився вже просвіт, прокинулась, ожила надія...

Ледве почало сутеніти, ми з нетерпіння пересунулися на самий край посадки... А там настала нарешті й та хвилина. Влучивши момент, ми — де й взяли сили? — прожогом перехопилися через дорогу... Що там попереду — вода? Життя?

Чи яка-небудь нова перешкода?

— — — — —
От уже чого ніяк не сподівався, то це того, що ув'яжуся в баталію з Іванниковим. Та в яку!

Почалося все, як не дивно, з удачі.

Ще з тиждень тому Людмила порадила мені викласти, як вона висловилась, в письмовій формі ту справу, з якою я добивався до Куниціна. Йому трохи покращало, і вона вже була в нього — носила на підпис спішні папери. То можна ж і мою заяву віднести.

Я подякував і не став відкладати — написав. Як тільки й зміг, докладно, наперед відповідаючи на всі можливі запитання, бо мене ж для пояснень у палату до нього не пустять.

Не передбачив, правда, ревнивого, дарма що схованого за грайливістю, запитання Людмили:

— А чому цим займаєтесь ви?

— Бо я класний керівник її дочки,— відповів я цілком серйозно, хоч і розумів, що годилося б у тон,— дочитайте вже заяву до кінця, там написано.

— Це єдина причина? — видно, відлягло їй від серця, бо на цей раз грайливість у голосі вже не здавалася вимученою.

А мені, признатися, страх як захотілось узяти з її рук той аркуш і податися в двері. Якби не нагально так треба було покінчити нарешті з цією тяганиною, я навряд чи й стримався б. Та нічого іншого не лишалось — мусив пересилити себе.

І от сьогодні, посеред уроку, терміново кличуть мене до телефону. Я чомусь відразу подумав — Людмила. І не помилився. Виявляється — є резолюція Куниціна... Так, позитивна. Що далі робити? Ну... мабуть, зайти... До речі, зараз тут буде Іванников, якому Куницін доручив цю справу, то вона може його трохи затримати.

На краще й сподіватись не доводилось. Мені, правда, вчулась якась незвична сухуватість у Людмилиному голосі, і я навіть здогадувався, чим це спричинено. Але не мусив же я, йдучи з Танею, кидатись навтьоки щоразу, як траплялося з нею стрітись! За останні кілька днів ми разів чотири здибувались отак, і в мене вже був прохопився сумнів — чи не ходить вона назирці за нами?

Іванникова я застав уже в прийомній. Людмила рилася в товстенній папці, шукаючи,— певне, для нього,— якогось папірця.

— До речі, з оцим ось товаришем ви й маєте поговорити,— сказала вона, забачивши мене.— Я вам показувала його заяву з резолюцією Дениса Корнійовича. Іванников видався мені роздратованим, невиспаним якимсь.

— Обов'язково зараз хочете говорити? — спитав і не глянувши в мій бік.

— Бажано б зараз,— вирішив я не відступати,— а то і завтра доведеться зірвати урок.

— Біда велика — урок! Не люблю на бігу говорити про справи!

Я з подивом глянув на Людмилу: сидить — очей не відриває від паперів... Ніби не сама порадила мені зайти! Нарешті, проте, кинула:

— Поки я тут знайду,— це не так скоро буде,— поговорить. Хочете — можна в кабінеті Дениса Корнійовича. Ось ключ.

В кабінеті Іванников, не скинувши кашкета, сів у голівине крісло і похапцем перебіг очима спершу резолюцію, потім заяву.

— То що ви від мене хочете? — спитав так, наче розмова наша триває вже хтозна-скільки і я донікуди обрид йому.— Та поясніть для ясності — хто вона вам, ця Тимоніна?

— Хто? — я подумав, що головне зараз — діло, і удав, що його тон не зачепив мене.— Я вчитель її дочки.

— То яке ви маєте відношення?

— Дуже пряме, бо я вчитель її дочки.

— Вчитель чиєї дочки?

— Вчитель дочки Зінаїди Тимоніної.

— Ага... Значить, ви вчитель...

Він значливо замовк, спідлоба дивлячись на мене... Здавалось неймовірним, що це той самий Іванников, котрий Першого травня, бажаючи, як я тоді зрозумів, зробити мені на свято приємність, м'яко кажучи, вигадав, ніби читав мою неіснуючу заяву і пообіцяв, що, тільки-но трохи розвантажиться, відразу все розв'яже найкращим чином! «Але, може, він прийшов сюди, за-смиканий якимись неприємностями,— спробував я думки виправдати його,— може, він просто украй втомлений? Тоді й справді краще було б відкласти це на-завтра, як він сказав...»

Але відступати вже нікуди було. Та й Іванников на-решті заговорив про саму справу.

— Значить, ви наполягаєте,— почав зовні спокійно,— щоб райкомунгосп — державна установа — підрядився добудувати приватний будинок, так? А про те, що між державним та приватним існує чітка межа, вам, як учителю, відомо? Невже ви гадаєте, що резолюція голови райвиконкому спроможна ліквідувати її?

Мене вразила його забудькуватість.

— Та ви ж самі порадили мені звернутися до голови! — нагадав я. — У нього, сказали ви, є спеціальні фонди...

— Радив, не відмовляюсь. Тільки я говорив про самі фонди, тобто про матеріальну допомогу. Про те, що комунгосп візьметься за добудову, мови не було. І не може бути. Куницину легко — розмахнувся пером: допоможіть! А в нас є титульний список, план. Під план — з величезною натяжкою — кошти. Та й просто не вправляємося. Роботи по горло й без приватного сектора!

— Але ж слухайте! — Мене ще з першого разу різнуло це слово — «приватний», а зараз я вже не втримався. — Я прийшов до вас не від імені приватного сектора! Йдеться про вдову солдата, про трьох її дітей! Де вона може дістати будівельні матеріали? Чиїми руками будуватиме? Зрештою, вона не зазіхає на ваші кошти. Допоможіть їй фондovими матеріалами, робочою силою, вона заплатить!

— Ви, певне, думаєте, це стане в дві-три сотні... — в'їдливо заусміхався Іванников, — щоб будуватися тепер, треба тисячі мати!

І тут я припустився непростимої помилки.

— Хай це вас не турбує! — вигукнув зопалу. — Ви тільки візьміться!

— Он як! — На його брезклому, ніби оспалому обличчі з'явився вираз пильної зацікавленості. — Це для мене новина! Я її знаю, цю Тимоніну. Не помічав досі, щоб у неї водилися великі гроші... Відки ж вони раптом взялись?

Тепер я вже збагнув, що даремно ляпнув про гроші. Треба було викручуватись, і якомога швидше, аби ще більше не розпалити його недоречну цікавість.

— Навряд чи це має значення. Люди зібрали для неї, — сказав я перше, що спало на думку.

— Люди? — Іванников аж очі вирячив. — Хіба в нашій країні існує приватна благодійність? Хіба в ній є потреба, коли держава так піклується про сім'ї воїнів, особливо

загиблих? Щось ви не те говорите, шановний вчителю!

Я починав уже потроху закипати, однак відповів йому, не виказуючи цього,— в міру твердо й спокійно:

— Не будемо зараз дискутувати з приводу приватної благодійності, як ви це називаєте. Зауважу тільки, що люди, котрі зібрали ці гроші, не вкрали їх, а від себе одірвали. І єдине, чого вони ждуть у нагороду, це щоб нікому, навіть самій Тимоніній, про те не стало відомо. Так що запам'ятайте — розмови на цю тему у нас з вами не було. А тепер давайте кінчати. Так або ні. Зайвого часу ні у вас, ні в мене нема!

Я вже потім подумав, що з нього був би непоганий артист, з цього Іванникова. Бо після оцих моїх слів він просто-таки блискавично перевтілювався.

— Е, бачу — ти впертий! — вигукнув по-дружньому захоплено й, вийшовши з-за столу, всівся навпроти мене на стільці для другого відвідувача.— Одразу видно — фронтовик!

Я пустив повз вуха й незграбний комплімент, і раптово цей перехід на ти (бог з ним, зрештою, він значно старший за віком) і приготувався слухати далі. Може, його таки дійняло до живого?

— Мені тебе просто шкода,— сказав Іванников і голосно розсміявся, — заклопотавсь... Чудило! Ну невже ти думаєш, що без твого нагадування держава залишить у біді вдову загиблого воїна? Шарпаєш, за душу береш... Добудовуй! Фондові матеріали давай! Знаєш, які тепер фонди? Ну, та якось воно буде... Інше діло — нащо вона тобі з трьома дітьми? Тут, у посьольку, дівчат бісова тисяча! На який завгодно смак! Є такі, що й при добрих грошах, при хазяйстві... Давай тільки кандидатуру!

Я з несподіванки розгубився навіть. Що за чудасія? Маю взяти це за жарт? Чи й справді — за пропозицію? Надто серйозно все це було сказано!

— Мені трохи неясно: як це зрозуміти? — невпевнено перепитав я.

— От чудило! Так і розумій, що, як старший і досвідченіший, застерігаю від помилки.

— Від помилки? — У мене все-таки вистачило і витримки, і кебети кілька секунд ще похитрувати.— А ви певні, що то помилка?

— Чи певен? Ха! Наче я не знаю вашого брата! Вскочив, мабуть, випадком до молодички, і — пропав? Але ти не плошай!— підморгнув по-панібратськи.— Вона сама, подумавши, докумекає, що не пара тобі. А з будинком якось...

На ноги ми підхопились майже одночасно. Не знаю чого, але він, відскочивши, застерезливо скрикнув:

— Но-но!

Може, йому впали у вічі мої стиснуті кулаки? Йолоп! Став би я каляти об нього руки!

Хоч, певне, й треба було б ударити. Я потім пожалкував — треба було б!

Мене вистачило лише на те, щоб здушено прошипіти в його спітнілу пику:

— Слухайте, як вас тримають у радянській установі? Як вас такого з партії досі не вигнали?

Він не відразу оговтався; злякано вирячившись на мене, задкував, задкував... Тільки опинившись по той бік столу, півником скрикнув:

— Ти з ким так говориш? Де знаходишся?

— Я знаю, де знаходжусь, того так і говорю!— твердо поклав я руки на стіл.

Але він уже відчував себе в безпеці (бачив — не дістану) й набундючився.

— Ти з ким так говориш, молокосос, га? З ким, питаю?— Пиха мордувала його, і він з кожним словом все більше розпалювався.— Щеня шолудиве, а бач! Ходять тут, понимаєш!— ще дужче натужив він голос.— Натворять ділов, а ти, державо, гони їм фонди! Вони бажають своїм любкам хороми будувати!

Я, здається, й рота роззявив, так ошелешив мене цей несподіваний поворот. А він тим часом не вгавав. Він ще поцікавиться, звідки я тут узявся! Може, я ніякий і не фронтовик? А за те, що безсовісно обдурюю бідних вдів, за це і кари ще не придумано. Але він придумав. Він придумав!

У мене раптом звело судомою щелепи.

— Ох і негідник же ви!— ледве видувив крізь стиснуті зуби. І враз відчув під долонею бильце стільця. Перед очима заколихалась якась темна пелена.— Та таких, як ви, падлюк...

І добре, що в останню мить, за якусь долю секунди перед тим, як остаточно оглухнути й осліпнути від гніву, я почув за спиною Людмилин голос.

— Що трапилось, Костянтині Семеновичу?

Певне, він, злякавшись, викликав її; кнопка була перед ним, міг натиснути. А можливо, Людмила сама з того, як різко змінився тон розмови, здогадалася, що треба зайти? В усякому разі, я маю бути їй вдячним, бо, коли б не вона, міг би наробити дурниць.

Хоча — Таня вважає, що я їх уже накоїв. Вона картає себе, що не попередила мене, щоб не зв'язувався з тим Іванниковим. Хтось їй начебто рекомендував його як вкрай гидотну людину, від якої можна чекати яких завгодно підлот.

Але ж у такому разі тим більше необхідно вивести його на чисту воду!

Я не знаю, яких конкретно помилок припустився Позолотінів батько (не про це зараз мова), але щодо одного він мав рацію: партієць, котрий паплюжить себе в людських очах, і справді найлютіший ворог партії. І гріш була б мені ціна, коли б я махнув рукою — біс, мовляв, з цим Іванниковим, на чому-небудь сам в'язи собі скрутить. Як на те вже пішло, то кривда саме тим і тримається, що одному ліньки, а другий боїться дати їй відсіч. А треба ж, треба! Я б по радіо регулярніше, ніж фіззарядку, передавав щодня: «Громадянині! Будь господарем у своєму домі! Не забувай: дороги всіх кривд і злочинів вистелені чиймось капітулянтством!»

Ні, ні, завтра піду в райком партії, завтра ж!

Ну, от, мав би я злякатись і відступити! Сьогодні Зінин будинок оглядав інженер з комунгоспу. Я навмисне допитався — рано-вранці оглядав, ще до того, як я побував у райкомі. Значить, наполохався Іванников?!

Ось це — закономірно! Не добро — зло мусить боятись! Звичайно, навряд чи йому вдасться цим жестом оббілити себе, але з його боку подібний хід можна було з певністю передбачити!

Таню, щоправда, і це стривожило. Дивися, сказала, чи не за тим він кинувся замазувати свій гріх, щоб захистити себе з тилу? Просто не збагну, звідки така тривога? Воно зовсім і не схоже на неї!

Хоча я багато чого ще не розумію в ній. Але то бай-дуже. Все одно вона суще диво! Навіть оця її незрозуміла страшливість сповнена невимовного чару! Припала, обвила мене руками за шию.

— Боюсь я за тебе, ну не смійся, боюсь!

А за хвилину сама вже сміється, пустотливо мене чуба.

— Ти з умислом зробив це, капосний, з умислом, щоб я хвилювалась!

У неї завжди так — сміх і сльози поруч. Трапляється, зайдеш — сидить смутна, ніби хмарою окутана. Що з тобою, почнеш допитуватись, ну — що? Мовчить, нічого не каже... І нараз сама — мовби виглянуло одній їй видиме сонце — струсне головою, всміхнеться... І вже в зіницях повно сяйва, і вся вона проміниться щастям...

Але ж часто буває й навпаки, і тоді я не знаю, що вдіяти. Буває, йдемо, говоримо про се, про те, сміємося... І раптом вона, на півслові урвавши розмову, зводить на мене якісь наче підмінені, зовсім інші очі.

— Давай помовчимо, Серьожо...

І я розгублююсь, бо не здатен придумати, чим її розрадити. Я здогадуюсь — то нахопилися спогади... Але як у них втрутишся, як їх відженеш? Може, спливла в її уяві та страшна мить, коли німецький офіцер, мов кеглі, одного за одним збивав з залізничного насипу її товаришів, а вона рахувала постріли?..

Якось вона спитала:

— Ти ніколи не задумувався над тим, чому люди переряджаються в новорічну ніч? А я думала. Мені здається — то від намагання перехитрити долю... — І по довгій паузі, гірко посміхнувшись, додала: — В ніч на сорок перший я на інститутському карнавалі була в костюмі Маргарити... Символічно, правда?

Що ж, те, що випало на її долю, не кожний навіть уявити спроможний. І я часом іспитую себе: а яким я був би після такого? Це ж так само майже неуявленна річ — побувавши вже по той бік, винести неушкодженою свою душу, зберегти, наперекір усьому, і молодечий жар у серці, і мрійливість, і пал почуттів. І навіть у раптових оцих нападах туги — усмішку, нехай і гірку, але — усмішку!

Вона живе тут, як і я, на біваку. В кімнаті — я, коли вперше зайшов, здивувався — такий же, як і в мене, передпохідний лад. Навіть речовий мішок стоїть, мовби напихваті, біля етажерки — якраз навпроти дверей.

— Це — щоб не забувала вчорашнього! — трохи знічено віджартувалась вона, перейнявши мій погляд.

Але я зрозумів більше: це їй нагад не тільки про вчорашнє. Недавно я стороною довідався, за яким вона їздила призначенням!

А потім подумалося про інше. Якби мені оце загадали назвати який-небудь предмет, котрий найповніше сха-
рактаризував би наше покоління, то першим, мабуть,
прийшов би на пам'ять солдатський речовий мішок. Та-
кі вже дісталися нам роки, що ми мало не з молодших
класів школи почали приміряти до пліч його лямки. По-
переду — походи й бої, походи й бої... Про це ми співали
пісень, і до цього що не день готувалися... Мені лише ні-
коли не спадало на думку, що й кохання прийде до мене
з солдатським речовим мішком за плечима і з першого
ж поцілунку буде присмачене гірким відчуттям нетрив-
кості, смутком близької розлуки...

А проте що ж це я? Це чимось уже скидається на не-
вдячність! Зараз я щасливий! Таня каже, що війна на-
вчила її міряти життя хвилинами. Мене — теж.

О, мене теж!

Колись до війни, натрапивши в якійсь книжці на ре-
продукцію Веласкесових «Пряль», я спізнав незабутнє по-
чуття. Нараз болісно забаглося побачити обличчя тієї,
яка сидить спиною до глядача. Була мить, коли я в яко-
мусь запамороченні мало не повірив, що вона от-от озир-
неться. А потому зринуло: це обличчя моєї коханої. На-
стане день, і я його побачу.

І ось воно відкрилося мені. Байдуже — на хвилину чи
на сто років: я все одно й за вік не надивився б і не
надивувався б з нього. Воно вродливе? Не знаю — мені до-
сі не випадало над цим замислюватись. Я люблю ці очі.
Завжди — і коли вони нахмурені, і коли веселі. Люблю
ці непокірні, до болю жіночні пасемця над лобом і на тон-
кій, майже дитячій шиї. Люблю ці уста — то усміхнені, то
в задумі прикушені, то бентежно набубнявілі ніжністю ..

Ні, ні, я щасливий. Я просто-таки безсовісно щасливий!

— — — — —
Четверта доба видалася для нас порівняно удачли-
вою. Вже одне те, що, пройшовши з кілометр звивистою
балкою, натрапили на копанку!

Зараз я навряд чи спроможуся це передати — ми прост-
о-таки збезглузділи з радості. Впали ницьма, і ну, не
відриваючись, не переводячи подиху, пити, пити, пити!
Аж як заломило в грудях, здогадався, що треба вхопити
й ковток повітря. І тут же — знов припав, затим знов
і знов... Врешті, як уже неспромога стало пити навле-
жачки, згадали про пілотки та заходилися черпати
ними...

Не знаю, чи й до ранку відпустила б нас від себе та копанка. Та — зачулися неподалік голоси, і довелось піти. Одначе ми й на дорогу — додумались! — набрали в пілочки води, а що вона через кілька кроків витекла, то довго потому на ходу жадібно смоктали мокру, просолену потом матерію...

Могло здатися, що саме з пілочки ми добрали ту решту, якої не доставало, щоб загасити спрагу, бо лише десь за кілька кілометрів від копанки ми відчули, що ожили. Правда, тепер прокинувся голод, та поки що він дошкряляв ще не дуже.

За балкою, в тому місці, де вибралися з неї, степ здався пустельним, але все одно треба було пильнувати. Раз по раз Позолотін нашорошено зупинявся — то донесеться здалеку хурчання мотора, то зовсім близько, так, що й мені навіть чути, загупотять копита... Іноді, коли звуки надто вже наближались, ми на хвилин кілька присідали або й лягали, щоб не помітили нас на тлі неба.

Я, поки й віку, не забуду того нестерпно кривдного почуття, що звідав у ті ночі, коли мусив отак — крадькома, таючись навіть дихнути на повні груди, йти по радянській моїй і з діда-прадіда моїй землі. Вона лежала, розіпнута зайдами, а я, її син, обернувся на ній дичиною. Жоден закон, жоден з віковичних постулатів людської совісті зараз не поширювався на нас. Ми були серед звірів і становили для них здобич. Виявлять, і заповолюють облавою серед голого цього степу, й знищать, коли в нас не стане чим відбиватись. У мене було дев'ять патронів у пістолеті: вісім для них, а дев'ятий — тільки б у гарячці не прорахуватись! — дев'ятий для себе.

І ще була далека заграва на півночі. Навіть Позолотін не чув іще з того боку й слабенького відлунку канонади. Але було ясно — там фронт. Якщо пощастить дістатись до своїх, тоді... О, тоді! Не води, не хліба, ні, я найперше патронів попрошу, щоб не дев'ять — відразу тисячу мати при собі!

Одно тільки — чи стане сил дійти?

— Скільки вже, як ми з балки вибралися?

Позолотін підносить годинник до самих очей, але довго чомусь не відповідає.

— Чи я осліп? Невже всього лише півтори години? Був певен — не менше трьох пройшло...

Значить, і він стомився... А мною вже похитує. Рана над бровою ненастанно ние — мабуть, запалилась, але

це, зрештою, не страшно. Головне — ноги, ноги! Якись вони мов солом'яні... Раз по раз підгинаються коліна...

— Може, зробимо привал?— стиха запитую я.

— Дуже підбився?

— Не так щоб дуже, а проте...

— Як не дуже, то давай ще трохи потерпимо.

— Що ж, давай...

Несподівано, однак, Позолотін зупиняється й не при-сідає, як бувало перед тим, а, шарпнувши мене за руку, кидається назад. Я не допитуюсь, що трапилось, звук уже: він — мої вуха. Та й очі в нього — я вже не раз переконувався — зіркіші.

Десь тільки метрів через триста він нарешті знеси-лено сідає й, знявши пілотку, витирає нею обличчя.

— Ти нічого не помітив?— шепоче задихано.

— А що там було?

— Якийсь грузовик стоїть — обламався, чи що... Ві-тер, чорти б його взяли, дме нам у спину, а то б хоч бен-зин у ніс вдарив би!— Він затамовує подих і якийсь час сторожко дослухається.— Ні, тихо. Я чогось замислився, враз чую — бубонять. Зирк — щось темне попереду!

Я на хвилю пробую уявити, що було б, якби я йшов сам. Та я навряд чи й з лісництва вибрався б! Там мало не по кожних десяти кроках доводилося щось або когось обминати — то машину, то вартового, то фурманку, на якій спав їздовий... А я нарікав на долю, що підкинула мені в супутники Позолотіна... Давно б уже я десь лежав загололий, коли б не він!

І все-таки... все-таки я волів би, щоб на його місці був хтось інший... Я розумію — то ганебно невдячно з мого боку, і свідомість цього гнітить душу. Але ж не менш гнітить мене й необхідність бути вдячним йому! Адже я (не кажу вже про вчорашне й позавчорашне!) я ж на-віть не знаю, куди саме він іде зараз?

Невдовзі, як відійшли від копанки, він несподівано знов завів мову про сестру. Виявляється, тоді, в посадці, він не марив — десь тут на хутірці над Морозівською балкою й справді живе його двоюрідна сестра. То, може, нам тільки до тієї балки й по дорозі? Недарма ж він так вихваляє сестрин хутірець: і глухий він — наполовину в балці схований, і люди всі свої... А німці навряд чи за-тримались там, бо ніде — всього якихось п'ятнадцять дво-рів. До того ж танком або машиною і не заїдеш — самі рови та горби...

Звичайно, напевне твердити я нічого не можу. Могло статись — просто згадав, що проходимим повз хутірець, де живе сестра, і того заговорив про нього. Але ж коли б не було перед тим випадку з гранатою! Коли б не стояла між нами тінь Подоляна!

Віддихавшись, Позолотін поволі зводиться.

— Пішли?

Щоб обійти машину, берем праворуч, а тоді знов накеруємося на заграву. Дивно, що вона, відколи стежимо за нею, нітрохи не змінила своїх обрисів. Чи це від того, що надто велика відстань? Ще ж навіть і до Морозівської балки далеко. Перед вечором, в посадці, ми були знайшли її на комісаровій карті й приблизно прикинули, що вона кілометрів за двадцять — двадцять три від нас. Але то — напрямкй, а ми весь час петляємо...

— Скільки ще, по-твоєму, до Морозівської?

— До Морозівської? — неуважливо (в мене прохоплюється: чи не навмисне неуважливо?) — перепитує Позолотін. — Поняття не маю.

— До світанку не доберемось?

— Хто його знає! Побачимо...

Потому ми довго йдемо мовчки. Довкола в степу — ми й незчулись коли — залягла глуха, зовсім не прифронта тиша: певне, тут поблизу нема доріг. Проте розслаблюватись не слід. Позолотін, як і перше, раз по раз зупиняється.

— Ану-ну! — застережливо підносить руку й, затаївши віддих, прислухається.

Він дедалі помітніш накульгує, однак про привал мови не заводить. Та й я мовчу. Хто поручиться, що не цих якраз десяти хвилин і забракне нам передсвітом, щоб дістатись до надійної схованки?

«Ні, ні, про привал краще й не згадувати; поки ноги ще сяк-так тримають, треба йти, йти, йти, — настійливо вмовляю я себе, силкуючись відігнати втому, — інакше звідси не виберешся, інакше не виберешся...»

І враз крізь запону туманного цього півсоння вривається різке, мов нежданий постріл: може, нас тільки двоє й лишилося з усього батальйону?

То не вперше. За останні два дні навряд чи була година, впродовж якої не прохоплювалася ця думка. Але, здається, тільки тепер я вповні осягаю, що за нею стоїть. В пам'яті постає відправка нашого ешелону. Щедре літнє сонце над пероном тилового вокзалу. Довжелезний

ряд вагонів з розчахнутими дверима, біля яких, то збуджено перемовляючись, то сміючись, то співаючи, товпляться курсанти, і капітан Носенко у хромових, ще потиловому начищених чоботях легким своїм летючим кроком швидкоує повз них.

— Чого вовтузитесь, телефоністи?— гукає, забачивши нас.— Через двадцять хвилин відправка.

А потім я бачу те ж саме, до жорстокості щедре сонце над сліпучим розливом тирси. Я біжу, намагаючись на ходу зарядити гвинтівку, і мене обганяє лейтенант Хомутков з білим німбом пов'язки круг голови... «Затишшя! Ми йдемо до Затишшя!...»— зринає нараз, і мені, як і тоді, перекочується тілом колючий озноб...

В тій атаці загинув Ваня Орликов; я довго шукав його у високій тирсі й нарешті побачив — лежав з заюшеним кров'ю обличчям, з розкритим, застиглим у крикові ротом... А скільки, крім Вані, лишилося там? Скільки — до і після того — упало отак за старим бліндажем, біля підбитого танка, за землянкою мінометників, у Сухому руслі?

І ось нас іде двоє... Вранці (якщо нічого не трапиться до ранку) ми знову зустрінемо сонце...

Значить — за всіх?

Схоже, ми цього ще не усвідомили. Навіть щодо самих себе. В усякому разі, ні вчора, ні позавчора я, здається, й на хвильку не здумав, що бачу сонце, що я живий. А коли й здумав, то ось же не спитав себе — чому саме я, чому не інший хтось? Доля так розсудила, сліпий випадок? Звичайно, випадок... Але щось же стоїть і за випадком?!

Було, як і раніш, тихо й темно довкола. Одно що зрідка, та й то не над головою, а десь збоку, зринало преривчасте гудіння літака та іноді далеко на обрії звивалася «свічка», а так могло здатися, що ми опинились на зачарованому острові, куди війна й не достигла.

І мене заповнили думки...

То було вперше за ці дні, що я зміг озирнутись назад. Звичайно, з відстані всього лише двох діб немисливо було щось вирізнити, розгледіти які-небудь окремість, а тим паче зазирнути в підґрунтя тих чи інших вчинків — все кипіло ще, ярилося, вихрилось у кривавому клубкові...

І однак-таки, однак-таки я дещо начебто починав осягати. Переді мною постав капітан Носенко в ту хвилину, коли він вирішив викликати вогонь на свій батальйон...

Невже він і справді мав надію, що командири сусідніх батальйонів, з якими не було жодного способу зв'язатися, самі по собі розгадають і негайно підтримають його план?

Він сказав тоді батальйонному комісарові: це єдиний вихід, ми або всі один по одному тут загинемо, або всі разом вирвемось... Але то ж було не розв'язання, то була лише умова задачі з безліччю невідомих, і він не міг того не розуміти. Значить, він передбачав і будь-який інший поворот подій?

Несподівано це обернулося прозрінням: звичайно ж, передбачав! За мить я вже й не сумнівався — він знав, напевно або майже напевно знав, чим це може скінчитися, і — значить — то був цілком свідомий крок! Батальйон брався своїми грудьми прикрити сусідів; хтось мусив це зробити, бо інакше загинули б усі, і третій батальйон зробив це.

А коли так, то що після цього залишалося в прерогативах долі? Що ті, кого прикрили, можуть поставити на карб сліпого випадку?

Тепер мені часом уже здається, що я й народився з цією тривоною. Але — ні, я приніс її з тієї ночі. Тієї ночі я вперше по-справжньому відчув і виважив тягар невідплатного свого боргу, бо раптом збагнув, що все це стосується й мене, що й я опинився за чиеюсь спиною, дарма що не відаю, хто саме й коли заступив мене собою. Це могло трапитись, як не в тому бою, то в попередньому, коли не тут, то в іншому місці, але — трапилося, раз я живий — значить, трапилося, і отже... Отже, за сонце, яке я вранці зустріну, вже заплачено?

Відтоді це й на мить не полишає мене — стоїть перед сумлінням позовом і водночас вироком, який не підлягає оскарженню. Предковічна істина, що всі на землі — боржники, з абстракції, з поблажливо-повчального іноскання обернулася імперативом, націленим у саме серце докором...

Втім, я не відразу й помітив, що наразився на жало давньої істини — я відкрив її як свою. І не тому я це відзначаю, що, як збиткувалися з себе латиняни, *pegeat, qui ante nos postra dixerunt* *. Вічні істини — скільки б тисячоліть не стояло за ними як підтвердження їхньої

* Хай згинуть ті, хто раніше за нас говірив те, що говоримо ми (лат.).

незаперечності — інакше, мабуть, і не доходять: вони мають зробитися твоїм подивом, твоїм озарінням, власними твоїми — болем, радістю, тривогою...

Для мене ця істина стала тривогою. Я ніби навіч побачив підоснову, оголений каркас життя... Ми всі одні у одних за спиною — люди, батальйони... І цілі покоління. Бо й народи — то в наріжній своїй сутності глибоко ешелоновані фронти, де, прикрита й захищена грудьми підрослої, піднімається й вкорінюється молодша поросль... Значить, і саме життя — не дар, а борг?

Були потім знову землянки й окопи, виснажливі бої під Чапурниками, Піщаним, радгоспом «Гірська поляна» на південній околиці Сталінграда... Було затим чотири нестерпно довгі місяці у саратовському шпиталі... І кожен прожитий день так чи інакше ставив переді мною це запитання.

Ми народжуємось боржниками, і з кожним прожитим днем все більшим і більшим стає наш борговий рахунок за сонце... І є, отже, одна тільки міра, якою можна визначити — гідно ти живеш чи ні: скільки ти платиш і скільки готовий платити по цьому рахунку. Всі інші — або обманні, або врешті-решт неодмінно підводять до цього. Бо в кінцевому підсумку саме це стоїть вододілом між самовідданістю й себелюбством, працьовитістю й дармуванням, безстрашністю й боягузством, коротше кажучи — між протагоністом життя і статистом або — ще точніше — захребетником...

А проте стривай-но... Мене щойно вжалила дика думка: що, коли я, сам того не помітивши, й тепер оце... опинився за спиною, цього разу — за Таниною?

Дивовижно, як нараз потемнів мені світ! Ось уже чверть на третю... Никав сновидою по кімнаті, брався читати, пробував заснути... А це як мана — не одв'язується!

Та була б хоч надія, що то виявиться маною!

Таню, рідна моя! Я не картаю тебе і тим більше не звинувачую. Навіть і поза краєм думки не прохопилося в мене, що за цим криється щось заздалегідь обдумане... Але хіба в твоїх військкоматівських інструкціях так суворо все розгороджено? Тонкі міліметри відділяють параграф від параграфа, й варто на одну тільки хвилюкку піддатися слабкості, на одну хвилюкку...

Оце і мучить мене! Що, як у тебе мимоволі здригнулася рука? Надто ж тут велика спокуса, коли любиш! А ти недавно зізналася, що й тоді вже любила мене...

— — — — —

Ось уже який день не знаю, куди себе подіти. Благо, в школі,— хоч на календарі середина липня,— ще йдуть екзамени, і я до третьої-четвертої години завантажений, а так навіть і не уявляю, що було б.

Працюється неймовірно важко. Всі — і вчителі, і учні— до краю виснажилися, дарма що фактично цей навчальний рік вийшов не довшим, а коротшим: він розпочався з запізненням на два місяці, а подовжений всього на один. Видать, дається взнаки саме відхилення від звичних строків.

І лише мене та Кузьму Власовича це порушення влаштує: воно рятує нас од самих себе. Якось Кузьма Власович сказав, що залюбки екзаменував би й у дві зміни — тоді вільними zostавалися б тільки вечори...

Але мені вечори якраз і найважчі, бо вони — Танині. Таня, мовби нічого й не сталося (а вона ж і не знає, що діється у мене в душі!), вечір у вечір вигадує щось нове: то в радгоспівський сад — слухати солов'їв («Які тепер солов'ї? Вони давно замовкли!» — «Неправда! Як добре-добре прислухатись, їх і досі ще чути!»), то на Волгу («Ти ж сам казав — лепехою пахне, як у вас над Горобинівкою!»). І мушу йти. Мушу триматись, щоб не видати себе. Бо тоді треба буде їй сказати. А як я їй це скажу?

Я й не уявляв, яким щасливим був усього кілька днів тому! Нетерпляче квапив час від зустрічі до зустрічі, дорожив кожною хвилиною, побутою разом... Невже все це доведеться викреслювати з пам'яті? Невже, роз'їдена неправдою, померкне згадка про наш «Гіссарлик» («Ти цей курган не забудеш? Поклянись мені — не забудеш?»), про нічні походи по шпалах («А що, як не вертати? День, місяць, весь вік іти і йти...»), про світанки, котрі так зненацька наставали в степу, що зринав подив: «Може, ми не помітили — сонце ще сідає, а не сходить?»

Чомусь тепер з усього, що говорилося в ті ночі, виокремилось і не йде з голови одне: «Я все ще не вірю — невже доля врешті-решт... Досі я тільки втрачала... А зараз, виходить, знайшла?»

Вона сказала ці слова в півзабутті й відразу, знічена, похопилася: «Ти не прислухайся! Ще зазнаєшся! — спро-

бувала звести все на жарт.— Я зовсім не про тебе подумала!»

Але я знаю — вона думала про мене. Війна за якихось півроку забрала в неї всіх: в один день, може, під час одного й того ж ворожого авіанальоту на Бобруйськ, убило в залізничному депо батька і під руїнами будинку на тихій пристанційній вулиці — матір та двох сестер. А через тиждень надійшло повідомлення про загибель брата...

«Досі я тільки втрачала...» Танечко, рідна! Розумію твій невигойний біль, а з ним і твою перебільшену тривогу за мене, котру спершу, поки всього цього не знав, ніяк не міг випричинити. Не одну тебе — і мене після незліченних утрат несподівано наділила доля, і я дорожу не надорожуся її дарунком. Коли б лише — у цьому ж — та не обікрасти себе ненароком... Страшніше смерті обікрасти себе в цьому!

І знов, і знов постає те ж саме — треба поговорити напрямки. Скільки може так тривати? Треба! Треба! А боюсь. Що, коли це всього лише плід моєї помисливості і я ображу її?

Здається, вона й сама щось учула. Особливо вчора настійливо допитувалася, чому я не такий, як завжди. Вона прийшла з радісною звісткою: умовила воєнкома передати Зіні гроші; удвох з ним і привід придумали — він скаже, що їх надіслали товариші з Степанової батареї.

— Ну, то яка мені за це винагорода буде? — спитала весело.

Я обійняв і поцілував її.

— Лише раз?

Я поцілував її ще й ще раз і мимоволі зітхнув.

— Така важка розплата? — все ще начебто жартома, але вже з виразним відтінком стурбованості спитала вона. І по паузі: — Ти щось приховуєш від мене. Ну скажи — що трапилось?

Була мить: «Що ж, і скажу!» — подумав. Та — не наважився. А тепер не можу собі простити — треба було сказати! На коли відкладаю? Іншого ж виходу, хоч так, хоч так, нема! Що залишиться від нашого кохання, якщо не скажу?

От завтра! Завтра — і край!

— — — — —

Ну ось і сказав...

Власне, на інше й сподіватись не доводилося. Навіть не дослухала... Повними жаху очима видивилась:

— Та ти з глузду з'їхав! Ні, ні, ти формено збожеволів! — І тут же — може, сльози здушили її? — рвучко повернулася й побігла пріч.

Було б мені хоч відразу кинутись наздогінці, так з ошелешення остовпів — з місця не зрушу... Та й що я їй сказав би, наздогнавши?

До біса, як усе пішло шкереберть!

— — — — —

А ось ще новина (щоб уже був повний комплект!): Іванников — таки на Танине вийшло! — затіяв проти мене клязу. Здорово, га?

Сьогодні — з екзамену! — покликав мене до себе зляканий Яків Якович.

— Що ж це ви, Сергію Несторовичу, колектив наш ганьбите?

І добре, що я в ці дні розучився дивуватись, бо раптом дізнаюсь, що з Іванниковим я останній раз говорив, будучи до свинства п'яним: мало того, я брутально лаявся і замахнувся на нього стільцем. Але все це ще півбіди; я, виявляється, кричав, що Радянська влада не піклується про інвалідів Вітчизняної війни та про родини загиблих і що, якби бійці на фронті довідалися про це, вони, покидавши окопи, ринулися б у тил стинати голови бюрократам. Не більше й не менше!

Я з чистої цікавості спитав у Якова Яковича:

— Ну гаразд, самі ви вірите, що я на таке здатен?

А він одводить очі.

— Бачте, в даному разі це не має ніякого значення. У Іванникова є свідок. Секретарка Куницина чула за дверима вашу розмову.

— Ах, он воно що! — Це не так здивувало, як розсмішило мене. — Тоді інша річ. Раз є свідок...

І тут у Якова Яковича скінчився весь запас витримки.

— Мене обурює ваша легковажність! — вигукнув розпачливо. — Ви знаєте, чим це пахне, не кажу вже для колективу школи — для вас?!

— Знаю. Наклепом, — відказую спокійно, — звичайнісінькою брехнею, Якове Яковичу.

А його ще крутіш розбирає.

— То пусті слова! Треба довести, що це наклеп! А інакше — мушу вас попередити — школа не залишиться байдужою до цієї історії. Ми зі всією суворістю питаєм, і вам доведеться... перед лицем колективу...

І — наче в наkochену колю вбився — поніс і поніс. Та з пафосом, можна сказати, — з натхненням. Я за ним і не підозрівав такого таланту. Знав, що він страхопуд, але щоб стільки експресії, блиску?!

Хоча — бог із тим Яковом Яковичем! Дивно, що й Кузьма Власович сполошився. Підвечір оце зайшов — пригнічений, винуватий якийсь.

— Неприємна заварилась каша. Знаття б, що так обернеться, нізачо не став би...

Я спершу подумав: з Зіною якісь неприємності. Навіть злякався: чи, бува, не розкрилося все? Що, як Іванников десь наплів про «приватну благодійність» і це дійшло до неї? Йй якраз учора вручили гроші...

Я тому й спитав передусім:

— Щось із Зіною не так?

— Та ні, з нею все гаразд. Забув вам сказати, — на хвилину пожвавішав Кузьма Власович, — сьогодні завезли машину шиферу — десь військкомат розстарався. Коли б не оця ваша справа!.. — Затим замовк, пом'явся. — Розумієте, я оце дізнався... Людмилу вчора викликали в одну... дуже серйозну установу...

— Ну й що, — кажу, — як виклика́ли? Раз Іванников виставив її за свідка, то мусили ві́кликати. Чому це вас так стурбувало?

— Чому?.. — І знову довга пауза. — Вам... шиють політичну справу, ось чому...

Я не стримавсь — розсміявся. До чого все-таки настрахав тут усіх цей Іванников! Політичну справу шиють... Ну хай шиють! Хай навіть Людмила — з образи на мене, з ревнощів чи ще з чогось там — потвердила ту брехню, так тоді що — наклеп візьме гору над істиною? Як уже до того дійде, то кінець кінцем не на закинутому ж в океані острові ми живемо!

Мене стократ більше непокоїть незрозуміла поведінка Тані. Чого вона ховається? Ось уже три дні проминуло... Я, звичайно, не сподівався, що вона зробить перший крок. Але ж сьогодні, коли я подзвонив і попросив покликати її до телефону, вона могла взяти трубку? Переказала, що зайнята. І за другим разом те ж саме. А за третім відповіли, що пішла вже додому...

І боляче, й дивно: невже таким неглибоким було її почуття, що першого ж непорозуміння (припустімо, що то — непорозуміння) виявилось досить, щоб начисто перекреслити його? Чи маю бачити в цьому свідчення

того, що я... не помилюся? Тоді це для мене подвійна катастрофа, бо мало що на все моє життя лягає камінь ганьби, я мушу ще й витравити з серця...

Що, як зараз, не роздумуючи, взяти й піти до неї? Та поставити крапку?! Байдуже — яку. Все ж краще, ніж невідомість!

— — — — —
Ходив... І — даремно. Однo що — мов навмисне — біля самого Таниного будинку зустрів Людмилу. Пробігла мимо — ледве поздоровкалась. Може, їй і справді соромно глянути мені у вічі?

А в Таниному вікні — щойно я взявся за хвіртку — погасло світло. Випадковий збіг? Чи то Таня (ніч місячна, видно як удень) побачила мене і — погасила?

Що ж, нехай так. Врешті-решт знесу і це. Тим більше, що скоро чергова комісія. Якщо знов залишать тут... Та ні, тепер їм не вдасться! Поставлю на своєму!

— — — — —
«Серьожо!

Вибач, що пишу в твоєму щоденнику. Крім учнівських зошитів, нічого іншого на столі не знайшла.

До того ж це мені гарантія, що не проминеш — прочитаєш.

Я дуже шкодую, що тоді не вдалася наша розмова. Так уже сталося — підвели нерви...

Тепер заспокоїлася, в усякому разі, настільки, що при зустрічі (якщо ти, звичайно забажаєш зустрітися з лікаркою, котра з корисливих цілей затримала тебе в тилу) зможу — принаймні мені так здається — цілком переконливо відповісти на твоє, хоч і делікатно висловлене, але, як мовиться на улюбленій твоїй латині, *ipso facto* * надто серйозне звинувачення.

Хоча — нащо відкладати до зустрічі? Можу й зараз сказати: совість моя абсолютно чиста, Серьожо, і перед тобою, і перед військкоматівськими, як ти їх назвав, «параграфами». Контрактура ліктьового суглоба та ще з такими явними, як у тебе, ознаками атрофії числиться серед категоричних протипоказань. А інструкцію писала не я.

Так, у мене була певна надія, що вдасться зупинити, а може, й повернути цей процес. Але ти сам помітив — і з цього приводу не раз нарікав — що останнім часом

* В силу самого факту (лат.).

я не говорила обнадійливих слів... І тут, каюсь, я винна. Мала не відмовчуватись, а чесно тобі сказати, що справа йде до того, що в діючу армію ти не повернешся. Дурне бабське серце! Жаліла тебе. Не уявляла, як відберу в тебе найгарячіше твоє сподівання...

Та це вже лірика, а я й так розписалася — на цілу сторінку розмахнулась.

Перейду до суті.

Серьожо! Я не образилась на тебе, хоча і мала б, як ти й сам, певне, розумієш, образитися. Про це ми ще колись поговоримо. Я багато передумала за ці дні.

Тут я підходжу до найважчого — не так-то просто вивести це пером на папері...

Серьожо! Я готова заради тебе порушити «параграфи». На наступній комісії — за умови, звичайно, якщо не нагряне обласне начальство, — я напишу «обмежено придатний». На більше, вибач, у мене не вистачає сміливості. (І це — немалий злочин!). Та для тебе, гадаю, зараз і не має значення — «обмежено» чи «необмежено». Головне — то тобі путівка в армію, а там, якщо не наразись десь на перекомісію, знайдеш дорогу й на фронт.

Не хочу бути нещирою, тому додам: дякувати маєш не мені. Аркушик цей вирви й спали. Обов'язково і — негайно.

Я люблю тебе, Серьожо! Це — сподіватимусь — ти запам'ятаєш і так... Таня»

— — — — —
Ні, я ще не вірю! Таню! Ось коли я й справді збожеволію!

Чорт забирай — глуха ніч надворі! Чи все одно побігти — розбудити її, здушити в обіймах?!

Подумати — дурень який! Тинявся до пів на першу з Кузьмою Власовичем, а вона дожидалась мене тут. Та з якою звісткою! Путівка в армію... Це ж означає... Танечко моя! Це ж означає, що все, все збувається!

Я, правда, не зовсім зрозумів, кому, як не тобі, маю дякувати. Чи, бува, не рятуюєш ти мене від тієї самої «політичної справи»? Ну ясно: «Аркушик цей вирви й спали», «і — негайно!» Дивачка! Нема ніякої «справи», є наклеп, який наклепом і залишиться! От візьму завтра й сам зайду в ту, як евфемічно висловився Кузьма Власович, «серйозну установу», котра відає тими справами, і попрошу показати, що там наплів на мене Іванников? Мусить же бути якась письмова заява? Чи, дивись, і нема

там ніякої заяви? Не викликають же мене! Та й Яків Якович чогось затих, не квапиться скликати збори... Може, й він зрозумів, що то дурниця?

А взагалі — чого я раптом завів про це?

Танечко, єдина моя! Спасибі за подарунок! Байдуже, які міркування спонукали тебе, приймаю його як щасне благословіння твоїх рук. І тобі, одній тобі, буду повік дякувати. Та ще — долі, яка схрестила наші шляхи. Бо інакше я, виходить, і справді застряв би тут до останнього зведення Інформбюро?

— — — — —

Нарешті — після скількох же це днів?! — знов повертаюсь у степ. Настрій такий, що все одно не засну. До того ж віднині маю поспішити — адже скоро в путь!

А там іще цілих три доби...

Хоча тепер мені часом уже й не віриться, що було ще три доби. Згадаю, до якої межі знесилів я на схилі тієї ночі, й бере подив: невже, дійсно, знайшлася ще в мене спромога на три нелюдської напруги нічні переходи в тій чорній, замінованій небезпеками безвісті? А ще ж між ними були безконечно довгі три дні виснажливого переживання в ненадійних, серед голого степу, схованках, на нещаднім серпнєвім осонні, без хліба й води і — над усе — в ненастанній тривозі невідомості! Видно, людина так-таки до кінця й не знає, на що вона здатна...

До Морозівської балки ми тієї ночі не дійшли. Світанок застав нас на голій, випаленій сонцем місцині, і ми ледве знайшли ковдобину, де можна було перебути до вечора. Певне, нам слід було раніше подумати про денне пристанище, бо на ту годину ми знов опинилися неподалік від дороги, а на пошуки безпечнішої схованки часу вже не лишалося. Позолотін, мов підкошений, упав і миттю заснув. Я й собі ліг, але мучив страх: поснемо обое й не кинемось, як і скрутять! Після всього, що передумав уночі, я над усе боявся загинути отак, по-дурному. Коли вже доведеться, то хоча б ще трьох-чотирьох фашистів спровадити наостанку на той світ!

Втома, однак, раз по раз брала своє, і я, не те щоб засинав, а поринав у марення. Пам'ятав, що маю вартувати, навіть певний був, що вартую, але думав про це начеб звіддалік, мовби йшлося про когось іншого, вірніше — мовби сам я існував у двох подобах...

В ті дні, в оточенні, зі мною часто таке траплялось. Лежиш насторожений, напружено дослухаєшся, а то й

роздивляєшся довкола, і враз, затуманивши свідомість, напливає сновиддя і на кілька хвилин відносить тебе бозна-куди — в дитинство, в читані колись книжки, в студентський гуртожиток... Іноді ті сни снувалися перед незаплющеними очима, як буває в кіно, коли — це, здається, називається подвійною експозицією — одне зображення накладається на друге. Раптом на далекий курган, на дорогу, на випалену або попелясту од тирси смугу степу, що тільки-но була в полі зору, насувався досягаючий житній лан; стежка біліла проділом між закуйовдженими вітром жовтаво-зеленими гребенями і кликала, манила якоюсь таїною... А то привидиться луг за Горобинівкою; до самого обрію золотавими пагорбками — копички, копички, копички, і хтось далеко-далеко там скаче на коні в червоній, мов огонь, майці... І враз прохопиться: дивися, ще підпалить!

Нагадки про вогонь звихрювали у мене в душі тривогу. Найчастіше ними й кінчались короткі мої сновиддя, і вони вертали мене до дійсності, бо в степу — це ще вночі вразило нас — відчутно пахло горілим. Гіркий дух пожарини стояв не тільки побіля чорних плахт випаленої трави, які нам вряди-годи траплялося проминати, ним просочено було повітря й далеко від тих місць; та ось і тепер вітер — що не повів — приносив і приносив його... І від того чимраз болючіше стискалося серце: це ж чи не весь Сталінград у вогні, якщо в таку даль досягає відтіля дим?

Про те, що попереду горить Сталінград, ми здогадалися перед світанком, коли несподівано завважили, що заграва, яка правила нам за орієнтир, ледь помітно для ока заворушилась, загорбатилась повільними з-за великої відстані валами й виплесками. То навряд чи могли бути відсвіти розрізнених вибухів — надто щільною і однорідною була та вогненна підкова на горизонті, і отже... отже, попереду там — не лінія фронту, як ми гадали раніш, а велетенська пожежа?

Це було приголомшливе відкриття, бо якщо так, то де зараз пролягає фронт? На підступах до палаючого міста? Чи, може, — про це страшно було й подумати — уже за містом, за Волгою?

З Позолотіним я, однак, ділитися своєю тривоگوю не міг: сутичка в щілині стояла між нами глухою стіною, і в мене не наверталася душа заговорити з ним як з товаришем. Десь попереду мусила в нас бути остаточна роз-

мова; інакше я собі й не мислив, бо розійтись з ним, не поставивши всіх крапок над «і», означало б для мене зрадити самого себе. Але для неї ще не настав час. Чомусь мені здавалося, що вона має відбутись у Морозівській балці. Може, тому, що там, як я гадав, мало нарешті з'ясуватись, куди він, власне, йде?

По суті, одне це й важило зараз, одне це й визначало все: куди він іде?

За кілька десятків кілометрів від нас горів Сталінград, і німці, хто зна, чи не форсували вже Волгу. Та це ще не був кінець. Хоч і як близько час від часу підступала до серця розпука, я все ж і на мить не дозволяв собі припустити, що це — кінець. Може, на Уралі, може, десь понад Об'ю буде фронт, але — буде! І я знав, що, як не стане сил триматися на ногах, я все одно плазом повзти-му на його сполохи. Ніколи раніше я з такою болісною виразністю не відчував, як потрібні там зараз мої руки, моя зброя, наостаннє — моя смерть, щоб, і впавши, я задулив своїм тілом хоч малесенький клаптик рідної землі.

Я мав спокутувати свою вину перед нею. Її надто багато лежало за моєю спиною в крові, в руїнах, у смертних тортурах фашистської неволі, і я тужив, що в мене одним одне життя і я не можу сто, тисячу разів віддати його за неї. Мене стало б на це, стало б! Цієї ось миті я, шаленіючи з радості, уклав би угоду з ким завгодно — з богом, з чортом, з самою щербатою! — на таку ось тисячократну смерть і хіба що одного — нічого іншого! — одного тільки попросив би для себе: щастя почути останній постріл на цій війні. Нехай би він був у мене! Знати б тільки, що то — останній, що знову вільна моя земля, що ніколи більше не буде на ній окопів, руїн, пожеж. І що не буде на ній фашистів. Жодного. Жодного!

До оточення я, скільки не думав об тім, все ж і віддалено не уявляв, що то за біль — навіч бачити, як чужинці топчуть твою землю. Тепер я його спізнав сповна. Я навряд чи знайду підхожі слова — може, таких і не придумано ще. А можливо, я просто не знав до того, яка пекельна мука криється за звичайним словом **з не до л е н і с т ь**, як нестерпно крає серце **к р и в д а**, як спопеляє неутолена **н е н а в и с т ь**?

Їх сунуло, як сарани. На грузовиках, бронетраспортерах, пішими колонами... На підводах кінних обозів і мотоциклах... В закушпелених легкових машинах і за бронею танків... Незрозуміло було, як не займається, не

плавиться дорога від ненастанного шаління сталевих гусениць, рубчатих скатів, кованих копит, коліс, каблуків! Чи вона таки плавилась, горіла, і не курява — дим стояв над нею хмарою?

Хвилинами в нападах химерних напівмарень я виразно відчував біль тієї збасаманеної дороги, начеб вона була живим продовженням мого тіла. І від того ще дужчим робилося відчуття безсилля: лежу отут, сховався... А вони ж оце вбивати спішать, палити, нищити!

Десь після полудня прокинувся Позолотін. Звівшись на лікті, обережно визирнув з ковдобини.

— Пруть?

Дорогою саме йшли танки, і він довго стежив за ними, беззвучно ворущачи набухлими губами, ніби лічив їх, тоді обернувся до мене.

— Погані наші справи. До балки ми, може, доберемось, а от як у саму балку?

Я й сам про це не раз уже думав. Балка за словами Позолотіна, була глибока й густо залісна, і не доводилось сумніватися, що вона зараз донікуди забита німцями.

— Не знаю, як ти на те подивишся,— сказав я,— але як на мене, її треба обійти.

— Балку?— він іронічно хмикнув.— Ти, мабуть, здурів! Це ж кілометрів сорок чи й всі п'ятдесят гаку! Стане тебе на стільки?

Я не був пенен, чи стане мене. Навіть якщо проходитьимеш по двадцять кілометрів за ніч, додасться дві, а то й три доби. Але який резон іти напрямки, коли нема надії пробратися? Тоді ж можна було ще вчора чи й позавчора пустити собі кулю в скроню.

— Так, по-твоєму, що — ліпше просто в руки до німців?— гостро глянув я на нього, тим часом як у голові промайнуло: видно, воно так і є, йому тільки до хутірця, де живе двоюрідна сестра!

І вийшло, що я ніби влучив у точку, бо мої слова, не знати чого, роздратували його.

— В руки до німців!— насупився він.— Хто дав тобі гарантію, що ти ось тут через кілька хвилин не опинишся в їхніх руках? А взагалі, чого ми зараз завели дискусію про маршрут? Ще цілий вік до вечора!

Він ображено відвернувся й знов почав стежити за дорогою. Згодом кинув через плече:

— Поспи, якщо не спав. Я виспався.

Відтепер час потягнувся ще повільніше. В глибині душі я був уже майже певен, що ввечері залишуся сам-один, і то з острахом, то з невиразною якоюсь надією ждав цієї години. «Може, воно й на краще? Врешті-решт, що я втрачаю? Треба тільки обережніше йти, це — головне! А там, дивись, і не пропаду! Але невже Позолотін таки чужий?»

Я мимоволі знов почав — піщинку по піщинці — перебирати все, що знав про нього. «Непевний, ні, непевний... До того ж і хитрий — спробуй такого відразу розкусити! Він ось і тепер, після всього, що було, продовжує хитрувати: надів — наче нічого й не числиться за ним — звичну маску: тишко, та й годі! Видно, він у щілині позавчора зірвався випадково — був надміру збуджений, радий, що вцілів, і — вийшов з ролі. Але тепер він мене не обдурить!»

Я щільніше стулив повіки. «Ось посплю трохи... Треба відсвіжити сили! Зараз це тим більш необхідно... Негайно — спать!» — наказав собі. А за мить і справді все кудись щезло; напливла пітьма — непроникно-густа, мало не відчутна на дотик, проте не лячна, навпаки — привітна, доброзичлива якась; тоді зовсім поруч заgrimкотіло щось, дзеленькнув короткою треллю дзвоник... Зажди, та це ж трамвай! Я допізна засидівся в читалці й тепер їду в гуртожиток, а навпроти мене сидить Петро Подолян. Мені трохи дикувато, що ми їдемо разом — адже він учиться в сільськогосподарському! Та й не тільки це дивує; я напевне знаю: з ним щось трапилось. Не можу пригадати, що саме, але якась була з ним притуга, цими ось днями була... Гуркіт трамвая не дає згадати, забиває все... І зненацька хтось викрикує мені у вухо: «Його роздушив танк!»

Я розплющую очі. Висока, пронизливо чиста голубінь неба, заблукана хмарка сяє на ній незайманою білизою. А низом, від дороги, немовчний котиться гул. Ідуть тягачі з гарматами на причепі, за ними знову — танки, танки, танки... До біса як багато їх! Починаю рахувати — ачей згодом знадобиться! П'ять... Дев'ять... П'ятнадцять... Вісімнадцять... Двадцять... За двадцятим, однак, збиваюсь, бо поміж дальшими вже не вирізняю інтервалів — тягнеться суцільна брудно-зелена смуга, залізно ляскаючи, звивається в хмарі кушпели, мовби осатанілий циклоп якийсь волочить по дорозі безконечний громохкий ланцюг... І мені на мить приходить на думку, що то і справді

ланцюг — пекельний ланцюг, яким знавіснілі нелюди замірились облутати й закувати землю...

Я всього не опишу — неможливо все описати: день той — Позолотін вгадав — видався нам як довгий вік.

Та якби ж хоч тільки з приводу цього справдилося пророцтво Позолотіна, а то ж і потому все склалося точнісінько за його словами!

Щойно почало сідати сонце, як по той бік дороги (щастя ще, що не по наш бік!) стала на привал довжелезна, з кількома батареями полкової артилерії і мало не кілометровим обозом, колона німецької піхоти. Артилерійська обслуга та обозники заходились розпрягати й порати коней; підїхали польові кухні...

Позолотін стиха свиснув.

— Ну от! А ми про маршрути дискутували! Це — не менше, як на годину або й дві... Так що тепер хоч-не хоч, а доведеться кілометрів зо три йти, як ішли. Та й далі он — тобі видно чи ні? — чи то намети, чи то криті машини стоять...

Я нічого схожого на намети або криті машини не бачив там далі, але це справи не міняло — вистачало й недоречної цієї колони. Зараз, аби перетнути дорогу, й дійсно довелось б пройти далеко вперед. Та й сама дорога не вгавала — безперервно гула й гримкотіла, ще густіш, ніж удень, забита транспортом.

Я проте не поспішив здаватись.

— Так, по-твоєму, що — до самої балки не знайдеться прогалини, щоб перехопитись через дорогу?

— Чого ж, знайдеться, мабуть, — байдуже низав плечима Позолотін. — Але я не знаю: за яким бісом посунемо ми в обхід? Думаєш, там легше буде?

Ми знов засперечалися. Мене лютила його впертість. Адже запруджена ворожим військом балка — то явна, стопроцентна пастка, а в степу все-таки є можливість маневрувати! Інша річ — що невідомо, який гак доведеться зробити; на комісаровій карті — я удень був дістав її — східний край балки не вмiстився, і як далеко вона тягнеться — залишалось загадкою. Але хай би навіть Позолотін не перебільшував і проти п'яти стояло п'ятдесят кілометрів, то хіба лише між двома відстанями нам належало зробити вибір?

Я тоді ще не знав, що на ту хвилину в нас уже хоч так, хоч так ні з чого було вибирати...

То була неймовірно заплутана, мученицька ніч. Через якихось дві-три години я не тільки начисто забув про свій намір обійти балку,— стало спраглим бажанням повернутись назад, у ту ковдобину, де перебули день: все-таки якийсь уже знаний і перевірений притулок!

Весь степ дококола кишів гітлерівцями. Мов нужа, повиповнювали вони всі, які де були, видолинки, переярки, вимоїни, позаривалися в окопи й щілини, а то й просто на рівному тут і там роїлися купама біля машин, фурманок, похідних кухонь... Здавалось, вони, мов нужа, й плодяться на ходу, бо інакше — звідки їх стільки бралося?

І ми заметались, як у безконечному лабіринті; пройдемо півкілометра, кілометр, і — стій! — попереду або скопище грузовиків, або танк, або інша якась перепона. Кидаємось в обхід; обережно, мало не навшпиньках ідемо, але невдовзі знову — то потягне бензином, то долинуть якісь підозрілі звуки...

— Чорт! Хоч би до світанку вибратись на чисте місце! — затурбувавшись, забув про балку й Позолотін.

І однак-таки, попри все це, та ніч виявилась і ніччю надії. Десь близько четвертої години спереду зненацька зчинилась тривога, рвонулися в небо стовпи мертвотно-синього світла, сполохано завалували зенітки. До свідомості не відразу й дійшло, що треба лягти, така несамоовита обняла мене радість. «Значить, літають наші! Значить, ми — живі!» На мент я наче відчув себе під сінню тих невидимих рідних крил, і все, що впродовж цих днів мрілося, як нейздійснений (тепер я міг зізнатися собі — нездійснений!) сон, зробилось нараз близьким і досяжним.

Позолотін смикнув мене за гімнастерку.

— Чого став стовпом? Зараз бомбити будуть!

— Бомбити? — Я плюхнувся в холодну тирсу, хоч спершу й не втямив, яке це має відношення до нас: адже бомбитимуть їх!

Літаки ще були далеко. Чи, може, ми за надсадним стукотанням зеніток не чули гулу моторів? Втім, і прожектори не могли їх ніяк знайти — гарячково шарили по небу, борсались, як у лихоманці.

Раптом Позолотін судорожно вчепився мені в плече.

— Балка! Йй-право, балка! Прожектор щойно черкнув по вершечках дерев!

— Невже? — В мене радісно тьохнуло серце, мовби тільки цього я весь час ждав.

— Оно зліва! Кілометрів за півтора, не більш!— Позолотін в напрузі звівся на ліктях, готовий, здавалось, негайно зірватись на ноги, й з нетерпіння скреготнув зубами.— Ах, чорт! Хоча б три-чотири бомби!

І — начеб там, угорі, почули цей спраглий крик душі,— тієї ж миті громохко загахало. Спершу далеко спереду, схоже, по той бік балки; тоді справа й ближче — можливо, в самій балці... Неподалік заревли мотори, замигтіли на тлі враз посвітлілого неба метушливі темні постаті.

Позолотін ривком сів навпочіпки.

— Ну? Потім не проскочимо!

Те, що було далі, мені тепер видиться, мов крізь густий туман. Ми підхопились і щодоуху кинулись бігти — спочатку вліво й назад, куди бігли німці, затим почали забирати ближче до балки. Степом, раз по раз заглушуваний новими вибухами, котився різноголосий гамір. Натужно вили машини, іржали спуджені коні. Часом в лічених метрах від нас розлягалися відчайдушні скрики — шукали одне одного, підганяли:

— Schneller! Schneller!

Бомби рвалися вже по цей бік балки; праворуч від нас щось зайнялось...

— Ще трошечки!— підбадьорюючи мене чи й самого себе, задихано шепнув на бігу Позолотін.— Ще трошечки!

Комісарова сумка метлялася, важко біла по стегнах, і я схопив її в руки. «Тільки б не впасти! Тільки б не впасти!» Сполосоване вогнем небо летіло кудись, розхитувалось над головою, і від того земля під ногами здавалась грузькою і спученою, начеб вона розтанула і її змуртувало ураганом. Несподівано почався підйом, по халявах захльоскало віття кушів...

— Здається, проскочили!— нарешті спинився Позолотін.

Знесилені, попадали, заповзли під куш.

Гамір тепер котився позад нас. справа шаленіли зенітки, схрещувались, обшарюючи небо, прожектори; нижче, примітно нерухомі серед ненастанної їхньої метушні, то тут, то там, червоно вищерблювались на тлі темені пожарища.

Зненацька ліворуч високо-високо, здавалося — з-між зірок, зачувся неголосний, чимось схожий на далеке журавлине курликання, рокіт.

— Онде вони, наші!— водночас і радістю, і тоскним щемом зайшлося серце. — Видать, вертають...

— А може, нова ланка?— Позолотін, ставши навколiшки, закинув голову й довго прислухався.— Ні, вертають... Що ж, спасибі їм і за це...— Затим заклопотано озирнувся.— Тепер задача: як звідси потрапити в балку? Дерева мелькнули десь у цьому секторі, але ж ми чомусь опинилися на горбі... Чи там, вище,— обрив?

Далі ми пішли пригинці, потім довго повзли. Шарварок позаду почав затихати, тоді майже й зовсім улігся: хурчало, вертаючись, мабуть, на свої стоїща, кілька машин, та долинали поодинокі, вже заспокоєні голоси. «Може, й поблизу десь були німці і вони ось-ось припхаються назад»,— зринула тривожна думка.

І тут нам знов пощастило, й навіть більше, ніж самі сподівалися: ми опинилися не просто над обривом, а над зсувом. Навряд чи внизу там могли стояти грузовики або танки — зсув удавався в крутий схил балки вузькою, явно непридатною для заїзду зализиною з урвистими, подекуди майже прямовисними стінами. Хіба що піші фрiци позабивалися на ніч у цю шпарину? Але Позолотін, коли я сказав йому про це, махнув рукою.

— Не такі вони дурні. Тут не бомба, снаряд неподалік розірвись — і враз завалить.

Про всяк випадок, він все ж, підблизившись до самої кромки, наставив вухо.

— Ні, нікого там нема. Рискнем?

Через кілька хвилин ми були вже внизу. Причаївшись під кручею, виждали трохи; справді, ні звуку нівідкіля... Перед нами на розмірежаній глибокими тріщинами брилі землі, що, видно, зовсім недавно зсунулась, як і вгорі, над обривом, росли кущі. Далі неширокою смужкою білів пісок і знов починалося щось темне — трава чи замшіле каміння... «Але чи не занадто все-таки тихо тут?»— узяв мене подив.

Позолотін — це якось і не схоже було на нього — поспішив забратись під кущ; долілиць розпластався, зануривши обличчя в зволожену росою траву.

— Слухай, таке враження, наче в балці ні душі.— Сів я біля нього.— Чи, може, звідси в саму балку нема ходу?

Він навіть голови не підвів. Тільки підсунув ближче до себе гвинтівку, звільняючи місце для мене.

— Та! Потім роздивимось.

— Коли — потім? Ми ж поняття не маєм, де опинилися!

— А що тобі зараз треба? Тихо — й добре! Віддишесь трохи — тоді вже... Лягай!

...Я проснувся від того, що на мене навели прожектор, і, мовби підкинутий ударом струму, миттю шаснув рукою до пістолета: «Вистрелю в ліхтарик, а там...»

Але стріляти не довелось. Розплющив очі, і — задихнувся з подиву: «День?» Над краєм урвища по-полудневому сліпуче стояло сонце. Білий метелик гойдався на тонкій стеблині обіч мене...

«Чи це сниться мені?» — присів, прикро вражений.

І враз, ще й не озирнувшись на те місце, де мав лежати Позолотін, відчув — там порожньо, й увесь похолов: «Невже втік?!»

То була приголомшлива несподіванка. Попри все, що знав і думав про нього, попри всі підозри, якими мучився в останні дні, я — я аж тепер це збагнув — у глибині душі не вірив, що він здатний на таке. «Чи, може, він і не втік? — несміла зворухнулась надія. — Може, він пішов на розвідку?»

Я роздивився круг себе, прислухався. В ущелині стояла спекотна, розморена тиша. Тільки десь далеко, певне в балці, чути було, снували машини. «Виходить, так і є, там повно німців?» — згадалися вчорашні побоювання. Проте зараз це якось і не дуже склопотало мене. «Ну що ж, застрелитись я за всіх обставин встигну», — подумав, як про щось давно вирішене, спокійно, більше того — з полегкістю, начеб нарешті скинув з пліч обтяжливу й вже позбавлену ціни ношу.

Одне зараз боліло: куди подався Позолотін? Навряд чи я міг би й самому собі пояснити — чому, але в ті хвилини все зійшлося на цьому — втік тишко чи ні? Можливо, це йшло від того, що він тепер бачився мені останнім, з ким звело мене життя. Хто ж він був, цей останній? Зрадник? І я дав йому вислизнути? А коли він не зрадник, то куди я подіну той камінь, що всю дорогу тримав напоготові проти нього?

Зненацька мене охопила тривога: чого я сиджу? Могло ж статись, що йому не вдалося зразу проскочити в балку, значить, не виключено, що він і досі лежить десь там, у гущині, дожидаючись влучної хвилини.

А може, з ним прилучилась біда? Може, він пішов шукати воду або й справді надумав розвідати, як звідси вибратись, і його схопили? Про те, що в цьому ви-

падку я нічим зарадити йому не зміг би, не подумалось. Я кинувся, пробираючись від куща до куща, обшарювати ущелину — ретельно, крок за кроком, нерідко забувши про обачність, виповзаючи на відкриті місця...

Чомусь ніде не помітно було слідів; трава виглядала неторканою (чи встигла випростатись?), а пісок скрізь, де траплявся, був незаймано зтягнутий твердою, подзьобаною віспинами кіркою, що лишилась хтозна чи не після торішнього якогось дощу... Аж виник сумнів: чи не видерся він по крутосхилу назад, у степ?

Я, проте, вже не спинився. Чим менше залишалось до входу в балку (тепер я вже не лише гул машин, а й голоси чув незвіддалік), тим гарячішим ставало моє нетерпіння...

Але що ж це я? Записався — а вже пів на сьому! Таня на роботу скоро піде. А не поговорю з нею зараз, то аж до вечора доведеться чекати.

Біжу!

— — — — —

Сто сот новин за один день!

І найперша: комісія позавтра! Уже й повістка на руках. Благо, недовго було упрохати військкоматівського старшину...

Тепер головне, щоб Таня не підвела — раптом в останню хвилину передумає? Вона й не приховує, що вагається. До того ж у неї ще й настрої зараз такий — немислимо уявити, що скаже, що кинеться робити наступної миті.

Вранці, тільки-но я взявся за хвіртку, збентежена вибігла навстріч.

— Ти... в таку рань? Що трапилось?

Я вже навмисне — підкреслено весело відказую: абсолютно нічого, все гаразд, а вона мовби й не чує.

— Ні, правду! Правду!

Насилу заспокоїв її. Похопилася, що на роботу пора, й пішла перевдягатись. Але я навіть цигарки не встиг припалити — знову вибігає.

— Ану зайди на хвилиночку та покажи руку! А то я вчора написала — наобіцяла тобі!

Тепер уже я захвилювався, зам'явся на порозі.

— Нащо це тобі? Чи ти напам'ять її не вивчила за цей час? — пробую вивернутись, а сам бачу — нічого не вийде. Якась зовсім інша, чужа Таня переді мною: погляд

колючий, брови напружено зведені — аж на перенісці біла плямочка проступила... Рухи різкі, нетерплячі...

— Як це — нащо? — миттю закотила мені рукав.— Не діти ж ми!

І почалось: зігни в лікті... розігни... ще раз... ще раз... поворуши пальцями... стисни їх...

Я все ще намагаюсь обернути це на жарт.

— Кому, просвіти мене, темного, спаде на думку вчиняти таку ревізію? Ось подивись,— демонструю,— як і праву руку зігнути трохи в лікті, нічого й не помітно, Коли хочеш — це найвищий шик! У нас в училищі бравий був стройовик, лейтенант Борщов — законодавець у цій справі, можна сказати, то він саме так, тримаючи лікті на відльоті, печатав крок, коли підходив начальству рапорт віддавати.

Але Таня не приймає мого жарту.

— А що пальці в кулак не збираються — це теж шик? — саркастично запитую.

— Так то ж ліва! Гвинтівку можна на неї сперти, і досить!

— Це я вже чула! Мене вбити мало, от що я тобі скажу!..

Я обхопив її й міцно стиснув в обіймах.

— Тебе зацілувати треба... Може, й справді до півсмерті,— шепочу їй на вухо, а в самого серце от-от як не розірветься від ніжності, від передчуття близької розлуки, а над усе — зізнаюся в своєму егоїзмі — від страху, що вона зараз упреться — ні! — і все полетить шкереберть.

Перемовчала. І дорогою потім довго мовчала. Нарешті зітхнула.

— Не знаю... Не знаю, що й придумати!.. От спробуй уяви себе на моєму місці. Хоча, як на тебе, то ми тими «параграфами» вертимо там, як нам заманеться!

Я відчув себе ніяково: таки ж винен! Дарма що не підозрівав її в чомусь умисному — все одно так вийшло.

— Не нагадуй, не будь злою, Таню! — благально торкнув її за лікоть.

— А тобі можна?

— І мені не можна. Хочеш, на коліна стану, щоб простила.

На хвильку це розвеселило її.

— А й справді, стань, стань! — вигукнула задерикувато.— Тільки не тут — в центрі, на площі!

І нараз осіклась, прикусила губу.

— Ти знаєш, з певних міркувань це було б навіть дуже доречно...

— Он як?! — Я зрадив, що в неї змінився настрій, і постарався втрапити в тон.— До ваших послуг! Але перед тим, якщо то не секрет,— з яких саме міркувань це доречно?

Вона відповіла, на мій подив, цілком серйозно.

— Признатися, вагаюсь: казати тобі чи ні? До мене позавчора приходила Людмила, твоя сусідка...

— Людмила? — Я мимоволі притишив крок.

— Так, вона. Ти, не сумніваюсь, уже ж знаєш про Іванникова?

— Дивно! Вона що, з цим до тебе приходила? Чого раптом?

— А хоч би для того, щоб поінформувати мене. Ти ж не визнав за потрібне поділитися зі мною.

— Було б чим ділитися! — відказав я підкреслено байдуже.— Невже ти справді вважаєш, що це...

Вона перебила

— Що це варте уваги? А ти не вважаєш? Пригадуєш, я тобі розповідала про нього?

— Усе геть пам'ятаю, Танечко! — Мені чогось зробилося смішно.— Можу дослівно повторити: «Людоньки! Нема звіра страшнішого за kota!» Але я й тоді тобі казав: я не почуваю себе мишею.

— А що він тебе має за мишу — цього, гадаєш, не досить? Ти не припускаєш, що йому можуть повірити? Сказав так-то й так-то, і — де? У райвиконкомі! То, мабуть же, й ще десь теревенить те ж саме. А зараз воєнний час, хто стане особливо розбиратися? Вистачає важливіших справ! Чи ти й на це скажеш — дурниця?! Так ось же й Людмила...

Я подумав, що мені навряд чи вдасться зараз довести їй що-небудь, тим паче, що в неї з'явився цей новий козир... Та, відверто кажучи, й цікавість узяла: що, справді, штовхнуло Людмилу на ті зверхнесподівані відвідини?

— Ти мене заінтригувала,— зізнався я, намагаючись, однак, не збитися з напівжартливого тону,— і через те ризикуєш запізнитись на роботу, бо я тебе не відпущу, поки всього не розповіси!

Ні, те, що я почув, нітрохи не підкріпляло незрозумілих мені Таниних страхів, навпаки, я ще більше впевнився, що нічого в Іванникова не вийде. Але було в її

розповіді інше, що спантеличило, ба й ошелешило мене: самий вчинок Людмила. Кривдно, що я так часто помиляюся в людях! Уже начебто пора зробитися зіркішим, проникливішим — на третій десяток перейшло!

І хоч би ж тут був якийсь винятково складний випадок! Трапляється іноді, що в людині сполучається така строката розмаїтість несумісних рис, що потрібні роки спілкування, аби вгадати стержневу, визначальну. Людмила аж ніяк не становила подібної складності. Ну, легковажний її любовний лист... Ну, кокетливо підведені брови, накручені локони... Врешті-решт, оті безпідставні прояви ревнощів (безпідставні, коли на те пішло, не з її — з моєї точки зору!)... А я вже готовий був повірити, що вона здатна засвідчити неправду. Ще й записав отут — тепер не відкрутишся!

Хто знає, чи не в ту саму хвилину, коли я виводив ті слова (якраз же позавчора увечері це було), дівчина, знехтувавши гордість свою і, напевне ж, потерпаючи від душевного болю, переступила Танин поріг, аби попередити щасливу суперницю про підлий замір Іванникова («Може,— сказала,— Сергій Несторович і не знає?»), а заодно спитати — наївне-таке дівчисько! — чи згодиться Таня, в разі потреби, підтвердити, що ми любимося з нею, бо Іванников, коли вона рішуче заявила йому, що нічого схожого на те, що він тепер каже, не чула під час нашої сутички і тільки так свідчитиме, пригрозив: знаю, мовляв, у вас із тим учителем шури-мури, то я, коли хочеш, і про це додаю, і тоді стане ясно, чому ти не чула того, що чув я!..

Цілий день це не йшло мені з голови — ось тобі й легковажна Людмила! Разів кілька поривався зайти до неї, хоч, признатись, і не уявляв, що я їй скажу. Подякую? Але чи не принижу я її тим дякуванням? Адже мужність — не послуга; і, напевне ж, не заради мене, з веління власної гідності повелася вона так.

Та й ще одне бентежило: раптом я своїм приходом підведу її? Никає ж там Іванников, то, може, я дам йому в руки «доказ» проти неї?

По чистій правді, саме ця обставина найбільше й стримувала мене... А тоді скинувся: що це зі мною? Круг якої проблеми оці мої мудрування? Що зненацька обернулось *questio diabolica*? *

* Диявольське питання (лат.).

Неймовірно все-таки — до чого мазкий бруд наносять у життя оці іванникови (чи гвоздяєви — то одна порода!)! Ниці й нікчемні людці, вони й інших, хто олиняється поблизу них, змушують хоч на годину (а когось же й на роки!) зануритись, забувши про свою лю д с ь к у в и с о к і с т ь, у в'язке болото дріб'язкових розумувань та опасок з приводу того, чи не витлумачать вони на нечисту свою потребу якесь твоє слово або крок, і починаєш, наперед дбаючи про алібі, присилювати свою совість, і не угледиш, як на якийсь час стаєш мало не їхньою подобою!..

Я так і не побував сьогодні у райвиконкомі, бо, поки зібрався, закінчивсь робочий день.

Зате встиг в іншу установу — в райвідділ НКДБ (благо, там працюють допізна). Адже це починає скидатись на гру в піжмурки! Якщо до мене є які-небудь запитання, то чому має на них відповідати Людмила?

На жаль, працівник, до якого мене направили, був зайнятий, запросив на завтра.

Що ж, поговоримо завтра...

А попри все це, чудний якийсь настрій у мене. Прийшов стомлений (минулої ночі й на мить же не стулив очей!) і, не роздягаючись, повалився в ліжко: дивися, на екзамен завтра спізнюся, подумав. А прокинувся через годину, ще й сонце не зайшло. І чогось потягнуло з дому — так тоскно, спрагло... Враз осінило: візьму Таню й підемо на наш «Гіссарлик»!

Але не пощастило — не застав її. Хазяйка сказала: терміново викликали на операцію; полоненого німецького офіцера буцімто зняли з ешелону з гострим приступом апендициту...

Я подумав: щоб, як вона раптом впізнає в ньому того, котрий розстрілював її? Звичайно, фантастика. Та навіть коли це і не той самий — яка різниця? — з яким почуттям підійде вона до нього?

Чи в таких випадках все сприймається по-іншому? Бачиш перед собою обеззброєного, знешкодженого...

З годину міряв узад-вперед Танину вуличку, ждав, тоді вирішив зайти до Кузьми Власовича. Та — сталось — і до нього не потрапив, бо, замислившись, опинився по старій пам'яті біля проданого будинку; уже, як відхилив хвіртку, згадав...

Нітрохи той будинок не змінився, хіба що інші фіранки у вікнах, а вже він видався не таким, яким був.

Навіть паркан, куш бужку біля ганку — все говорило: ми вже не ті, ми інші...

І мені на мить здалося, що я прожив у цьому селищі ціле життя і все довкола звіку знаю, і серце нараз зайшлося невиразною якоюсь солодкою тугою, мовби я вже далеко-далеко звідси і те, що бачу зараз, не ява, а марево, спогад, який явив мені на хвильку давні й дорогі місця...

А я що не день твердив собі, що живу на біваку!

А тепер знову ніч, і знову не йде сон... То чи не скористатися з цього? Воно навіть до речі — уже ж нема на коли відкладати!

— — — — —

Я тоді не розшукав Позолотіна. Діставшись до входу в балку, заліг у куцах і вирішив уже не вертати назад: як зсуденіє, звідси й рушу.

Балка в тому місці виявилась не дуже широкою, протилежний схил був пологий, але — надто відкритий: ріденькі кущики, невисока трава; а що накоченою по дну дорогою безперервно йшли машини й снували піші, то дождатися треба було навіть не сутінків, а ночі.

Втім, я так чи так поклав не поспішати, і не стільки заради Позолотіна, як заради самого себе. На те, що його схопили, не схоже було: німці в тому разі кинулися б прочісувати балку, аби знайти тих, хто, можливо, був з ним, хто його послав... Значить, таки втік? Але це я мав знати напевно, бо, якщо ведуться десь списки дезертирів (мабуть же — ведуться!), то нехай у мене, коли я прийду, щоб його вписали в них, не буде ні крихти сумніву!

Знов неймовірно поволі поплентався час. Я встиг до найменшої видимої на відстані грудочки вивчити протилежний схил, проклав подумки кілька можливих маршрутів, а тільку куца відсунулася всього на п'ядь від покладеної перед тим стеблинки. Потім я заходився лічити машини. Переважно йшли бензовози. І я здогадався, що ліворуч (в той бік протягли кілька гримкотливих, явно порожніх цистерн) розташоване німецьке бензосховище. Я навіть приблизно визначив, де саме, і, діставши комісарову карту, відмітив на ній те місце.

Затим знову лічив бензовози... Довго, безконечно довго!.. Про Позолотіна я начебто й не думав, принаймні намагався не думати. Остаточну риску мав підвести вечір, і я й самому собі не бажав зізнатися, що жду його з острахом.

Перед заходом сонця потік машин помітно посилювався, і я почав збиватись. В очах попливли різнобарвні кола. Боляче запульсувало в рані... Мусив стулити повіки. «Та й, взагалі, годилося б відпочити,— подумав,— скоро рушати».

Я схилився головою на сумку, ослабив затерплі м'язи і — певне, це було на краще, бо я змучився б, ставши так загодя виглядати,— незчувсь, як заснув.

Коли прокинувся, балка була заповнена густою синявою сутінків. Обочиною дороги, голосно перемовляючись і регочучи, йшло троє німців, і, мабуть, це й розбудило мене. Я відразу завважив: німці неозброєні, без ранців, без інструменту (вдень узад-вперед снували сапери), і сполошився: значить, десь поблизу їхня землянка або намет? Підповзши до крайніх кущів, став стежити, де вони спиняться, та невдовзі загубив їх з ока: постаті розтанули, а скоро потому змовкли й голоси...

Раптом я помітив, що лежу за якихось десять кроків від дороги, і в мене гостро тьохнуло серце: ану як ривком перехопитися через неї? Хто зна, чи скоро знову випадє такий влучний момент?! Ще вдень я був примітив біля підніжжя протилежного схилу чималий куш і якби тепер добрався до нього, то міг би вже абсолютно спокійно дождатися, поки добре спочіє...

Я, проте, перепинив себе: тоді ж я напевне розминуся з Позолотіним! Тут, при вході в ущелину, я, звідки б він не з'явився, не продивлюсь його, а що я розгледжу, лежачи на тім боці?

Був останній спалах віри; якщо його десь неподалік, відітнувши путі назад, застав ранок, обнадіював я себе, то зараз він уже пробирається сюди і з хвилини на хвилину може випірнути з заростів. З нетерпіння (та й — аби ясно відчувати, що час не стоїть) почав про себе рахувати; спершу вирішив — до тисячі, затим, раз по раз відволікаючись і збиваючись, налічив і другу, й третю...

Тим часом зробилося зовсім поночі. Праворуч, скидалося, в тому місці, де щезли оті солдати, перегукувались вартові. Від бензосховища, похитуючи здійснитим ковшем і натужно сопучи, проповз схожий на динозавра екскаватор...

Мені починало здаватись, що вже перейшло за північ. «А чи не даремно я жду? — знову зринув сумнів. — Отак, дивись, і ніч проміне, а тоді ще — гибіти тут до наступної?!»

Зненацька, досі через силу стримуваний, змуртувався, виплеснув гнів. Та втік він, втік! Десь там у двоюрідної своєї родички (чи то, може, й не родичка, а любка!) наглитався за всі дні і спить! Чого було тільки мені, йолопові, не здогадатись — розпитати, де він, той хутірець, стоїть, підбити, щоб на карті показав! Я до нього зараз завітав би! Зрештою, коли намислював дезертирувати, то знав, на що йде і яка за це буває плата!

Я пролежав ще хвилин кілька, тепер уже — щоб зібратися з силами перед кидком через дорогу. Треба було рушати. Звівшись навпочіпки, роздивився наокіл, прислухався, чи нема поблизу німців. Далеко спереду, по той бік балки, звилася й зависла в небі «свічка», і, хоч сюди її світло не досягало, я про всяк випадок вирішив почека-ти, поки вона згасне.

І тут несподівано почув позад себе:

— Присядь, видно ж!

— Ти?— У мене враз перетяло подих. Радість, ошеле-щення, сором за ще не погамовий вибух безпідставної (безпідставної ж!) ненависті — все скипілося до купи, і я не зміг стриматись.— Де ти був? Чого не розбудив? Чому не сказав, що йдеш?— сипонув одне за одним запи-тання.

Позолотін хутко підповз.

— Тихше! Тільки тихше!.. Я будив, казав. Ти мугик-нув, думав — зрозумів.

— Не вигадуй, нічого я не чув!

Він улігся поруч мене, засапаний, знесилений, з напів-відірваним рукавом гімнастерки.

— Ти вже, напевне, вважав, що я втік? Тільки кажи чесно!

— А ти що подумав би?

— Значить, вважав...— Він вийняв з-за пазухи якийсь обгорнутий білим пакунок і простягнув мені.— На, я там поїв. Сидять усі в погребі, а кругом німчура...

— Так ти був на хутірці?

— Знав би — не пішов.— Він витер пілоткою обличчя.— Почало розвиднятись... Разів десять було — от-от ускочу. Там — я завтра на карті покажу, де саме, — танки стоять. Тьма-тьмуща!

Я не відразу збагнув, що тримаю в руці краєць хліба. Позолотін поторсав мене за плече.

— Чого ж ти — їж!— Тоді захопився, витяг з кишені пляшку.— Тьху ти! Найголовніше забув! На, напийся

спершу. Пам'ятаєш, я нахвалював криницю. Це — з тієї. Жаль, нагрілась. Тепла — вона не така.

Я взяв пляшку — була повна, під самий корок, підніс до губів... І відчув, що по щоках у мене котяться сльози. Я не сгав їх втирати — було поночі. Та я й не соромився тих сліз.

Позолотін заходився потемки пристьобувати рукав.

— Іж, пий! — ще раз нагадав. — Якийсь ти сонний! Ти давно тут? Роздивився, де можна проскочити? Я здебільша не балкою — краєм її йшов. Понад обривами вони не таборяться...

Уже пізніше, коли вибрались у степ, мені прийшло на думку, що я й тут опинився в боргу. Звичайно, не все з попереднього перекреслювалось; навпаки, заради самого Позолотіна просто мусив досперечатися з ним! Адже немисливо, щоб людина дивилась на все крізь затемнене скло особистих, нехай у чомусь і небезпідставних образ!

Але зараз не хотілося, та й не місце було про те говорити. «Це вже там, коли дістанемось до своїх, — поклав, — зріжуся з ним і рознесу по всіх пунктах! Спасибі скаже, як розвидниться в очах!»

Чомусь начебто безпечніше стало йти. В кожному разі, тепер, коли на путі виникала перешкода, я не відчував страху, було скоріше щось схоже на азарт — ану, хто кого? І бралось це, я розумів, не лише від того, що самих перешкод траплялося менше (на той час ми — як потім стало ясно — проминули вже смугу зосередження німецьких прифронтових резервів і опинились безпосередньо позад лінії фронту); давалося взнаки те, що відпав з плечей зайвий тягар, що, замість затаєного ворога, поруч ішов товариш.

То був ще один піднесений мені долею дарунок, і я відчував, що не скоро й спроможуся скласти йому ціну. Життя — я потім не раз вертався до цієї думки — бере від нас не тільки готівкою гідних діянь, а й векселями усвідомлених помилок, зарікань ураженого сумління... В цьому його і великодушність, і — мудрість, бо, якщо вексель твій надійний, в нього не буде причин згодом тобі дорікати, коли ж ненадійний, то...

Але я на себе покладаюсь!

...А тут знову — світає. Який це уряд світанок стрічаю я за цим столом? Завтра (уже ж — завтра!) генеральний бій.

Цікаво, як збіглося: і там, у степу, і тут — передостанній світанок...

— — — — —

Я, мабуть, обмину подробиці передостаннього дня. Тим більше, що зовні він одним тільки й відрізнявся від попередніх: ми провели його в нашому окопі.

Уже засіріло на сході, коли по дорозі нам почали траплятися снарядні вирви, і ми, хоч то й було вкрай ризиковано, не змогли пересилити себе — продовжували йти.

І, вийшло,— не обманулись: набрали на лінію окопів. То був — усе про те свідчило — не проміжний, не наспіх накопаний рубіж: шанці повного профілю, добре обладнані вогневі точки, ходи сполучення... І це додало нам нової надії: значить, ці місця були вже поза межами оточення?!

А ввечері, десь за годину потому, як рушили, почули ми й голос фронту. То, без жодного сумніву, був залп наших «катюш», бо попереду помітною на око чергою, як буває, коли з невеликим сповільненням вмикається святкова гірлянда лампочок, спалахнув разок вогнів, а по короткім часі, так само, чергою, перекотилися вибухи — начеб там небосажний велетень пробіг, громохко й владно тупочучи залізними чобітьми.

Ми, однак, іще не повірили, що це остання наша ніч в оточенні. Навіть і пізніше, коли виразно зачулась кулеметна скрекотнява, певності ще не було.

Але в степу, чим далі ми йшли, тим помітнішою знову ставала присутність великого, тепер уже затаєного, стовпища військ. Частіше, ніж минулої ночі, доносилося торохкотіння фурманок, прохоплювались грузовики, але не колонами, як там, за балкою, а здебільша поодинці. Знов почали траплятися стоїща: то завидніється на тлі неба танк, то польова кухня викаже себе квадратиком відкритого на хвилюку вогню...

Десь близько півночі в зеленкуватому світлі підвішеної неподалік «свічки» ми несподівано не біля машини чи танка, а на підозріло голому місці завважили по груди вгрузлу в землю постать. Вартовий? Але що він тут вартує?

— Там, схоже, бліндаж,— шепнув Позолотін,— бачиш, горбок поруч...

Далі вже й пригинці небезпечно було йти, і ми поповзли. Як тільки могли — обережно, бо горбочки блінда-

жів тепер вгадувались, а коли звивалась чергова «свічка», то й виднілись і зліва, і справа, й спереду.

На самому схилі ночі ми опинились на столоченому пшеничному полі. Далі повзти не було сил. Праворуч від нас через короткі інтервали бив ворожий кулемет. Це вже було знане: і навпроти недавньої позиції нашого батальйону, і перед іншими, які я пам'ятав, німці майже завжди залишали на ніч отаких лякачів з кулеметами.

— Далі там німців, можливо, нема,— сказав я.— Скільки до світанку?

Позолотін довго вдивлявся в циферблат, нарешті стиха лайнувся.

— Чорти б його взяли — нічого не бачу! Але, гадаю, небагато, зовсім небагато.

Було ризиковано залишатися тут, але ще більше страхало: що, як німецька передова все-таки там далі? В оцій перемеленій і закустраній пшениці як-не-як можна сховатись і перебути до наступної ночі... В розгубі ми про всяк випадок заходились лаштувати собі лігво на день...

І хтозна, чи не коштувало б нам життя оце хвилинне вагання?

Та нараз прямо навпроти того місця, де ми сиділи, остерігаючи, клична й невимовно жадана, забилася, запульсувала в темряві жива, гаряча крапочка полум'я... Кулемет! Наш кулемет! Ми мало не зірвалися, не побігли у повен зріст — така несамовита радість охопила нас.

Але — поповзли. Мов над краєм безодні — поволі й до нелюдського напруження обережно. Шелест пшениці громом відлунював у вухах, і здавалось неймовірним, що від нього не прокидається фронт.

Нарешті — через тисячу років! — закінчилось пшеничне поле. Пішла тирса. Морем, океаном — тирса! Потому смугою якісь колючки, і знову — тирса. Snрядні вирви у ній. Чи, може, бомбові — надто глибокі.

Чогось зробилося видніше. Невже світає? «Не встигнемо, не встигнемо — світає!»

Знов ударив наш кулемет... Може, помітили? Дивися, свої наостанку вб'ють — хіба розберуть здалеку, хто повзе?

Метрів за сто (а можливо — за триста!) від наших окопів ми не витримали й підхопились бігти: хоч побачать, що свої!

Проте тут же мусили знову припасти до землі: лякач сипонув по нас довгою чергою, слідом застукотіло ще

кілька німецьких кулеметів. Над головою засвистіли кулі... Але ми вже були біля рідного дому, і вже було кому за нас заступитися. Пролетіла з надривним виттям міна й гахнула далеко ззаду. Ще одна, ще...

Ми були вже на порозі. Уже до нас долітали голоси. Навперебій підганяли («Та швидше ж ви, швидше!»), радили не поспішати («Перележете, поки стихне!»), підбадьорювали, страхались за нас, навіть жартували («Не дрейфте, хлопці, німець скоро снідать побіжить!»).

Я мало не задушив в обіймах солдата, який першим опинився біля мене в окопі. Той аж крикнув злякано:

— Навіжений ти, чи що?!

Ми були вдома. В д о м а ! Від сліз в очах у мене стояв туман. Що я міг відповісти цьому солдатові? Якщо він до того не побував на моєму місці, йому усе одно марно було б пояснювати. Коли ж побував, то сам усе це пережив...

На цьому я, мабуть, міг би поставити крапку. Та одного не можу проминути.

Увечері, коли в політвідділі дивізії здавав комісарову сумку (я все, що він наказав мені, виклав начальникові і тепер для оформлення передачі документів складав реєстр), мені несподівано на одному з аркушів впало в око прізвище: **П о з о л о т і н .**

То була заява до партії, писана в день останнього бою. Внизу, після підпису, стояло: «Якщо загину, прошу вважати мене комуністом». А в кутку червоним олівцем приписано: «Пляшк. горюч. рідини підб. танк».

Позолотін, по тому, як ми в оперативному відділі доповіли, що бачили у ворожому тилу, відпросився спати, але я побіг: «Хоч на хвилю розбуджу!» Та скільки не бився, розторсати його не вдалось.

А потім я не шкодував: добре, що не вдалось! Міг би спитати: «Ти що, сумнівався, чи мені про те відомо?»

Він же не знає, які сумніви долали мене мало не всю дорогу!

Його поранило в кінці першого ж тижня. В контратаці під селом Піщаним. Ми були з ним в одній роті, але в різних взводах, і дізнався я про це майже через годину після бою.

На батальйонний перев'язочний пункт прибіг, коли він лежав уже на підводі з товсто обмотаною, затиснутою в шину ногою. І ми ледве встигли обмінятися домашніми адресами.

Він назвав той самий хутірець над Морозівською балкою. Мати його померла невдовзі по тому, як він пішов на фронт, і та двоюрідна сестра — єдина тепер його рідня.

Та от — не озвалась вона. П'ять листів послав їй з госпіталю; затим звернувся до райвійськкомату. Звідти повідомили, що хутора того нема: в грудні, відступаючи, німці спалили його.

Тепер застається одна моя Добродарівка. Якщо він десь живий, то напевне напише моїй матері, тільки-но визволено буде наші краї.

Неодмінно напише: адже ми тепер один для одного — увесь третій батальйон!

— — — — —

Ну от і все. Іду. Ще й тепер не вірю. Але ж ось — документи в кишені, речовий мішок біля порога. Іду!

Щойно прибігав мій п'ятий клас. Нанесли кисетів, вишитих хусточок — на цілий взвод стане! Мов горобчики, розсілись хто де зміг. Збентежені, схвильовані всі. Хлоп'ята відверто заздять, у дівчаток сльози в очах... Не стримавсь — розчулився: перший мій клас! На прощання перецілував усіх. «Милі мої, — хотілося сказати, — не знаю, чим я й заслужив оцю вашу прихильність — я ж так мало встиг для вас зробити! Чи це ви від надмірної довірливості своєї платите мені авансом? То — надто щедро!»

Хоча за останні дні я мав би вже звикнути: мене зараз усі — явно понад зароблене! — наділяють турботливою увагою, сердечним теплом.

І не тільки люди — сама доля з казковою щедрістю платить мені наперед. Це ж неймовірно: за якихось вісімдесят годин, і — ціла злива удач. А на довершення всього — ще й диво, справжнє диво: Таня — моя дружина!

В радісному очманінні марно намагаюсь не узвичаїтися з тим, ні, — на це потрібні, мабуть, десятиріччя, — а хоч би просто осягнути це: Таня — моя дружина!

Вчора у Кузьми Власовича вголос вимовив ці слова і сам, набагато більше, ніж присутні, сам здивувався — невже правда?

Ми зібралися, щоб відзначити мій від'їзд, а заодно — і новосілля Кузьми Власовича в найнятій кімнаті, і я спершу думав нічого не казати, бо не був певний, чи прийде Таня. Вона довго удень відмагалася («Звільнюсь не раніше десятої години... Та й незручно, незручно перед

людьми, що ми так раптом!»), і я, признатись, не сподівався, що вона й справді, як нарешті була пообіцяла, постарается прийти.

А потому й сам почав думати, що хтозна, чи декому це таки не видасться надто поспішним і несерйозним кроком? Не станеш же кожному пояснювати, як та що.

Одному тільки Кузьмі Власовичу сказав, і він, просявши всім обличчям, обняв і поцілував мене, а згодом, коли виголосили перший тост, перехопив мій погляд: «І за вашу таємницю!», і я, подякувавши, подумав, що, мабуть, цим і обійдеться.

За столом після перших кількох чарок стало коли й не весело, то, в кожному разі, гамірно. Але я, хоч і пив нарівні з усіма, не сп'янів і трохи. Сидів, дивився на моїх колег і дедалі виразніше відчував, що мені тепер усе життя бракуватиме їх — і ніжносердого, без міри відданого й клопітливого Кузьми Власовича (я був жартома назвав його підпільним виконробом, а він сумно так посміхнувся: «Не викрили б мене зараз, без вас стане важче»), і суворої, часом різкої Варвари Іванівни, та й усіх, усіх! І не згледівсь, як зробилося тужно на душі... У прощання завжди гіркий присмак — від нього надто близько до втрати. То що вже тепер, коли йде війна! Війна, по суті, і є суцільним ланцюгом прощань — з ким на роки, з ким навек...

І раптом на порозі з'явилася Таня. Я підбіг, вивів її на середину кімнати і сказав:

— Друзі, це моя дружина!

На хвилину стало тихо-тихо. Потім усі кинулись до нас. А я глянув на неї: стоїть біла як полотно, навіть губи побіліли. Тільки очі горять — лихоманковим якимсь, страдницьким вогнем...

Такою я її бачив там, у військкоматі, коли ввійшов до кімнати, де провадилась комісія, і в мене знов, як і тоді, боляче стислося серце.

О, ті кілька хвили у військкоматі! Повік не забуду, як вона похитнулась, підводячись, як тремтіли її пальці, коли приторкнулась до мого ліктя!..

Напередодні я домігся від неї твердого «так». І щоб не зі страху за мене, а з любові до мене зробила вона те, про що я її прошу. Мені було б прикро й боляче, якби мій від'їзд в армію хоча б найменшим чимось був зв'язаний у її свідомості з підлими підступами Іванникова. Тим паче, що зазнали ж повного краху ті підступи!

Якраз за кілька годин перед тим я побував у слідчого.

Він виявився розумною, хоч і не дуже привітною людиною. Мені спершу видалися несимпатичними його вузькі, міцно стулені губи, пронизливий погляд; особливо ж не припало до душі те, що він, коли я привітався, мовби не розчув — перебирав якісь папірці — і відповів після відчутної паузи.

А втім, у нього, гадаю, вже й на ту хвилину не було або майже не було сумнівів щодо того, яка ціна «матеріалові», що його подав Іванников. В усякому разі, серед перших він задав мені запитання, чи давно я знайомий з Людмилою? Значить, напевне мав з нею розмову...

Та й взагалі я з натяків його зрозумів, що він знає про мене куди більше, ніж я міг догадуватися... Прощаючись, з жартівливою багатозначністю побажав мені нескорой зустрічі з ним. Я не став заперечувати: бувають зустрічі набагато радісніші.

Все оце я якомога докладніше розповів Тані. Вона раз по раз перебивала:

— Правду кажеш? Не вигадуєш спеціально заради мене «благополучну кінцівку»?

Врешті я, сміючись, став на коліна.

— Бачиш — сонце? Як давній сонцєпоклонник, клятвено присягаю: все чиста правда!

Ми були в степу, біля підніжжя нашого «Гіссарлика», сонце стояло прямо над ним, і Таня, глянувши на нього, враз, наче підломившись, опустилася на коліна навпроти мене.

— Серьожо, єдиний мій! Перед оцим ось сонцем... — В очах у неї зблиснули сльози. — Назови мене своєю дружиною. Залиши мені... сина!..

Я з несподіванки задихнувся.

— Таню! — І більше слів нема. Все змішалось в голові, закрутилось у шаленій коловерті. Аж тоді дійшли до свідомості останні її слова. І стало страшно за неї. — Але ж як ти сама... З дитиною? — спитав злякано.

Вона судорожно ковтнула повітря.

— Не сама... Ти повернешся... Повернешся ж?

Потім ми довго сиділи на кургані. Таня поклала мою голову собі на коліна.

— І завтра я маю відправити тебе. Та ще й вчинивши для цього злочин... Сказати комусь — не повірять!

Чим я віддячу тобі за цей твій «злочин», Танечко, дружино моя? Чи стане мого життя на те, щоб гідно оплатити твою мужність, твою самопожертву?

Через чотири години мій поїзд. Рівно через чотири години...

Через чотири години я хтозна чи не востаннє обніму тебе, торкнуся губами твоїх губ...

— А тепер і ти, щоденнику мій, прощай! Я звіряв тобі своє серце, свої думки й тривоги... Я давно поклав: ти — мій звіт перед матір'ю. Таня не образилась — вона мене зрозуміла; тільки-но визволено буде Добродарівку, ти полетиш туди (а може, Таня сама тебе одвезе?), і там ви всі разом дождатиметесь мене.

Відтак, до скорої зустрічі!

Сподіватимусь — до скорої!

* * *

Я дочитував останній зошит уже в присутності моїх хазяїв. Чогось я весь час надіявся, що ним — чому не могло так статись? — виявиться сам Сергій Несторович, а нею... Але я помилявся. І прощення за своє самоправство довелося просити у Любови Капітонівни Рожкової — молодій, лише трохи за двадцять, жінки: зошити належали їй.

Вона охоче вибачила мені, більше того, дізнавшись, що я з України, — зраділа: може, моє самоправство навіть доречне? Вона давно — ще мати була жива — збиралася розшукати чи самого дядю Серьожу, чи кого-небудь із його родичів. Та все не виходило, відкладала. То така, то така вишукується причина... А зараз, у вічній цій кочівлі (вони з чоловіком — інженери-будівельники) й поготів — забуваєш, як і звать тебе. Одно що, коли не гляне на ці зошити, — серце заниє.

Відки вона знає Сергія Несторовича? Він у роки війни квартирував у них. Сама вона його пам'ятає дуже туманно: була ще зовсім малою. Але мама часто згадувала, побивалася, що підвела дуже добру людину...

Тільки ж не її в тому була вина...

Ось що зі слів матері відомо Любові Рожковій про подальше.

Невдовзі по тому, як поїхав Сергій Несторович, добилася призначення на фронт і Тетяна Павлівна. Зошити ці — як то, певне, було заздалегідь домовлено з ним — вона залишила у Меланії Кирилівни, колишньої його хазяйки. Що далі з ними робити — мав написати він сам.

А на випадок, якщо вісток від нього не буде, Меланії Кирилівні залишено було адресу матері, щоб — коли визволено буде Україну — переслала зошити їй.

Але адреса та не прислужилася.

Восени надійшов лист від Сергія Несторовича: зошити в Добродарівку не відсилайте — матір ще в сорок другому році повісили німці.

І був — уже в останню воєнну зиму — ще один лист, з радісним початком: «Пишу вам з кордонів Німеччини, Меланіє Кирилівно!» — і тривожним кінцем: «Чи не подавала про себе звістки Тетяна Павлівна? Мене перевели в іншу частину, і можливо, що її теж, бо ось уже кілька місяців, як ми загубили одне одного».

А далі сталося так, що Меланія Кирилівна змінила місце проживання. Ранньою весною сорок п'ятого року загинув на фронті її чоловік, а що будинок, половину якого займала, належав його рідні, з якою не дуже мирила, вона, забравши дітей, переїхала на свою батьківщину — в донську станицю...

Тут обривалась остання ниточка, яка могла б куди-небудь привести; навіть якщо Сергій Несторович по війні й писав, розшукував свої зошити, — обривалась, бо надто багато проминуло часу. Де, в кого тепер напитувати слід?

На хвильку я спробував собі уявити, які почуття сколихнули б зараз у його душі ці зошити? Перед лицем минулого ми завжди мудріші, ніж у сучасному, і, якщо він десь є живий, йому, певне, немало що бачиться сьогодні не так, як тоді.

Але з сьогоднішнього у вчорашнє нічого не докинеш, там усе — як за товстим, хоч і прозорим, муrom — недосяжне і недоторканне.

Та й не думаю, що його поїняла б спокуса щось переінакшувати, навіть, якби й мав на це спромогу.

Таким він був, так думав і почував... І він не принизився б до того, щоб заднім числом щось підправляти. Історія ніколи не марширувала і навряд чи колись маршируватиме асфальтовими магістралями — вона торує трудний шлях по кам'янистій цілині. То потім буває просто — прогулюючись по вимощеному, ультрарадикально тицяти пальцем: отут було не так і там не так!.. Торувати й мостити незмірно важче.

А він цей шлях, не шкодуючи себе, торував і мостив. І совість у нього чиста і перед тими, з ким поруч ішов, і перед тими, що йдуть і ще прийдуть слідом.

Але де, де він зараз? Чи живий він?

Ми допізна сиділи, говорили... Про різне. А проте раз по раз вертались до цього. Важко було змиритися з тим, що слід загублено остаточно. Хвилинами здавалось: от-от Любава Капітонівна згадає ще щось — таке, що хоч слабеньку відродить надію. Буває ж: яка-небудь мала рисочка, слівце спливе з пам'яті, і — несподівано відкривається стежка!

Та нічого не спливало, нічого не згадувалось...

— Я зараз і не збагну чому, але докладно, сказати б цілеспрямовано, я матері й не розпитувала,— знічено пояснювала Любава,— все гадалося — встигнеться, колись при нагоді розпитаю всі подробиці і візьмуся за розшуки. А вийшло ось як.

Я подумав, що, на жаль, не тільки в неї так вийшло. «Встигнеться, встигнеться...» Як неоправно часто заспокоювали ми себе тим словом! Особливо в перші повоєнні роки... Тоді здавалося, що ті, хто вистояв у цю страшну війну,— вічні...

Рука мимоволі знов потяглася до зошитів; звільна почав гортати прижовклі по краях сторінки... Молодість мого ровесника... Молодість, а можливо, й усе життя?..

Враз Любава, пригадавши щось, підхопилась, витягла з-під ліжка чемодан і дістала сімейний альбом.

— Тут багато незнайомих мені людей на фотографіях. Особливо військових. Може, серед них і дядя Серьожа?

Ми стали уважно передивлятися той альбом. На багатьох фотокартках не стояло підписів, інші були міцно приклеєні, і, коли ми їх підважували, разом з ними відривався й картон альбомного аркуша. Я згадав: Сергій Несторович скаржиться в щоденику, що від його батька не зосталось фотографій... А ось і від самого Сергія Несторовича... А потому схаменувся: чому я так настійливо думаю про нього як про загиблого? Може ж бути — він живий!

І мені пристрасно захотілось, ні, я повірив, що він живий, неодмінно живий, що на цій дорогій до сліз землі, за яку пролито стільки крові, десь невтомно струмує, не кінчається його дорога...

1855